

63.5(3)с73

Ш-21

УАХИТ ШАЛЕКЕНОВ

ӘЛЕМ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ
ЭТНОГРАФИЯСЫ

УАХИТ ШАЛЕКЕНОВ

ӘЛЕМ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ
ЭТНОГРАФИЯСЫ

Алматы, «САНАТ», 1994

ББК 63.5(3)я73
Ш 21

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Шалекенов У.

Ш 21 Элем халықтарының этнографиясы (Оқу құралы).— Алматы, «Санат», 1994.— 208 бет.

ISBN 5-7090-0214-3

Оқу құралы Азия, Африка, Америка, Еуропа, Океания құрлықтарын мекендеген халықтардың этнографиясы жөнінде жан-жақты мағлұматтар берілген, сондай-ақ онда бұл елдердің экономикалық-әлеуметтік жағдайы да кеңінен баяндалған.

Кітап студенттер мен оқытушыларға арналған.

Ш $\frac{0505000000-010}{416(05)-94}$ 45—94

ББК 63.5(3)я73

ISBN 5-7090-0214-3

© Шалекенов Уахит, 1994

УАХИТ ШАЛЕКЕНОВИЧ ШАЛЕКЕНОВ

Этнография народов мира

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ

(На казахском языке)

Көркемдеуші редакторы *Б. Табылдиев*
Сарапшы редакторы *Ж. Махмұтова*
Техникалық редакторы *Ф. Овчинникова*

КІТАПХАНАСЫ
ІБ № 198
А.У.ИМ. АОВЯ
А.У.ИМ. АОВЯ

Теріте 24.03.94 жіберілді. Басуға 10.05.94 қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/32}. Жоғары басылыс. Баспаханалық қағаз. Шартты баспа табағы 10,9. Есептік баға табағы 11,4. Тапсырыс № 294. Таралымы 2000 дана. Бағасы келісімді.

Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің «Санат» мемлекеттік баспасы, 480012, Алматы қаласы, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65 «А» үй.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің баспаханасы, 480016, Алматы қаласы, Д. Қонаев көшесі, 15/1.

Бұл кітабымды аяулы анам Хафиза мен ардақты әкем Хамзаның рухтарына арнаймын.

Автор

АЛҒЫ СӨЗ

Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің профессоры У. Х. Шалекеновтің «Әлем халықтарының этнографиясы»¹ атты бұл оқу құралы оның көп жылдан бері университеттегі тарих факультетінің студенттеріне оқыған лекцияларының және бұрындары жарық көрген «Этнография негіздерінен» (1975), «Таяу Шығыс, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарының этнографиялық очерктері» (1980), «Шығыс Азия және Шетел Еуропа халықтары» (1983) сияқты этнографиялық оқу құралдарының негізінде жазылған. Бұл оқу құралдарының көлемі шағын және олардың жарық көргендеріне біраз уақыт өтуіне, әрі ондағы келтірілген біраз фактілердің өзгеруіне байланысты, біраз елдің салт-дәстүрлері, әлеуметтік құрылымдары, тіпті кейбір тайпа кісілерінің саны тың деректермен толықтырылды.

Оқырмандарға ұсынылып отырған «Әлем халықтарының этнографиясы» атты бұл оқу құралы алғаш рет көлемді болып, қазақ тілінде шығып отыр. Кітап жоғары оқу орындары тарих факультетінің студенттеріне оқылатын этнография пәнінің бағдарламасына сәйкестеліп жазылған және ғылыми-теориялық жағынан алғанда да этнография ғылымының бүгінгі күннің талабына жауап берер деген үміттеміз. Оқу құралында этнография пәніне, оны үйрететін, зерттейтін басты мәселелеріне баса назар аударылды.

Дүние жүзі халықтары антропологиялық, мәдени-шаруашылық, тіл және басқа белгілері бойынша көптеген

¹ Бұл оқулықта бұрынғы КСРО-ға қараған халықтар кірмеген.

топқа бөлінген. Халықтардың, ұлттардың, ұлыстардың шығу тегі, шаруашылық, әлеуметтік және отбасылық құрылым тарихының даму жолдарына, заттай және рухани мәдениеттеріне айрықша мән берілді. Оқу құралын әзірлеу барысында бұрын-соңды жарық көрген әлем халықтарының этнографиясы туралы жазылған оқулықтар және ғылыми әдебиеттер кеңінен пайдаланылды. Ондай этнографиялық әдебиеттердің басты-бастыларының тізбесі кітап соңында беріліп отыр.

ЭТНОГРАФИЯ ДЕГЕНІМІЗ НЕ, ОЛ НЕНІ ҮЙРЕТЕДІ?

Этнография гректің «этнос» — халық, «графия» — жазу, үйрену деген екі сөзінен құралған. Өзінің мағынасы бойынша, этнография — халықтардың қоғамдық құрылыстарын, олардың арғы тектерін, өзара қарым-қағынастарын, заттай және рухани мәдениеттерін зерттейтін ғылым. Кейбір ғалымдар этнографияны этнография және этнология деп екіге бөледі. Этнография халықтардың арасынан деректерді жинаумен шектеледі де, этнология — сол этнографтардың жинаған деректерінің негізінде ғылыми еңбектер жазады деген түсініктерді айтады. Негізінде бұл — ғылымның екі саласы. Қандай ғылым түрі бойынша жүргізілген зерттеу екі түрлі сатыдан тұрады. Біріншіден, ғалым зерттеген тақырыпқа байланысты деректерді топтаса, екіншіден, сол жиналған мағлұматтарға ғылыми мән беріп, ғылыми еңбектер, оқу құралдарын және т. б. еңбектерін жазып, оларды жұрттың игілігіне пайдалануға береді, Этнография дегеніміз тарих ғылымының бір саласы болып, дүние жүзіндегі халықтардың қоғамдық тұрмысын және мәдениетін түбегейлі зерттейді.

Тұрмыс дегеніміз әрбір халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған сан салалы тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпы, күнделікті қоғамдағы өмірі, жалпы ұлттық ерекшелігі. Дүние жүзін мекендеген сан жағынан үлкенді-кішілі халықтардың әрқайсысының ғасырлар бойы қалыптасқан тек өзіне лайықты тұрмыс ерекшелігі бар. Сол ерекшеліктері арқылы бір халық екінші халыққа ұқсамайды. Әдет-ғұрып ғасырлар бойы сол халықпен бірге өмір сүреді. Тек тарих сахнасынан кетіп, тұқымы құрып кеткен тайпалар, ұлыстар өздерімен бірге сол әдет-ғұрыптарын бірге ала кетеді. Дегенмен ол тарихи оқиғаларға қарап отырсақ, ғасырлар бойы өмір сүретін

құбылыс. Бірақ қоғамдағы болып жатқан жағдайларға байланысты тұрмыстық ерекшелік те үздіксіз дамуда, өзгеруде болады. Тарихи оқиғалар дәл сол қалпында тұтас қайталанбайды. Мысалы, 1941—1945 жылдардағы тарихи оқиғаны кеңес халқы Ұлы Отан соғысы деп атайды. Мұндай оқиғаларды тарихтан көп кездестіруге болады. Бірақ мүлде басқа оқиғалар.

Этнографияны зерттейтін проблемалардың біреуі — мәдениетті егу, өңдеу, баптау деген латын сөзінен шыққан сала. Мәдениет деген түсінік кең және тар мағынада қолданылады. Мысалы, ауыл шаруашылығында егілетін әр түрлі дақылды өсімдік түрлерін де мәдени дақылдар деп атайды. Бұл мәдениет сөзін тар мағынада қолдану. Ал күнделікті тұрмысымызда «мәдениет» сөзін білім беретін оқу орындарына, әр түрлі мәдени-ағарту мекемелеріне байланысты айтамыз. Адамдардың рухани дәрежесін көтеруде де мәдениет деген сөз жиірек қолданылып: кішіпейіл, білімді, ақыл-ой жағынан дарынды және сондай қасиеттерге ие болған адамдарды мәдениетті адам дейді. Ғылыми тілде мәдениет ұғымын кең мағынасында қолданып, адам баласының жігерлі еңбегінің нәтижесінде пайда болған материалдық және рухани байлықтардың жиынтығын айтамыз.

Сөйтіп, жалпы мәдениетті екіге бөлуге болады: заттай және рухани. Адамдардың физикалық еңбек етуінің нәтижесінде жасалған бұйымдарды заттай мәдениет дейміз. Оған: әр түрлі еңбек құралдары (алғашқы тас құралдан бастап, осы күнгі машиналарға дейін), тұрғын үйлер (жертөледен бастап, қазіргі заманғы көп қабатты ғимараттарға дейін киім, үй ішінің бұйымдары, қатынас құралдары т. б.). Бұлардың барлығы — адамдардың күнделікті жемісті еңбегінің нәтижесінен келіп шыққан заттай мәдениет. Ал адамдардың ақыл-ой еңбегінің жемістерін рухани мәдениет дейміз. Олардың қатарына: дін, діни сезімдер, әдебиет, музыка, ғылым, философия, мораль, тіл, тарих, математика, физика тағы басқалар топтасады.

Жер шарын мекендеген үлкенді-кішілі халықтардың өздеріне ғана лайықты мәдениет болмыстары бар. Мәдениетсіз халық болмайды. Бірақ оның даму дәрежесі біркелкі емес. Әр түрлі қиын тарихи жағдайлардың себебінен баз бір халықтардың мәдениеті өте баяу жетілсе, келесі біреулердің мәдениетінің дамуына қолайлы жағдай туып, оның өсу, өркендеуі басқалардан анағұр-

лым ілгері озып кетуі әбден ықтимал. Мысалы, ертеде өзінің дамуы бойынша артта қалып қойған Еуропа елдерінің мәдениеті кейінгі 450—500-жылдың ішінде дамып, алға ілгеріледі.

Адамның тұрмысы өмір бойына бір қалыпты тұрмайтыны белгілі болса, мәдениеттің даму дәрежесі де солай өзгеріп отырады. Өзінің өсу дәрежесі бойынша көп жылдар артта қалып, мешеуленген халықтарға қолайлы жағдай болған кезде, олар тарихи қысқа уақыт ішінде өзінің мәдениетін жылдам жетілдіріп, алда келе жатқан басқаларды қуып жетіп, басып озуы да мүмкін.

Әр халықтың тұрмысының, мәдениетінің өзгешеліктері, ерекшелігі — сол ұлттың да ерекшелігі. Мұндай айырмашылықтарды сол халықтың заттай және рухани мәдениетінің, әсіресе, қоғамдық, отбасылық тұрмысынан, мінездерінен, салтынан, әдет-ғұрыптарынан айқын көруге болады. Этнография халықтардың тұрмысындағы ұлттық ерекшелігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына басқа да халықтармен салыстыра көңіл аударып, жалпы сол халықтың мәдениетінің нақтылай даму жолын анықтайды. Бір халықтың тұрмысын үңіле зерттегенде, сол халықты басқа да халықтармен, әсіресе, көрші халықтармен салыстыра зерттеген тиімді. Себебі қандай халық болса да, өзге халықтармен араласпай отыра алмаған. Мұндай қарым-қатынас халықтардың тікелей күнделікті тұрмыс-тіршілігіне байланысты шыққан. Халықтар арасында мұндай байланысты ұрыс-жанжал, қанды жорықтар оншалық ұзақ уақыт тоқтата алмаған. Бір халық пен екінші халық арасындағы жанжал біткеннен кейін-ақ, олардың арасында саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынас қайтадан жанданып, олар бір-бірімен араласып кете берген.

Тарихи даму жолында әр елдің мәдени деңгейі әр қилы дәрежеде болғаны мәлім. Алғашқы ру мен тайпалардың мәдениеті бір деңгейде дамығанымен, бертін келе әр халық пен әр мемлекет өзінше өрістеп, ілгері басқан.

Халықтарды этнографиялық жағынан зерттегенде, қандай деректерге сүйенеді?

Этнографтар, ең алдымен, өзінің зерттейтін халықтың арасына барып, сол халықтың тұрмысы мен мәдениеті жөнінде деректер жинайды. Ол үшін халықтардың тұрмысы жөнінде этнограф өз бетінше бақылау жүргізеді және сол халықтың тұрмысын жақсы білетін әр түр-

лі жастағы көпті көрген көне көз қарттармен, әңгімешіл, білікті адамдармен жеке-жеке сөйлесіп, олардың айтқандарын қағаз бетіне түсіреді. Сол деректерді жинап жүрген кезінде өзіне керекті заттарды суретке, киноға түсіріп, түр-сипатын қағазға сызып алып, кісілермен кездесу уақытына дейін тәптештеп тізіп, адамдардың айтқан керекті деректерін кейде ұнтаспаға жазып та алады.

Осындай халықты аралай жүріп, жинастырған деректерді ел арасынан жинаған деректер деп атайды. Бұл деректерді жинау үшін **арнаулы** экспедициялар ұйымдастырылады. Оның мүшелері жинастырған деректерді бір ғылыми тәртіпке салып, реттейді. Мұндай этнографиялық зерттеуді маршрут бойынша жинау деп атайды. Бұл жұмыстың екінші бір түрі этнографиялық деректерді жинауға қолайлы деп тапқан бір ауылды, иә бір ауданды алып, сол жерде ұзақ тұрып, сол жердің тұрғындарының арасынан этнографиялық зерттеу жұмысын жүргізеді. Мұндай жинау әдісін бір жерде тұрақты орналасып жүргізілетін зерттеу жұмысы деп атайды. Этнографиялық деректер жиналып біткеннен кейін, оны бір жүйеге келтіріп, ғылыми жұмыс жазуға **пайдаланы**лады.

Бірақ халықтардың тұрмысы мен мәдениеті жөнінде ғылыми еңбек жазу үшін халық арасынан жинаған деректермен шектеліп қалуға болмайды. Сондықтан этнографтар музейлердің, архивтердің қорындағы сақталып жатқан деректерді толық пайдаланады. Оған қосымша тарих, археология, фольклор, тіл тағы басқа ғылымдардың жетістігіне сүйенеді. Сөйтіп, этнографтар өзінің зерттеп жүрген этникалық сала бойынша, болмаса ұлтың не ұлыстың тұрмысын, әдет-ғұрпын жақсы меңгеріп, сол халықтың этнографиясы жөнінде **құнды** ғылыми еңбек жазуы керек.

Этнография ғылымы — халықтардың шығу тегі, тұрмысы және мәдениетімен айналысатын ғылым болуы себепті, өзіне тетелес жақын сабақтас, тамырлас көптеген ғылымның тарауларымен тығыз байланыста дамып отырады. Этнография ғылымының зерттейтін басты мәселелерінің бірі халықтардың әр түрлі сатыдағы өмірі мен мәдениетін тегіс қамтиды. Сондықтан да этнография өзіне жақын болған ғылымның жетістіктерін пайдалануы керек. Ең алдымен, этнография төмендегі ғылым салаларымен тығыз байланысты: археология, тіл, әде-

биет, музыка, сурет, архитектура, антропология, география және тағы басқа салалардағы пәндер. Осы ғылымдардың тараулары арқылы зерттеп жүрген ұлт жөнінде тиісті мағлұмат алып, солардың жәрдемімен көптеген қиын мәселелерді табысты шешуге болады. Себебі халықтардың өмірлері, тұрмыстары көп салалы, алуан тараулы болғандықтан, олар көптеген ғылымдармен тығыз байланыста.

Этнография халықтарды зерттеп, олардың өздеріне ғана тән: тіліндегі, шаруашылығындағы, мәдениетіндегі және қоғамдық құрылысындағы ерекшеліктеріне айрықша көңіл бөледі. Бірақ әр халықтардың мұндай ерекшелік қасиеттері, олардың рулық, ұлттық және психикалық жағдайынан туып жататыны сөзсіз. Сол халықтың әлеуметтік-экономикалық тарихи дамуынан келіп шығатыны ешкімді таңдандырмайды. Ол қасиеттер де үздіксіз дамып, өзгеріп отырады...

Этнография ғылымы дүние жүзіндегі үлкенді-кішілі ұлттардың бәрін зерттей ме, жоқ тек олардың ішінен теріп алып, кейбіреулеріне ғана тоқтала ма дейтін мәселеге келсек, ол жөнінде бірнеше пікір бар екінін айтуымыз керек. Олардың бірі — кейбір шетел этнографтарының пікірлері. Олардың айтуынша, этнография ғылымы өзінің тарихи дамуы бойынша артта қалып қойған Австралияның, Африканың және тағы басқа құрлықтар үндіс аборигендерін зерттеп, өздерінің дамуы бойынша алға кеткен халықтарға тоқтаудың қажеті жоқ, деп қарайды. Сондықтан да олар өздерінің дамуы бойынша, артта қалып қойған халықтарға жек көрушілікпен қарап, оларға «жабайы», «толымды адамдар емес», «қара терілілер» тағы басқа адамдардың ар-намысына тиетін сөздерді танып жазуға бейім тұрады. Мұндай ғылымға жатпайтын пікірлер — олардың отаршыл саясатынан шыққан пікірлер. Отаршылар бұратана халықтардың адамгершілігін аяққа басып, табиғи байлығын тонап, моральдық жағынан езгіге салып келген.

Отаршылар өздерінің осындай қанаушылық саясатын «ғылыми» жолмен дәлелдемекші болып, олар өздерінің дәлелдерін этнография ғылымынан іздеген. XVIII ғасырдың ақырында, XIX ғасырдың бас кезінде Батыс Еуропа елдерінде этнография ғылымына кең мағыналы мән беріліп, оны антропология деп атаған болатын. Англия мен Америкада «Антропологиялық қоғам» құрылып, кейінгі жылдарда «Әлеуметтік антропология», «Мәдени

антропология» және тағы басқа аттармен атаса да, жалпы бәріне тән ортақ мақсат отаршылық саясатты іске асыруға жәрдемдескен.

Әлеуметтік антропологияның ірі өкілдерінің бірі Д. Фрезер отарланған Африка, Азия және басқа құрлықтардағы халықтардың ғасырлар бойы экономикалық, саяси, мәдени жақтан артта қалып қою себебін, сол халықтардың өздерінің тұрмыс-жағдайынан ғана шығып отыр деп дәлелдемекші болды. Олардың саяси, экономикалық, мәдени артта қалған мешеулігін тікелей отаршылдардың сол елге жүргізілген тағылықтың, озбырлықтың да себепші болғанын мойындағасы келмейді. Міне, осындай этнография ғылымында әр түрлі реакцияшыл теориялар келіп шыққан. Тағы бір мысал келтірейік. Реакцияшыл этнографтардың пікірі бойынша, дүние жүзінің барлық халықтары тең емес, тең болуы мүмкін де емес, себебі олардың нәсілдері әр түрлі екен. ХІХ ғасырдың орта кезеңінде бұл нәсілшілдік теорияны қолдаушылардың бірі Францияның жазушысы, антропологы Гобино болатын. Ол өзінің еңбектерінде Африка, Азия және т. б. отарланған елдердің халықтарын нәсілі жағынан толық өсіп жетілмеген, кемтар адамдар деп дәлелдеуге тырысты.

Бұл пүкірді Батыстың отаршылары қуана қабылдап, өздерінің отарлау саясатының ғылыми тұрғыдан дәлелдеуін құптады. Сондықтан ондай ықпалдағы этнографтар Африка, Азия, Австралия, Океания және тағы басқа жерлердегі халықтардың арасына барып, ол жерлердің халықтарының нақты тұрмысын қисық айна арқылы суреттеген. Мысалы, африкандықтарды «негр» (қара) деген латын сөзімен кемсітіп атаған. Ал шындыққа келсек, Африка жерінде дүние жүзі нәсілдерінің түрлі еуропеид, монголоид және негроид секілді өкілдері ерте заманнан бері өмір сүреді. Олардың өздері де бірнеше кіші-гірім нәсілдерге бөлінеді. Африка халықтарының барлығын да «негрлер», яғни қаралар деуге болмайды. Ондай этнографтар Африка жерін «Қара құрлық» деп талай рет жазған да болатын. Бұл қара түстілер тұратын құрлық дегенді мензегендері. Африка елдері өздерінің даму сатысында қазіргі өркениетті елдерден көп қалып қойған. Оның негізгі себептерінің бірі Еуропа елдерінің жүргізген отаршылдық саясаты екенін олар жасырып, жергілікті халықтарға жала жабады. Осындай Африка елдерінің мешеу дәрежеде дамуын мұндай этнограф-

тар олардың ұлттық қасиетіне байланысты деп жазады. Африкалықтардың адамдық сапасы, ақыл-ойы, ұжданы, адамгершілігі жаратылысынан төмен-мыс. Сондықтан олар өз бетінше дами алмайды дегенді айтады. Сол себепті ол халықтар өз бетінше өркениет дәрежесіне көтерілмейді деген теорияларын тықпалауда. Оның үстіне кейбір этнографтар бұл халықтардың артта қалып қойғанына тоқтай келіп, Африканың жаратылысына жала жабады. Бұл жердің ауа райы тымырсық, ысы болған себепті, ол аборигендердің рухын, жігерін, іскерлігін басып, халықтардың жемісті жұмыс істеуіне жол бермейді деген пікірді де алға тартады. «Сондықтан,— дейді олар,— «африкалықтар отаршылдардың таяғының астында жұмыс істеуі тиіс».

XIX ғасырдың аяғында XX ғасырдың бас кезінде осындай реакциялық, нәсілдік теориялар көптеген империялистік елдерде, сондай-ақ Германиядан кең орын алып, ол фашистік сойқан соғыстың алға ұстаған ұрандарының бірі болғанын бүкіл дүние жүзі біледі. Осы сыңар езу саясатқа үйренген Гитлер бастаған ұлтшыл — социалист партиясы жер жүзіндегі халықтардың үстінен тек германдық, ақ нәсілді ұлт қана үстемшілік жасап, басқа халықтар солардың қол астында құл болуы керек деп жар салғанын да тарих жақсы біледі. Бұл солақай саясатты дәріптеушілердің көп ұзамай құл-талқаны шыққаны мәлім.

Ұлтшылдық, сол сияқты реакцияшыл кертартпа теориялардың бірінен кейін бірі соққыға ұшырағанына қарамастан, Батыс этнографтары сондай кертартпа теорияны шығаруды тоқтатқан жоқ. Олардың бірі — фрейдизм. Оның негізін салушы — австралиялық психиатор, дәрігер Фрейд. Өзінің этнография-антропологиялық зерттеулерінде халықтар сана-сезімінің дамуын негізге алып, дүние жүзіндегі ұлттарды «саналы» және «санасыз» деп екіге бөлген. Бұл кісінің пікірі бойынша, отаршылықта езгіге түскен халықтардың санасы төмен, сол себепті олар барлық уақытта езгіде өмір сүре беруі керек деген тұжырымға келген. Сондықтан қазіргі заманда дүниедегі реакцияшыл күштер фрейдизм теориясын жән-тәнімен ұға тырысып, том-том кітаптар шығаруда. Әсіресе, АҚШ-тың кейбір ғалымдары бұл еңбектерінде отаршылдық және басып алушылық колледждерінде арнайы пән ретінде жүргізіледі. Осындай мазмұндағы Америка Құрама Штаттарының этнографтарының арасындағы «Аме-

рика психология мектебі» дейтін ағымды қолдаушылардың еңбектері де реакциялық негізде жазылып, озбырлық, отаршылық саясатты қолдауға негізделген.

Дүние жүзінің озық ойлы этнографтары мен антропологтары, соның алдыңғы қатарында бұрынғы кеңес этнографтары мен антропологтары әр түрлі кертартпа, реакциялық ағымдармен күресіп, олардың ғылымға, яғни шындыққа жатпайтынын әшкерестеп отырды.

Екінші бір пікірдегі кейбір шетел этнографтары дүние жүзіндегі халықтардың барлығын зерттеу керек екенін мойындаса да сол халықтың ішіндегі өздерінің дамуы бойынша артта қалыңқырап қойған бөліктерін, әсіресе, ауылдық жерде тұратын ел-жұртты көбірек зерттеу керектігіне ерекше көңіл аударады. Бұл пікірлердегі этнографтардың қала тұрғындарымен айналысуының қажеті жоқ деген тұжырымға келеді. Мұндай пікірге де қосылу қиын. Себебі алдыңғы және артта қалып қойған халықтардың арасынан айтарлықтай тұрақты шекараны сызып шығу өте қиын. Халықтар өздерінің даму жолында бірнеше сатыларды өздерінің басынан өткізіп, жалпы тарихтың заңдылығы бойынша үздіксіз өсіп, өзгеруде, озып алға кеткен немесе артта қалған халық, олардың ішінде қалалық немесе ауылдық деп айырып қараудың ғылым үшін айрықша маңызы болмауы тиіс.

Үшінші пікірде кеңес этнографтарының бұл мәселеге қандай көзбен қарайтыны жинақталған. Кеңес этнографтарының басым көпшілігі дүние жүзін мекендеуші үлкенді-кішілі қала мен ауыл тұрғындарын айырып бөлмей, түп-түгел зерттеу керек екенін жақтайды. Осы пікірді көпшілік шетелдердің прогресшіл этнографтары да қолдайды. Бұл тұжырымдарды негізге ала отырып, этнографтарымыз көптеген күрделі еңбектерді шығарды. Ол еңбектердің ең күрделісі көп томдық «Дүние жүзінің халықтары» деген ғылыми еңбек болып табылады. Жер шарын мекендеген халықтардың бәрін де қамтиды. Әрбір халықтардың этнографиясына арналып жазылған көп томдық монографиялық еңбектерді КСРО Ғылым академиясының Этнография институты және бұрынғы одақтас республикалардың ғылыми зерттеу институттары шығара бастағаны мәлім.

Этнография ғылымының айрықша көңіл аударып зерттейтін мәселелерінің бірі — халықтардың арғы шығу тегі (этногенез). Бұл мәселе өте қиын да, күрделі де жұмыстардың бірі. Этногенез мәселесін тек этнография

ғылымы түбегейлі шеше алады деп айтуға болмайды. Өйткені бұл проблема халықтардың өмірінің барлық саласын: заттай, рухани мәдениеттерін, қоғамдық тұрмыстарын, психологиялық ерекшеліктерін, өркендеу жолдарын және т. б. қамтиды. Сондықтан бұл проблема тарих, археология, этнография, тіл, география, экономика, заң, фольклор және сол сияқты сан салалы ғылымдардың күш қосуымен шешіледі. Бірақ бұл проблеманы шешудегі этнографтардың қосатын үлесі басымырақ болмақ.

Қазіргі заманда жер шарын мекендеген халықтардың этникалық құрамы бір-бірімен әбден араласып, біте қайнасып кеткен. Олар ірі-ірі ұлттардан, халықтардан, тайпалардан құралған және олар әр түрлі экономикалық-мәдени өсу дәрежелерінде, қоғамның әр түрлі даму сатыларында өмір сүреді. Сондықтан бұл халықтардың өмірі мен мәдениетін үйренуді жеңілдету үшін, этнография ғылымы олардың тарихи туысқандық байланысына, өзара қарым-қатынасына, табиғи-географиялық, тілдік жағдайына, этнографиялық ерекшеліктеріне және тұрмыс күйінің ұқсастығына қарай отырып, бүкіл дүние жүзінің халықтарын географиялық, тілдік, мәдени-шаруашылық, антропологиялық деп төрт түрлі топтамаға бөледі.

Әрбір халық өздерінің белгілі мекеніне ие болып, сол жерді туып-өскен Отанымыз деп қарайды және оны көздерінің қарашығындай қорғайды. Жер шарының әр бөлігінде әр түрлі халықтар тұрады: Оларды кең мағынада, сол құрлықтың тұрғындары (аборигендері) десе-ді. Көпшілік жағдайда халықтардың отаны, сол жерді ежелден мекендеген тұрғындардың атымен Қазақелі, Өзбекелі, Орыселі, Қырғызелі және т. б. деп аталады.

Бұл этникалық түсінікті Солтүстік, Орталық, Оңтүстік Африка, Алдыңғы Азия, Оңтүстік Азия, Кавказ халықтары және т. б. деп те айтуға болады. Осы этнографиялық түсінікті бұдан да кішірек мәнде түсініп Франция, Швейцария, Орал өңірінің, Орта Азия және Қазақстан, Кавказ халықтары деп әрбір халықтың мекеніне байланыстыра айтуға да болады.

Дүние жүзіндегі халықтарды қоныстанған мекеніне қарай топ-топқа бөлуге болады. Топтарға бөлуде олардың ертеден мекен еткен жерін, олардың көршілес халықтармен байланысын, өзара қарым-қатынастарын есепке алады. Адам баласының жер бетіне таралуы заң-

ды да тарихи процесс. Жер шарының бөліктеріне таралып мекендеушілерді эйкумендер (грекше ойкео — мекендеуші, тұрушы) деп атайды. Эйкумендер өздерінің қоныстарын жағдайға байланысты ауыстырып отырған. Алғашқы адамдар онша үлкен емес. Оңтүстік Шығыс Азияда немесе Шығыс Африка жерінде пайда болуы мүмкін. Кейінгі кезде, әсіресе, төменгі плеолит дәуірінде өмір сүрген неандерталь адамы Шығыс Азиядан Батыс Еуропаға дейін тараған.

Өрістері Неолит, одан кейінгі дәуірлерде эйкумендердің өрістері кеңейе түскен. Сөйтіп, адам баласының күн көруіне қолайлы болған жерлерге үнемі қоныс аударып, жана жерлерді іздестіріп тауып, сол тың мекенді өздерінің тұрақты қонысына айналдырып отырған.

Этнографтар жеке елдердің этникалық құрамымен танысып, сол елдің жергілікті (абориген, автохтондық) халықты басқа жақтан кірме болып келушілерден айыра білу керек. Кейбір елдердің халқын «жергілікті» және «кірмелер» деп екіге бөлуге болар еді. Алайда сирек болса да, бір ұлттан құрылған елдер де кездеседі.

Сөзімізді дәлелдеу үшін, мынадай мысал келтірейік. Солтүстік Американың халқы негізінен екі бөліктен құралған. Жергілікті халық — үндістер мен эскимостар болса, еуропалықтар деп аталатын ағылшын нәсілдері мен негрлер кейінгі уақытта келушілер. Қазіргі кезде ауып келген кірмелердің саны жергілікті халықтан анағұрлым басым болып отыр. Мұндай өзгерістерді басқа да елдердің этникалық құрамынан кездестіруге болады. Сөйтіп, дүние жүзінің халықтарын географиялық жағынан топ-топқа бөлудің жасанды бір жақты кемшілігі барлығын жасырмауымыз керек.

* * *

Халықты топтаудың негізгі түрлерінің бірі — тіл. Ол басты этникалық белгілердің бірі. Осы белгілерге қарай отырып, халықтардың арасындағы тарихи өзара байланысын, туыскандығын, әрі шығу тегінің жақын-алыстығын, шаруашылық, мәдени ұқсастығын байқауға болады. Осы сияқты жан-жақты жақындық байланыстарды тосыннан пайда болған құбылыс деуге болмайды. Олар халықтардың ғасырлар бойғы қарым-қатынастарының негізінен келіп шыққан.

Жер шарындағы халықтар екі мыңнан астамырақ тілде сөйлейді. Тілші ғалымдар барлық халықтардың тілдерін морфологиялық және генеологиялық принциптеріне негіздеп тіл семьясына бөледі.

Морфологиялық жолмен жіктегенде дүние жүзіндегі барша халық тілі грамматикалық құрылысының ұқсастығы бойынша бірнеше топқа бөлінеді. Бірақ морфологиялық жағынан тілді топтау әлі күнге дейін жеткілікті дәрежеде зерттеліп бітпеген іс. Себебі тілдердің грамматикалық құрылысының ұқсастығын, олардың өзара туыстық қарым-қатынасының қайдан, қалай шыққандығын толық белгілеу мүмкін болмай келеді. Көптеген халықтар туыскандық жағынан бір-бірінен қашық болса да, олардың тілдерінің грамматикалық құрылысы ұқсас келуі әбден мүмкін. Мысалы, Вьетнам тілінің грамматикалық құрылысы, Судан халықтарының тілдерінің грамматикалық құрылысына өте жақын. Сондай жақындықты ағылшын және полинезиялықтар жөнінде де айтуға болады. Морфология бойынша дүние жүзі халықтарын топ-топқа бөлудің осындай қиыншылықтарына қарамастан, кейбір туыстық жағынан жақын халықтарды түбегейлі зерттеп тану үшін, оның керекті жақтары да баршылық.

Генеологиялық (қан, туыскандық) жағынан тілді топтау бір тіл мен екінші тілдің туыскандық байланыстарын ғана көрсетіп қоймай, бір халық пен екінші халықтың арасындағы тарихи туыскандық жақындығын айқын ашып көрсететін белгілердің бірі. Тілдің генеологиялық жағынан жақындығы халықтардың шығу тегін зерттеуде этнографтарға үнемі көмекші құрал бола алады. Мысалы, орыс пен украин тілдері бір-біріне жақын болса, қазақ пен ноғайлар, қарақалпақтардың тілдері бір-біріне тіпті ұқсас және бұл халықтар бір-бірін еш қиындықсыз түсінісе алады. Ал орыс пен неміс тілдері бір-бірінен өте алшақ жатыр. Олар бір-бірінің сөздерін түсінбейді. Сондықтан да бұл халықтардың арасында генеологиялық байланыстар бар деу қиын.

Тілдердің ұқсастықтарына қарай, тамырының бір тектілігіне қарай дүние жүзіндегі 2000-нан астам тілдерді бірнеше тіл семьясына бөледі. Ал бір-біріне тамырластығы жақындау тілдерді «тамырлас, туыстас» тілдер деп атаса, бір-біріне тіпті жақын тілдерді кішкене бөліктерге, тармақтарға, тармақшаларға қосып жік-

тейді. Сөйтіп, дүние жүзіндегі халықтардың тілдері 10 үлкен тіл семьясына бөлінеді.

1. Үндіеуропалық тіл семьясына Оңтүстік Азиядан Еуропаға дейінгі жерлерді мекендеуші халықтар тілдері жатады. Кейінгі кездерде, әсіресе, халықаралық қарым-қатынас күшеюімен үндіеуропа тілінде сөйлейтін халықтар Америка, Оңтүстік Африка, Австралия мен Океания құрлықтарына көптеп таралған.

2. Семито-хамит тіл семьясына Солтүстік Африканы, Оңтүстік-батыс Азияны мекендеуші халықтар тілдері жатады.

3. Орал-Алтай тіл семьясында сөйлеушілерді угрофин және алтай — деп екіге бөледі. Угрофин тілінде сөйлеушілер — Еділ өзенінің жоғарғы ағысын мекендеушілер және Венгрия мен Финляндия, Обь өзенінің төменгі жағына дейінгі жерлерді жайлаған халықтар.

Алтай тіл семьясындағы тілде Кіші Азияда Балқан жарты аралында, Якутияға дейінгі жерлерде тұратын халықтар сөйлейді. Анығырақ айтқанда, Орта Азия және Кавказдың, Еділ бойының, Оңтүстік Сібірдің кейбір халықтары осы тілде сөйлейді. Бұл тіл үш топқа бөлінеді: түрік, монғол және тунгус (тунгусаманьжур). Тунгус тілінде сөйлеуші кіші-гірім Азия халықтарына маньжурлар, эвенктер, тунгустар, нанай-гольдтер және тағы басқа ұлт-ұлыстар жатады.

4. Қытай-тибет (сино-тибет) тілінде Шығыс, Оңтүстік-шығыс Азияның тұрғындары сөйлейді. Бұл семьяға қытай тілінен басқа да бірнеше кіші-гірім тан, мяо-яо т. б. ұлыстар тілі де жатады.

5. Малай-полинезия тіл семьясында Үнді және Тынық мұхиттарындағы көптеген аралдардың, Мадагаскар мен Пахси секілді аралдардың тұрғындары сөйлейді. Бұлардың ішіндегі ең ірі тілдің бірі — Индонезия, онан кейін Мальгаш тілдері. Меланезия және Полинезия, Микронезия тілдерінде сөйлейтін адамдар саны жағынан онша көп емес. Олардың тілдері Оңтүстік-шығыс Азия халықтарының тіліне ұқсас келеді.

6. Дравид тіл семьясында Оңтүстік Үндістанның, Цейлон аралының бір бөлігінде мекендеушілер сөйлейді. Олар — телуг, тамиль, каннар, малаяя және т. б.

7. Мунд тілінде (Орталық Индияны) мекендеушілер сөйлейді. Дравид пен мунд тілдері алғашқы уақытта осы Индия жерінде пайда болған тілдер болуы тиіс.

8. Банту тіл семьясына Оңтүстік Африканың жарымынан көпшілігінде орналасқан халықтардың тілі жатады. Банту тілі Судан жерінде пайда болып, кейін сол жерден Оңтүстік Африкаға тараған болуы ықтимал.

9. Кавказ тілі Таяу Шығыста, Жерорта теңізінің төңірегіне тараған тілдердің бірі.

10. Мон-кхмер тілінде сөйлеушілер Үндіқытай, Камбуже жерін мекендейді. Кейбір тілшілер мон-кхмер тілін малай-полинезиялық тіл семьясына жақын деседі.

Жоғарыдағы біз тоқталып өткен 10 тіл семьясынан басқа да алуан тілдер бар. Олардың көпшілігі әлі жақсы зерттеліп болмаған ұсақ, кіші-гірім тілдер. Әсіресе, ондай тілдерді Американың, Азияның, Океанияның және Африканың аборигендерінің арасынан кездестіруге болады.

Барлық халықтарды мәдени-шаруашылық жағынан ұқсастығына қарап топтауға болады. Бір табиғи-географиялық аймақта бірнеше тілдерде сөйлейтін ұлттардың мекендеуі мүмкін. Олардың тілдері бір-біріне ұқсас болмағанымен шаруашылықтары, тұрмыстары және заттай мәдениеттері ұқсас немесе мүлдем жақын болып келуі мүмкін. Міне, осындай ұқсастығына қарай отырып, дүние жүзіндегі халықтарды шаруашылық-мәдени тұрмысы жағынан топ-топқа таратып бөлуге болады. Әрбір шаруашылық-мәдени бөліктерге өзінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша, шамамен біркелкі дамыған және ұқсас табиғи-географиялық жағдайда орналасқан, ертеден әр халыққа тән болған, тамырлас шаруашылығына және мәдени тұрмыс ерекшеліктеріне ие болған халықтарды бір топқа жатқызуға әбден болады. Әр халықтың мәдени-шаруашылықтарының ерекшеліктері, сол халықтардың тарихи даму жолынан келіп шыққан. Мысалы, адамдар жер бетіне таралған кездерде олар әр түрлі табиғи-географиялық орталыққа шоғырланып, сол жердің табиғи өзгешелігіне икемделеді. Өздерінің өндіріс құралдарын жасап, шаруашылықтарын дамытады, заттай және рухани мәдениеттерін өркендеткен.

Шаруашылық-мәдени ерекшеліктердің барлығы бір уақытта емес, олар әр түрлі жағдайда, әр түрлі кездерде пайда болған. Кейбір халықтарда мәдени-шаруашылықтың дамуы алғашқы заманнан бастап қалыптаса, қайсыбіреулерінде кейінірек пайда болған. Сөйтіп, дүние жүзін мекендеуші халықтарды шаруашылық-мә-

дәни тұрмыс белгілерінің ұқсастығына қарай отырып, төмендегіше топтауға болады. Олар: қарапайым аңшылар мен терімшілер, ірі өзендердің жағалауындағы отырқышылар мен балықшылар, тундраның бұғышылары, қоңыржай және тропиктік аймақтың егіншілері, көшпелі малшылар тағы басқа болып жіктеледі.

* * *

Халықтарды жоғарыдағы тоқталып өткен этнографиялық тұрғыдан топтаудың осындай жүйелерінен басқа да бірнеше топқа жіктеп бөлушілік белгілері бар. Оларды антропологиялық жағынан қарау деп атаймыз. Антропологиялық нышан белгілеріне қарап, дүние жүзі халықтарын еуропандық, монғоландық және негроидтық деп үш үлкен топқа бөлуге болады. Жер шарындағы халықтарды өзара нәсілге бөлгенде, олардың ерте заманнан бері ата-бабасынан сақталып келген сыртқы көріністерінің (физикалық, дене және тіс қыртыстарының) ерекшеліктеріне қарайды. Бұл белгілеріне анығырақ тоқталсақ, шаштың сыртқы көрінісі, беттегі тыныс жолдарының даму дәрежесі, шаштардың түсуі (пигментация), тері мен көздерінің түстері, бойдың ұзындығы, бас сүйектің құрылыс тұрпаты, әсіресе, жақ сүйектің, жақ еттерінің орналасу нышаны бойынша ажыратады. Адамдардың мұндай нәсілдік белгілері полеолит (тас) замандарында пайда болған сияқты.

Дүние жүзінің халықтарын діни тұрғыдан да топтауға болады. Бірақ халықтарды дін жағынан топқа бөлу өте жасанды, сондықтан бұл сала этнографтарға айтарлықтай жәрдем ете алмайды. Себебі дін дүние жүзінде ұлттар немесе мемлекеттер бойынша таралған емес. Жер шарын мекендеушілер негізінен: христиан, будда және ислам атты үлкен үш дінге сыйынады. Бұл діндерді мойындаушылардың ішінде көптеген рулар, ұлыстар, тайшалар, халықтар, ұлттар және мемлекеттер бар.

Этнографиялық ғылым-білімінің жинақталып, өз алдына ғылым ретінде қалыптасуы өткен ғасырдың орта кезеңіне тура келеді. Бірақ этнографиялық деректер мен мағлұматтар ерте кездерден бері жинақталып, топтала берген. Ертедегі Египет, Вавилон, Парсы мемлекеттері соғыс, сауда жүргізу үшін көрші елдерді жақынырақ танып, білуге ұмтылған. Сондықтан көрші халық-

тардың мекендеген жерлері, олардың тұрмысы және мәдениеті жөнінде көптеген деректер жинаған. Сол уақыттардан бері сақталып қалған жазу, сызуларда, суреттерде Таяу Шығыс және Солтүстік Африка халықтары туралы көптеген этнографиялық мағлұматтар жинақ болған. Сондай-ақ, Геродоттың «Тарих» (б. з. д. V ғ.), Страбонның «География» (б. з. д. I ғ.), Юлий Цезардың және Тациттің еңбектерінде көптеген Оңтүстік Еуропа мен Орта Азия т. б. халықтары жөнінде азды-көпті этнографиялық мәліметтерді кездестіреміз. Ертедегі мағлұматтар бізге көп халықтардың алғашқы тұрмыстарын үйренуге молынан жәрдемдеседі.

Ғылым, білімнің дамуымен жаңа географиялық жерлер ашылып, ол жерлердің халықтары жөнінде этнографиялық мағлұматтар көбірек жинала бастады. Сол кездегі теңізде жақсы жүзе білген португалдықтар, испандықтар, голландықтар, ағылшындар, француздар мұхиттың арғы жағында Америка, Азия, Австралия және Океания елдеріне барып, ол жерлерді өздерінің отарына айналдырып, сол жердің аборигендері жөнінде түрлі деректер жинай бастады. Оның себебі жергілікті халықтарды бағындыру үшін, олардың тұрмысымен, мәдениетімен жан-жақты танысуға тура келген. Орыс мемлекетінің теңізшілері де Сібір халықтарымен ертеден-ақ жақынырақ таныса түсуге тырысқан. XVIII ғасырда Ресейдің ғалымдары шет аймақтарын мекендеуші халықтар жөнінде, көптеген этнографиялық мағлұматтар жинаған.

Этнографияның ғылым ретінде қалыптасқан уақыты XIX ғасырдың ортасына тура келеді дедік. 1845 жылы Ресей Географиялық қоғамының жанында этнография бөлімі ашылып, халықтардың тұрмысы мен мәдениетін тереңірек зерттей бастады. Шетелдерде этнографиялық мағлұматтар антропология және т. б. табиғи ғылымдармен қатар, бірге жинала бастаған. XIX ғасырдың 60—70 жылдарында Еуропа мен Америкада Тэйлордың, Леббоктың, Мак-Леннаның, Спенсердің, Липпердің, Моргандардың этнография ғылымына қосқан үлестері зор болған. Олардың эволюционизмдік көзқарастары этнография ғылымында да кең өріс алған. Бұлардың пікірі бойынша, қоғам бірте-бірте күрделі жолдан өту арқылы дамыды деген пікірді ұстанады.

Батыс елдеріне қарағанда, Ресей этнография ғылымының ғылымы ретінде ертерек танылып, толығып, да-

ми түсуіне, әсіресе, Ресей Географиялық қоғамы мүшелері көп күш салған. Олардың ішінде этнографияны ғылым ретінде биік зор белеске көтерген орыстың атақты оқымыстылары болған. Олардың қатарында: Н. Миклухо-Маклай, Г. Н. Потанин және саяси көзқарастары үшін жер аударылған революционерлер В. Серошевский, Д. А. Клеменц, Л. Я. Штернберг. В. Г. Богораз, В. И. Иохельсон, тарихи-этнографиялық еңбектерін жазған Д. Н. Анучин, Ник, Н. Харузин, Ш. Ш. Уәлиханов сияқты басқа да ғалымдар болды.

Этнография ғылымы Қазан революциясынан кейін бұрынғы КСРО-да кең көлемде дами бастады. Кеңестік этнография ғылымы тарихи материализм тәсіліне негізделіп, батыстық этнографияға сын көзбен қарай отырып, оның ең бағалы жақтарын орынды пайдалана білді. Батыстық этнографияның реакцияшыл көзқарастарына қарсы шығып, ондай реакциялық пікірлердің ғылыммен қатысы жоқ екенін үнемі әшкерелеп отырды.

КСРО этнография ғылымы өте кең құлаш жайып, ол өз еліміздегі халықтардың және дүние жүзіндегі үлкенді-кішілі барлық халықтардың бәрін де зерттей бастады. Кеңес этнография ғылымының штабы — КСРО Ғылым академиясы және одақтас республикалардың Ғылым академиялары болды. Оның бәріне КСРО Ғылым академиясының Этнография институты басшылық жасады. Республикалар Ғылым академияларының құрамындағы тарих институттарының ішінде, этнография бөлімдері ғылыми жұмыстар жүргізді. Барлық республикалар дерлік ірі университеттердің этнография кафедралары жоғары білімді мамандар дайындап, этнографиялық зерттеу жұмыстарын қолға ала бастады.

ШЕТЕЛДІК АЗИЯ

Шетелдік Азия — жер шарындағы ең үлкен құрлықтың бірі. Ол өзінің табиғи-географиялық жағдайына қарай үлкен-үлкен ойпаттары, биік таулары және шөлді далалары бар. Қарақұрым, Гималай, Памир және басқа таулары; Араб Сахарасы, Орталық Иран жотасы, Такла-Макан сияқты шөлдері бар. Ерте заманнан бері жұрттың отырықшы мекені болған Тигр, Ефрат, Инді, Ганг, Брахмапутр, Иравад, Солуэы, Меконг, Янзыцзян, Хуанхэ және тағы басқалар сияқты ірі-ірі өзендер бар.

Географиялық және этнографиялық жағына қарап, Таяу Шығыс, Оңтүстік, Оңтүстік Шығыс, Шығыс және Орталық деп аймақтарға бөлуге болады. Бұл аймақтарды алғашқы адамдар мекендеген. Бірақ олардың жер бетіне таралуы біркелкі емес. Үлкен өзендердің алқаптарындағы ойпаттарда бір шаршы шақырым жерде 500-ден астам кісі мекендесе, таулы және шөлді жерлерде жұрт сиректеу орналасқан.

Шетел Азиясын табиғи-географиялық ерекшелігіне қарай отырықшы, жартылай отырықшы және көшпелі деп мәдени-шаруашылық салаларына бөледі. Бұл құрлықты мекендеушілерді антропологиялық жағынан: еуропидтық, монголоидтық, негроидтық, буддо-австроидтық деп және бірнеше кіші-гірім өзге нәсілдерге бөлуге болады.

Алғашқы адамдардың өрбіген жерлерінің бірі де осы — Шетелдік Азия, Оңтүстік Шығыс Азиядан питенкантроптың сүйегі табылса, Шығыс Азиядан — синантроптың, Батыстан — палеолит дәуірінің жоғары және орта сатысында өмір сүрген адамдардың сүйектері табылған. Бұдан жалпы Азия құрлығы, оның үлкен бөлігі болған Шетелдік Азия жерлері өте ертеде пайда болғаны байқалды. Бұл құрлықтағы алғашқы адамдар заттай және рухани мәдениеттің іргетасын қаласып, бүкіл әлем халықтарының біртұтас орталық мәдениетін қалыптастыруда өздерінің біршама үлестерін қосқан.

ТАЯУ АЗИЯНЫҢ ХАЛЫҚТАРЫ

Шетел Азиясы құрлығының үлкен бір бөлігі — Таяу Азия, оның жер көлемі 6 млн. шаршы километрден астамырақ. Ол Еуропа мен Африка құрлықтарымен шектесіп жатыр. Ол Кіші Азия жарты аралы, Месопотамия,

Левант, Аравия жарты аралы және Иран таулы жотасы аймақтарынан құрылған. Жалпы алғанда, Таяу Азияның жері құрғақшылықты. Дегенмен Жерорта теңізінің, Қара теңіздің, Каспий теңізінің, Аравия жарты аралының жағалауларының ауа райы ылғалды, субтропиктік болып келеді. Бұл жердегі ірі өзендер — Тигр және Ефрат. Олардың алқабына орналасқан Месопотамия ойпаты — ежелден отырықшы мәдениет орталықтарының бірі. Оның тұрғындары егіншілікті қолдан суару жолымен жүргізіп, Месопотамияның құнарлы топырағынан тұрақты, мол өнім алып келген.

Таяу Шығыс жерінде үлкенді-кішілі 20-ға жуық мемлекет орналасқан. Олардың ішінен ірілері: Түркия, Иран-Ислам Республикасы, Ауғанстан, Сауд Аравиясы, Ирак, Йемен, Сирия, Ливан, Иордания, Израиль, Оман және тағы басқалар.

Таяу Шығыстағы мемлекеттерді ұлт жағынан бір ұлтты және көп ұлтты деп екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа Араб және Түркия, Израиль елдерін жатқызамыз. Бұл мемлекеттердің халықтары, негізінен, өз ұлтынан құрылған. Түркияның негізгі халқы — түріктер. Олар өз елінің тұрғындарының 88 процентін құраса, Израильдің 90 проценті еврейлерден тұрады. Бұл құрлықта араб мемлекеттерінің тұрғындары да, негізінен, өз халықтарынан құрылған. Екінші топқа Иран, Ауғанстан және т. б. елдері жатады. Иранның негізгі халқы парсылар, олар өз мемлекетінің тұрғындарының 50 процентін, Ауғанстанда — ауғандар өз елінің 50 процентін құрайды. Қалғандары әзірбайжан, курд, түрік, тәжік, қазақ басқа да ұлттар болып келеді.

Таяу Азияның халықтарын антропологиялық жақтан еуропидтық, монғолоидтық және негроидтық деп үш нәсілге жатқызуға болады. Сан жағынан басым көпшілігі еуропидтық нәсілдің өкілдері болса, қалған екі нәсілге жататындардың саны шамалы ғана. Монғолоидтық нәсілге түріктер, хазарлықтар; негроидтыққа: Аравия жарты аралының тұрғындары, әсіресе, Қызыл теңіздің жағалауларындағы тұрғындар жақынырақ келеді.

Таяу Шығыс халықтары үндіеуропалық, түрік (урало-алтайлық) және семит-хамиттік үш үлкен тіл семьясында сөйлейді. Үндіеуропалық тіл семьясында сөйлеушілер: тәжіктер, парсылар, курдтар, белуджар, лурлар, хазарлықтар, чор-аймақтар, гиляңцтар, талыштар, гректер, армяндар, албандықтар, боснийлықтар және

басқасы; түрік тіл семьясында: түріктер, қазақтар, өзін-байжандар, өзбектер, түркімендер, қашқарлықтар, қарақалпақтар және басқалар; семит-хамит тіл семьясында: арабтар, еврейлер, айсорлар.

ЭТНОГЕНЕЗ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХ

Таяу Шығыс алғашқы адамдардың көне қоныстардың бірі Палестина және Сирия жерлерінен палеолиттің ертедегі сатыларын көзге елестетін археологиялық көптеген заттар табылған. Бұл аймақтардан шелль және ашель кезеңдеріндегі адамдардың қолданған құралдары табылса. Эт-Табун үңгірінен ашель кезеңінде өмір сүрген тұрғындардың баспаналарының қалдықтары ашылған. Мұнан кейінгі, мустье дәуірінде, өмір сүрген неандерталь адамының сүйегі Ирактан және Палестина жерлерінен табылған. Осы кезеңге жататын Қармел тауындағы Эт-Табун және Эс-Схул үңгірлерінен 12 адамның қаңқасы шыққан. Тас кезеңге жататын құралдар Кіші Азиядан және Жоғарғы Месопотамияда кездескен. Бұл құралдардың басқа да аймақтарынан палеолиттің соңғы кезеңдеріне, әсіресе, неолитке жататын заттар біраз жерлерден табылған.

Жанатас (неолит) ескерткіштері Таяу Азия жерлеріне кең таралған. Месопотамия, Сирия, Палестина, Ирак, Кіші Азия елдерінен жанатас кезеңдерінің ескерткіштері көптеп ашылды. Мұнан кейінгі энеолит, қола кезеңдерінде бұл жердің тұрғындары егіншілікпен айналысатынын, олардың қыштан, қоладан, темірден жасалған құралдары дәлелдейді. Біздің дәуірімізге дейінгі IV мыңыншы жылдары жергілікті тұрғындар алғашқы қауымдық қарым-қатынаста өмір сүріп, олар аңшылық, балықшылық, онан кейін егіншілік кәсіптерімен айналыса бастаған. Олар қой мен ешкі, шошқаны қолға ұстап, отырықшы өмір сүрген, баспаналар салған. Осы деректерге қарағанда, неолит кезінде Таяу Шығыс жерінде алғашқы адамдар кең тарап, қоныс тепкені байқалады.

Сол кездің өзінде Таяу Шығысты әр түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар мекендеген. Месопотамияның оңтүстігінде — шумер, аккада, элам; шығысында — касситтер, мидиялықтар; солтүстігінде — хеттар, батысында — палестиналықтар мекендеген. Тигр мен Ефрат өзендерінің алқаптарын халықтар ертеден мекендеп, олар алғашқы

адамзат өркениетінің іргетасын қалаушылардың бірі болды.

Месопотамияның оңтүстігінде шумерлер мемлекеті бой көтерді. Олар кейін Эль-Обейда, Урука және Джемдет-Наср мәдениеттерін қалыптастырды. Бұл мәдениет үлгілері аккадалықтармен тығыз қарым-қатынаста дамыған. Ал Месопотамияның орта шенінде келіп шыққан семитикалық тілде шумерлер сөйлесе керек. «Шумер» деген термин (атама) аккадашылардың сөзінен шыққан. Біздің дәуірімізге дейін IV мыңыншы жылдарда пайда болған шумерлердің жазуындағы адам есімдері Оңтүстік Месопотамияға да кең тараған. Бір ғасырдан кейінгі III мыңыншы жылдардың ортасында Месопотамияның солтүстік аудандарында, тағы бір ғасырдан соң оңтүстігінде шумер атаулары семитикалықтармен алмасқан.

Шумерлерден басқа Месопотамияның шығыс бөлігінен Иран қыратына қарай жайылған кеңістікте бір-біріне тіл жағынан жақын әр түрлі халықтар орналасқан. Солардың ішінен осы күнгі Хузистан жерінде эламиттер өмір сүрген. Бұл маңда жүргізілген археологиялық зерттеулер көптеген жаңалықтар ашты. Соның бірі біздің дәуірімізге дейінгі IV және III мың жылдарда жазылған пиктографиялық ескерткіштер. Сол дәуірдің III мыңыншы жылдардың орта шенінде эламиттер аккадашылардың жазуын өз тіліне қарай икемдеп, өздерінің жазу-сызуын жасады.

Загроса тауларында, осы күнгі Луристанда, эламиттермен көршілес касситтер өмір сүрген. Біздің дәуірімізге дейінгі II мың жылдықтың бірінші жартысында олар саяси жағынан үстемдік етіп, Месопотамияның мәдени тарихының дамуына да өз әсерлерін тигізген. Касситтер — Вавилониядағы жылқыны жақсы өсіре білгендер деген сөз бар. Касситтердің тілі эламиттерге жақын болған сияқты. Кейбір ғалымдардың пікірлері бойынша, эламиттердің, касситтердің, лулубесвтердің тілдері бір-біріне жақын болған. Олар туысқандық және тіл жағынан касситтердің тіл тобына жатады. Касстий тобындағылар: касстийлер, геловтар, тапуровтар. Бұл тайпалар V ғасырда Каспий теңізінің жағалауын мекендеген. Аты аталған тайпалар ертедегі Оңтүстік Әзірбайжанды, Батыс Иранды мекендеген кутии, парсуа, манней тайпаларының ұрпақтары болуы мүмкін. Осы тайпалар ертеректе саяси жағынан басқаларға ықпалын жүргізген. Мы-

салы, Кустин (гутен) б. д. д. III мыңыншы жылдың аяғында Қос өзеннің бойларын мекендеп, сол жерде өздерінің үстемдігін жүргізген.

Каспий теңізінің солтүстік-батыс жағасындағы осы күнгі Армения мен Курд қыраттарында, Кіші Азияның шығыс бөлігінде Месопотамияның солтүстігінде көп түрлі халықтар тіршілік еткен, олардың барлығы да «алародиялықтар» деген жинақы атпен аталған. Зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда, ол халықтардың тілдері кавказдықтардың тіліне жақынырақ болғанын көрсетеді.

Б. д. д. IV мыңыншы жылдардың аяғында, III мыңыншы жылдардың бас кезінде семиттік нәсілдік халықтар Таяу Азия жеріне кең тараған. Олар — жоғарыдағы аты аталған аккадалықтар. Осы кездегі шумерлердің жазулары аккадалықтарға тән болған. Өйткені кісі есімдерінде көп ұқсастықтар бар. Кейін осы семит тілі шумерлердің тілін ығыстырып, аккадашылардың (семит) тілі үстемдік еткен.

Кейінгі кездерде аккадашылар күшейіп, сол жердегі семит тілінде сөйлеуші халықтармен бірлесіп, Ефрат және Тигр өзендерінің орта, төменгі ағысында Вавилия мемлекетінің өркеніетін жасайды. Аккадашылар Вавилия диалектісінде сөйлейді. Бұл тіл б. д. д. 2-мыңыншы 500 жылға дейін өмір сүріп, кейін арамейлық диалектімен алмасқан. Басқа да Қос өзеннің оңтүстік-батыс атырабын б. д. д. III мың жылдарда семиттік тілде сөйлейтін халықтар — хананейлер, аморейлер, еврейлер, арамейлер мекендеген. Осы мың жылдықтың екінші жартысында оңтүстіктен Аравия жарты аралына арабтар келіп қоныстанып, жергілікті абorigineдсрмен араласып кеткендері мәлім.

Үндіеуропалық тілде сөйлейтін халықтардың бар екені жөніндегі алғашқы деректер б. д. д. II мыңыншы жылдардың ортасына тура келеді. Осы кездерде Таяу Азияда хетталардың ірі мемлекеті пайда болған. Б. д. д. IX ғасырында Арменияда және Кавказдың оңтүстігінде Урарту мемлекеті дәуірлеп өмір сүрген. Армян халқының қалыптасқаны б. д. д. VII ғасырға жатады. Бұл халық өзінің мемлекетін орнатып, оны бір мың жылдан артық сақтай білген. Б. д. д. мыңыншы жылдарда әр түрлі үндіеуропалық тілде сөйлеуші халықтар жаугершіліктің нәтижесінде бірлесіп, Мидия, Персия кейінірек, Бактрия, Парфия секілді бірнеше күшті мемлекеттер

пайда болған. Орта ғасырдың кейінгі кезеңдерінде, осы мемлекеттің халықтарының өзара қарым-қатынастарының нәтижесінде отырықшы иран тілдес парсылар, гилыцтер, мазандаранд, пуштундардың бір бөлігі, тәжік және көшпелі пуштундар, курдтар, лурлар, бахтиарлар және қазіргі Иранның, Ауғанстанның тұрғындары келіп шыққан.

Таяу Шығыс Азияда құл иеленуші мемлекеттер ерте заманнан-ақ ұйымдасқан. Олардың қатарына жоғарыдағы аты аталған, б. д. д. III мың жылдардағы Месопотамиядағы Шумер мен Аккади мемлекеттері жатады. Осы құл иеленуші мемлекеттер бір-бірімен бақталаста болып, алдымен шумерлер үстемдік етсе, билік кейіннен аккадашыларға ауған. Өзара соғыстардың барысында жеңген жағы жеңілгендерді құлға айналдырып, оларды егін суару жүйелерін салуға кеніштер қаздырған және тағы басқадай ауыр жұмыстарға қосқан.

Осындай алғашқы қоғамның ыдырап, б. д. д. III мыңыншы жылдардың аяғында, II мыңыншы жылдардың басында саны көп аморейлердің тайпасы Месопотамия жерінде үлкен құл иеленуші Вавилония мемлекетін құрған. Олар эламит тайпасын да өзіне қосып, билікті аморей әулеті жүргізген. Аморейлердің мемлекетінің гүлденген кезеңі оның патшасы Хаммурабидің б. д. д. (1792—1750 ж.ж.) тұсына тура келеді. Тарихтағы белгілі Хаммурабидің заңы дегенді оқушылар білуі тиіс. Б. д. д. XVIII ғ. ортасында өзара тартыстардың нәтижесінде Вавилония мемлекетін касситтер, онан кейін хеттер бағындырған. Жаулап алушылар вавилония мәдениетін, жазу-сызуын қабылдап, жергілікті халықтарға араласып кеткен. Хеттер мен Мысыр арасында ұзаққа созылған соғыстардың нәтижесінде хеттер жеңіліп, бұрынғы үстемдігінен айырылған.

Таяу Азия халықтарының этникалық тарихында б. д. д. I мыңыншы жылдарда Ассирия үлкен ықпалын тигізген. Сол дәуірдің II және I мыңыншы жылдарында Ассирияның гүлдену және құлдырау кезеңдері де болған, б. д. д. XIII ғ. Ассирия күшті мемлекетке айналып, оның әскерлері Митанияны, Вавилонияны басып алған. Бірақ XII ғасырда Вавилония қайта көтеріліп, олар ассириялықтарға соққы берген. Уақытша сәтсіздікке ұшырағанымен, б. д. д. IX ғасырда ассириялықтар қайта күшейіп, оның патшасы Ашшурнасирапал II (884—859) күшті әскер ұйымдастырып, Месопотамиядағы

арамейлерді бағындырып қана қоймай, Жерорта теңізіне дейін шапқан. Оның мұрагері Салманасар III Сирияны, Вавилонияны өзіне қаратып, VIII ғасырдың орта шенінде Ассирия патшалары барлық ертедегі Шығыс елдерінің төңірегіне шоғырландыруға ұмтылған. Нәтижесінде олар барлық Месопотамияны, Сирияны, Финикияны, Палестинаны, Батыс Иранды және Мысырды жаулап алған. Ең соңында б. д. д. VII ғасырдың екінші жартысында Мидия мен Вавилонияның соққысынан Ассирия құлаған.

Көп ғасырлар бойына Ассирияның және басқа мемлекеттердің жиі-жиі жүргізілген өзара соғыстарының барысында бір халық екінші халықтармен араласып, әр түрлі этникалық құрамалардың тарихында көп өзгерістер болып жатты. Мұндай араласулар Таяу Азия тұрғындарының заттай және рухани мәдениеттерінің бір-бірімен қосылуына, қарым-қатынасын күшейте түсуге алып келді. Сан жағынан көп және күшті халықтар санын аздарын өздеріне сіңіріп, жетіп отырған.

Ассирияның үстемдік еткен жерінде, б. д. д. II мыңыншы жылдары ең қуатты мемлекет пайда болды. Олар жаңа Вавилония және Мидия патшалықтары еді. Жаңа Вавилония патшалығы ірі, саяси және саудасы дамыған ел болып, көршілері Мысыр, Иудей елдерін, финикилердің қалаларын, кейін Сирия және Финикияларды да өзіне бағындырады. Иранның батыс жағындағы Загрос таулы өлкесінде Мидия мемлекеті құрылды, оның астанасы қазіргі Хамадананың орнындағы Эқбатон қаласы еді. Иран қыратындағы бұрынғы Ассирия патшалығының жері және Кіші Азияның жерлері Мидияға бағынды.

Б. д. д. VI ғасырдың ортасында Иран қыратының оңтүстік-батысында Кир бастаған Персия мемлекеті құрылды. Тарихи қысқа мерзім ішінде, Кир бастаған Персия мемлекеті Мидияны, Кіші Азияны, Вавилонияны жаулап алып, Иранның солтүстігіндегі көршілестеріне жорық жасады. Кирдің баласы Камбиз Мысырды өзіне бағындырды. Кейін Дари (521—486) кезінде Таяу Азия ахеменидтердің қол астында болды. Б. д. д. IV ғасырдың екінші жартысында Александр Македонский Таяу Шығысты басып алып, қолға кіргізген жерлерінің көлемі ахеменидтерге бағынған жерлерден анағұрлым асып кетті.

Ахеменидтер мен Александрдың мемлекеттері үлкен болғанымен, олардың іштей татулықтары шамалы болатын. Солай бола тұрса да, олардың жүргізген соғыстары кездерінде халықтар, тайпалар өзара араласа қоныс аударып, қалалардың тұрғындары көбейді, қолөнер өркендеп, тіршіліктері көптеген өзгеріске ұшырады. Сауда-саттық дами түсті. Мысалы, Таяу Азияның Жерорта теңізі бойындағы Орта және Оңтүстік Азия елдерімен қарым-қатынастар жолға қойылды. Б. д. д. I мыңыншы жылдарында аремей тілі Таяу Азияда, Мысырда үстемдік етті. Бұл тіл Иран тілдес халықтардың тіл ерекшелігіне икемделген жалпы бұқараның ортасына кең тарады. Аремей жазуы көрші елдерге де, сондай-ақ Орта Азияға дейін тараған. Иудей (еврей), арабтардың жазулары да аремей әріптеріне негізделген. Осы кездерде аремей тілі гректердің тілімен тайталасатын еді.

Б. д. д. III ғасырда Таяу Азияның батыс жағы эллинистік мәдениеттің ықпалында болса, бұл ықпал Александр Македонскийдің жорығынан кейін күшейе түскен. Таяу Азияның көп жері селевкидтердің мемлекетіне бағынған. Сол тұстан бастап селевкидтердің шығысында Парфия, Грек-Бактрия атты екі үлкен мемлекет пайда болған. Парфия патшалығы Иранның солтүстік-шығысындағы иран тілдес халықтардың арасында болса, Грек-Бактрия Ауғанстанның солтүстік-шығысында, Тәжікстанның, Өзбекстанның оңтүстігіндегі жерлерде орналасқан. Б. д. д. II ғасырдың орта шенінде Грек-Бактрия мемлекеті шығыстан келген көшпелілер мен парфиялықтардың шабуылынан күйреген. Ал Парфия мемлекеті күшейе түскен еді. Біріншіден, Парфиядан кейін ұйымдасқан Сасанидтық (220—650) Ирандық мемлекеттері бір-бірімен 6 ғасыр бойына күресіп келген. Екіншіден, парфиялықтар мен Рим, Византия мемлекеттері біздің дәуірдің IV ғасырына дейін соғысқан.

Б. д. д. VI ғасырда Таяу Азияның солтүстігінде, Орта Азияның оңтүстігінде отырықшы иран тілдес хорезмилықтар, соғдылықтар, бактрилықтар, сақтар өмір сүрген.

Аравийлық жарты арал ерте кезден-ақ мәдениет орталығының бірі болған. Б. д. д. II мыңыншы жылдардың соңында бұл жерде құл иеленушілік Миней патшалығы болған. Ол кейін Сабей және Фимьяр патшалықтарына бөлінген. Б. д. д. I мыңыншы жылдарында араб тайпалары солтүстікке қарай жылжып, Аравий жарты аралы-

ның солтүстік жағындағы, қазіргі Сирияның жерінде, бірнеше кіші-гірім мемлекеттерді қалыптастырған. Сасанидтердің дәуірінде Иран мен Византияның шекараларында арабтық-набатейлық арабтардың мемлекеті ұйымдасқан. Кейін олар Махмидтердің және Гассанидтердің мемлекеттері деп аталып, византиялықтармен және ирандықтармен тығыз қарым-қатынас жасап тұрған. Оларды арабтар жақсы білген.

Біздің дәуіріміздің VII—VIII ғасырларында араб халифаты күшейіп, көрші отырған елдерге шабуыл жасай отырып, оларды өздерінің қол астына қаратқан. Осы жаугершіліктің нәтижесінде, Таяу Шығыстың этникалық құрамында көп өзгерістер пайда болды. Кейбір аборигендер өз қоныстарын аударып, өзге халықтармен араласты, арабтар бағынышты халықтармен аралас-құралас болып кетті. Арабтар, Сирия, Месопотамия мемлекеттерінің тұрғындарымен туыстасудың нәтижесінде жаңа этникалық қауым келіп шықты. Олар араб тілінде сөйлеп, ислам дінін қабылдаған.

Осындай этникалық өзгерістерге азиялықтар кейінгі кездерде жиі ұшыраған. Мысалы, X ғасырдың шенінде Орта Азия жақтан түрік тілінде сөйлейтін тайпалар батысқа қарай ығысып, жергілікті халықтардың этникалық құрамына өзгеріс жасауға өз үлестерін қосқан. XI ғасырдың басында солтүстіктен көптеген сельжуктер бастаған түрік тайпалары Иран қыраттарына, Сирияға, Месопотамияға келіп жеткен. Түріктердің келуі XII ғасырға дейін тоқталмаған. Соның нәтижесінде, Таяу Шығыста түркі тілінде сөйлейтін түріктер, әзірбайжандар сияқты бірнеше ұлттар пайда болған. XIII ғасырдың басында монғолдар Таяу Шығыстың солтүстігін жаулап алып, жергілікті халықтарға өздерінің этникалық әсерін тигізді.

Таяу Азияның халықтарының арасында да өзара жаугершіліктер болып, соның нәтижесінде әрқайсысы-ақ этникалық өзгеріске ұшыраған. Парсы әскері XVII ғасырда бірнеше дүркін армян мен грузиндерді топтап, Иранға айдап әкелген. Ал XVIII ғасырда курдтардың біразын Хорасанға көшіріп әкелген. XIX—XX ғасырларда курдтардың бір бөлігі орталық Анадолға, Оңтүстік Түркияға орналастырылды. Армян, айсора және грузиндердің арасында алауыздық өршіп, жанжалдар тұтанып отырған. Соның салдарынан 1915 жылы 1 млн. армян қырынға ұшырап, 1,5 млн. армян қуғынға ұшырады.

1948 жылы Израиль мемлекеті шаңырақ көтерді, ол 1 миллионға жуық арабты өз жерінен қуып шығып, олардың орнына саны осы мөлшердегі еврейлерді әр елден көшіріп әкеліп қоныстандырды. Сөйтіп, Израильде еврейлердің саны арта түсті. Кейінірек құрылса да бұл мемлекет империалистік мемлекеттер ұйымдастырған Таяу Азиядағы реакциялық жанжал ошағына айналып, көрші Палестина, Сирия және т. б. елдерге отаршылдық әрекеттер жасап, олардың ежелгі жеріне қол сұғуда. Қазіргі Израильдің басшылары Таяу Азия халықтарына соғыс қаупін төндіру былай тұрсын, олар дүниежүзілік реакцияшыл күштермен ауыз жаласып, соғыс қаупін тудырды. Бірақ олардың мұндай саясатына прогресшіл адамзат батыл тойтарыс беруде. Таяу Шығыс Азиядағы кіші-гірім халықтар әлі де қалыптасу кезеңінде екені рас.

Таяу Шығыс халықтары ерте заманнан озық мәдениетімен танылған болатын. Бірақ тарихи себептерге байланысты өздерінің даму дәрежесі жөнінен кейінгі ғасырларда мүлдем мешеулеп қалды. Оның ең басты себептерінің бірі — XVIII ғасырдан Батыс Еуропа елдерінің Таяу Шығысты отарлап алуы. Бұрынғы өзара феодалдық соғыстардың салдарынан әбден әлсіреген мемлекеттерді оп-онай отарға айналдырып, Таяу Шығыстың экономикалық, мәдени дамуына үлкен кедергі келтіреді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кездерінде капитализм өзінің жоғарғы сатысы империализмге өтті. Еуропа билеушілері жергілікті халықтарды сүліктей сорып, оларға отаршылықтың, озбыр азабын шектірді.

Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін, Таяу Шығыс елдерін отарлап алып, оларды билеп-төстеген Англия мемлекеті еді. Осы соғыс жылдарда ағылшын империалистері өздерінің ықпалын бұл елдерге жүргізіп, бәсекелестері Франция, Италия сияқты елдерді еріксіз ығыстырып шығарады. Бірақ кейінгі кездерде Англия өзінің гегемондық рөлін бұл құрлықта берік ұстап тұра алмады. Екінші дүниежүзілік соғыстың салдарынан Англияның әлсірегендігін пайдаланып, АҚШ Таяу Шығысты өз дегеніне көндіріп, жан-жақты ықпалын жүргізе бастады. АҚШ монополистері Аравия жарты аралын, Иранның мұнайын және басқа бұл құрлықтың аса бай жер асты кендерін билеп-төстеуге ұмтылды. Барлық капиталистік мемлекеттер пайдаланатын мұнайдың 60 процен-

ті Иран, Ирак және Сауд Аравиясынан өндірілді. Бұл байлықтарды игеріп, пайдалану үшін АҚШ жергілікті еңбекшілерді барынша қанаумен болды.

Қазан революциясының жеңіп шығуы дүние жүзіндегі ұлт-азаттық күресінің күрт өршуіне қолайлы әсерін тигізді. Соның нәтижесінде таптық қоғамда өмір сүрген елдерде, әсіресе, отырықшылықтағы халықтардың арасында ұлт-азаттық күресі дами түсті. Сондай-ақ Таяу Шығыс елдерінде ұлт-азаттық күресі күшейіп, тарихи қысқа мерзім ішінде бұл құрлықты сүліктей сорып келген шетел монополистері қуып шығарылды. Нәтижесінде Ауғанстан, Иемен халқы бостандық алды. Ғасырлар бойы үстемдік еткен шақтың билігін құлатқан Иран халқы Ислам Республикасын орнатты. Бұлардан басқа да Таяу Шығыстың біраз елдері батыстың отаршылығынан азат болды.

Сөйтіп, ұзақ жылдар бойы созылған ұлт-азаттық күресінің нәтижесінде Таяу Шығыс халықтары еркіндікке жетіп, өздерінің экономикасын, мәдениетін дамытуға кірісті. Бірақ ХХ ғасырдың 90-жылдарында АҚШ бастаған батыс елдері әр түрлі саясатты сылтауратып, Таяу Азияға кіріп, жергілікті халықтарға өз ықпалын жүргізу үшін әрекет істеп отыр. Бұған 1991 жылдың басындағы Парсы шығанағындағы болған тарихи оқиға дәлел бола алады.

ТАЯУ ШЫҒЫС АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ КӘСІПТЕРІ МЕН ТҰРМЫСТАРЫ

Таяу Шығыс елдері ғасырлар бойына аграрлық ел болып келді, содан да өндіріс орындары нашар дамыды. Сондықтан мұнай, газ және басқа кен байлықтарын жергілікті халықтар жақсы пайдалана алмады. Өндірілген өнімдер шетелдерге шикізат түрінде сатып келген еді. Кейінгі жылдарда бұл елдер отаршылдықтың бұғауынан босаған соң, өздерінің ұлттық өнеркәсібін шұғыл дамытып отыр. Олармен достық қарым-қатынастағы біраз елдерде Азия халықтарының экономикасын, мәдени дәрежесін көтеруге үнемі көмектесіп, көптеген өндіріс орындарын салуға жәрдемдесті.

Таяу Шығыс елдерінің басым көпшілігі егінмен, мал шаруашылығымен айналысады. Ефрат, Тигр және бас-

қа өзендердің алқаптарындағы тұрғын жұртшылық ертеден-ақ егіншілікпен айналысқан. Содан да оның әр түрлі аудандарындағы егіншілік кәсібі бір-біріне өте ұқсас. Жалпы бұл өлкенің ауа райы ыстық, құрғақ болып келетіндіктен, егіншілік кәсібі суармалы болып келеді. Жергілікті халықтардың әл-ауқаты осы егіншіліктен алынатын өнімге байланысты. Бұл үшін өзендерден үлкенді-кішілі арықтар қазып, осы су жүйелері арқылы егістік жерлерді суландырған. Биік жерлерге суды шығыр арқылы көтерген. Иран, Ауғанстан жерлерінде су өте тапшы болған себепті, диқандар жер асты суларынан керіз қазып, бір жерге суды жинайды да, содан кейін егісті суарған. Мұндай тәсілді Түркіменстан, Өзбекстан диқандары да қолданған. Диқандар одан басқа да құдықтың, бұлақтың суын, яғни барлық ылғал көздерін түгелге жуық кәдеге асырған ғой. Жанбырдың суымен өсетін егін Түркияның, Иранның және Ауғанстанның кейбір таулы жерлерінде кездеседі.

Араб елдерінде бидай, арпамен қатар кендір, зығыр секілді техникалық дақылдар да егіледі. Түркияда дәнді дақылдармен бірге темекі, мақта, жүзім; Иранда күріш, жеміс ағаштары, жібек құрты, бау-бақша егу үрдісі бар. Егіншілікке пайдаланылатын құралдары көне заманнан келе жатқан күрек, кетпен, қол орақ, темір соқа, жер ағаш, шығыр сияқты болып келеді. Күш көліктері — өгіз, түйе. Осы күнгі егіске пайдаланылатын техниканы тек фермерлер, қуатты шаруалар ғана қолға түсіре алады. Ірі каналдар мен арықтарды күрек, кетпен сияқты құралдармен қазады. Өндіріс орындары артта қалғандықтан бұл елдердің диқандары егістік жерлерге минералдық тыңайтқышты пайдаланбайды деуге болады.

Ирандықтардың суармалы егістікті дамытқан жерлерінің бірі — Исфахан ойпаты. Мұнда да, негізінен, керіз қазып, жер асты суын егіншілікке пайдаланады. Шахты құлатқанға дейін иран диқандары жер иеленушілерді 6 түрлі дәрежеге бөлген, олар: помещиктер — арабтар, мемлекеттік — халиса, діншілдер — уақым (векуф) көшпелілердің қарауындағы жерлер — иляти, кіші-гірім жерлері бұларды — хурдамалик және қоғамдық жерлер — умуми. Иранның егіске жарайтын жерлерінің 94 проценті помещиктер мен дін иелерінің, мемлекеттік басқарушы адамдарының қолдарында. Қалған 5—6 проценті ғана диқандардың үлесіне тиген.

Мал шаруашылығына келсек, бұл кәсіп көшпелі, жартылай көшпелі халықтардың арасында кең орын алған. Отырықшы жерде мал аз өсіріледі. Шөлді, таулы жерлерді мекендеген арабтар, пуштундар, түріктер, курдтар және ирандықтар мен ауғандардың бір бөлігі мал бағумен шұғылданады. Көшпелілер қой, ешкі, түйе, есектерді көбірек өсірсе, жылқы малын аз ұстайды. Уақ малдың жүні экспортқа шығарылады.

Көшпелілер әр маусым сайын қоныс аударып, шөлді жерлерде құдықтың, қолдан қоршап қойған қаяқ, тоған суын пайдаланады. Сауд Аравиясының малшылары мен бәдәуилер түйе мен араб арғымақтарын өсіреді. XIX ғасырда мал шаруашылығының маңызы нашарлай бастады. 1920 жылдан бастап көптеген бәдәуилер бірлескен отырықшылыққа айналды. Бірақ оларды түгелдей отырықшы етуге әлі де жағдай туғызылмай келеді. Жартылай көшпелілер Аравия жарты аралында, Түркияның, Иранның таулы аймақтарында мекендейді. Олар жаз бойы малды биік таудағы жайылымдарға жайса, қыста ықтасын, шуақты тау етегіне көшіп келеді. Күш көліктері ретінде өгіз, түйе, жылқы, есек малдарын пайдаланады. Снырдың сүті мен етін азық-түлікке жаратады. Таяу Шығыстағы елдердің өсіретін малдары біркелкі емес. Себебі бұл құрлықтың табиғи-географиялық жағдайлары да әр түрлі. Сондықтан таулы, әсіресе, шөлді жерлерде қой, ешкі және түйе малдары көп өсірілсе, ойпатты жерлер сныр, жылқылардың өсіп-өнуіне қолайлы болып келеді.

Түркияның мал шаруашылығы Анатолия жарты аралының орталық және шығыс жақтарында жақсы дамыған. Мемлекет меншігіндегі малдар түлік түрлері бойынша бөліп-бөліп өсіруге негізделген. Және аймақта сауын малдар өсірілген, екінші аймақта еттік бағыттағы малдар бағылған, ал үшінші жерде жүн беретін малдар бағылған. Құйрықты қой және ангор ешкілері көп өсіріледі. Бұл ешкінің ұзын, жібек сияқты жүмсақ жүндерінен өте бағалы маталар және орамалдар тоқылады.

Темірден құрал-сайман, әр түрлі асыл тастан зергерлік бұйымдар, сүйектен, ағаштан түрлі мүліктер жасалған. Ауылдық жерлерде тоқымашылық кәсіп үлкен қанат жайып жібектен, мақтадан, жүннен мата тоқыған.

ТҮРМЫСЫ

Таяу Шығыс халықтарының көпшілігі ауылдық жерлерде тұрады. Түркияның халықтары ойпаттар мен теңіз жағалауына көбірек шоғырланған. Ал ауғандар таудың шатқалдарына, етектеріне орналасқан. Көшпелілер тіршілігінде жүйелі қоныстар өте аз. Ал қыстақтарында базар, мешіт, медресе, моншасы болады.

Екіншілердің үйлері Орта Азия халықтарының үйлеріне ұқсас, шикі кесектен, саздан тұрғызылған. Ағаштан салынған үй өте сирек кездеседі. Көшпелілердің, жартылай көшпелілердің үйлері бір не екі бөлмелі келсе, отырықшылардың үйлері бірнеше бөлмелі болып салынады. Отырықшылардың егістік жерлері, қорасы үйінің қасында орналасқан.

Үйлердің ішкі безендірілуі әр түрлі: үйдің еденіне кілем төселері, биік сәкіде отырып, сол сәкіде ұйықтайды. Қымбат мүліктер тек қана байларда кездеседі. Жарлылардың тіршілігі жетіспейтін дүниеге көне, тіпті азық-түлігі тапшы.

Күйдірілген қыштан істелген ыдыстарды пайдаланады, мыстан, екпе қабақтан су құятын ыдыс жасаған. Тамақты шойын қазанда пісіреді. Көшпелілер қысы жазы қос, не шатырда өмір сүреді. Түрікмендер көбінесе киіз үйде тұрады. Сырт киімдері— желең, жамылғы, тон, шапан, оларды көбіне малдың жүнінен тоқиды, терісінен тігеді. XIX ғасырдан бастап еуропалықтардың келуі себепті бұрынғы дәстүрлі киімдері біраз өзгерген.

ОТБАСЫ

Бұл елдердегі отбасының барлығы да ислам дінінің тікелей ықпалы негізінде құрылған. Көп әйел алуға әркім ерікті, тек қалыңмал төлеу басты шарт. Таяу Шығыс елдерінің көпшілігінде ағайынды кісілер бір-бірімен құда бола береді. Үйленетін екі жас бір ананың сүтін ембесе болғаны. Мұны эндогамдық үйлену тәртібі дейміз. Көшпелілерде қауымдық, не рулық туыстық кеңірек тараған. Израильде еврейлер тек еврейлерге үйленуі шарт, әрі діни наным күшті дамыған.

Мысалы, хазарлықтар бір тайпаның ішінен қыз беріп, қыз алысады. Туысқандық жақтан жақын адамдар да бір-біріне құда түсе алады. Үйленуші жігіттің әкесі, тұрмысқа шығатын қыздың үйіне келіп, құдасының ал-

дына орамалдың үстіне аздап ақша қояды. Оны қыздың әкесі алғаннан кейін, екі жақтың қатынасып отырған адамдарына шақпақ кант үлестіреді. Бұл құдалыққа келісімді деген сөз, бұдан соң үйленуге бір жыл қалған кезде жігіттің туысқандары қыздың үйіне келіп, ата-анасының батасын алады. Бұны кіші-гірім той ретінде өткізеді. Бұдан кейін үш күн өткен соң, жігіттің туысқандары тәтті нан пісіріп, оны дастарқанға орап, қыздың үйіне әкеліп, болашақ құдаларына үлестіріп береді. Осыдан соң ғана екі ортада қалыңмал жөнінде келісім жасалады. Оны «сурфан риза» деп атайды. Сөйтіп, осы сапарда қалыңмалдың мөлшерін белгілеп, екі жақ келісімге келеді. Мұнан кейін бір жыл өткен соң үйлену тойы жасалады.

Ирандықтардың үйленуі, отбасын құруы Шығыс халықтарының әдет-ғұрпына ұқсас келеді. Қыздарын 10—13 жастан тұрмысқа берсе, жігіттері 14—15 жастан үйлене береді. Қалалы жерлерде құда түсу ісімен айналысатын арнайы адамдар болады, оларды «дел-лалеарус» деп атайды. Құда түсушілер қыздың әкесіне шариғат жолымен махр төлейді. Сонан кейін ана сүті — «ширбехе» үшін деп қыздың ата-анасына кәде жасайды. Ұзатылар қыздың туысқандары жасау-жабдық, төсек-орнын т. б. заттарын дайындайды. Ол «джехаз» деп аталады. Бұл әдет-ғұрыптар қалалық тұрғындардың арасынан көбірек кездеседі. Ауылдық тұрғындары арасында қалыңмал төлеу жайына көбірек назар аударады. Жасау-жабдық та сол қалыңмалға сай әзірленеді.

РУХАНИ МӘДЕНИЕТИ

Бұл елдерде қоғамдық құрылыс әр түрлі. Түркия, Ливан, Сирия, Израиль капиталистік жолмен дамыса, Сауд Аравиясында феодалдық қатынас басым келеді. Ауылдық жерлерде жұртты байлар басқарады. Израильде кейінгі жылдарда капитализм күшті дамыды. Ауылда «кибуц» деген кооператив құрылып, оны қуатты шаруалар билей бастады. Көшпелі, жартылай көшпелі қауым үнемі бір-біріне көмектесіп отырады. Қауға — қан, кегің қуалау тайпаның ақсақалға бағыну салттары түгел сақталған.

Бұл елдерде ауыз әдебиеті, өлең-жыр, шежіре айту аса кең тараған. Музыка өнері жақсы дамып, шекті, барабан, даңғыра сияқты аспаптарды пайдаланады. Әсіре-

се, түріктердің ортасында эпикалық көлемді шығармалар көп жырланады. Ертекер және т. б. күлкілі шығармалар жиі айтылады. Иранның даушылары музыкалық шығармаларды, өлең, махаббат рубайы, ғазал, қыссаларды құрметтейді. Ауғанстанда халық өнері, үрмелі аспаптар, ұлт театрлары жақсы дамыған. Таяу Шығыс елдеріне кең тараған бірден-бір дін — VII ғасырда Мұхаммед негізін салған ислам діні болып табылады. Ислам дінінің өзге діндерге қарағанда ел басқарушының адал, таза жүруіне уағыздайтын көптеген шарифаттары бар. Оны діни басшылар өз мүддесіне жақсы пайдалана білді. Христиан діні бұл жерде ислам дінінен бұрын тараса да, кейіннен ислам діні оны ығыстырып шығарған.

Таяу Шығыс — дүние жүзіндегі үш діннің: иудаизм, христиан және ислам дінінің де тараған ортасы. Бұлардың ішінен христиан және ислам діндері дүние жүзіне аса кең тараған. Осы құрлық тұрғындарының көпшілігі ислам дініне сиынады. Араб тілінде ислам деген сөз құдайға «көнгіш, сенгіш» деген мағына береді. Бұл дін VI ғасырдың аяғында VII ғасырдың бас кезінде абориендердің алғашқы рулық қоғамының ыдырап, феодалдық қоғамға өте бастаған кезінде келіп шықты. Оның негізін салушы Мұхаммед 622-жылы Меккеден Мединаға барғаннан кейін жаңадан пайда болған дінді халыққа кең көлемде таратқан. Ислам дінінің негізгі догмасы — «Құдайдан басқа еш билеуші жоқ, Мұхаммед — оның жердегі өкілі» болып келеді. Құранның жазуы бойынша, мұсылманмын деген адам бес түрлі діни міндетті атқару керек: құдайдың жалғыз екенін мойындау, бес уақыт намаз, 30 күн ораза тұту, малдан зекет төлеу, қажыға бару. Ислам екі ағынға бөлінеді: суннизм, шиизм.

Христиан дінін ұстанатындар: айсорлар, армяндар, гректер, грузиндер, болгарлар және Сириядағы, Ливандағы, Палестинадағы арабтардың біраз бөліктері.

ОҢТҮСТІК АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ

Оңтүстік Азия — Шетел Азиясының бір бөлігі. Оның жерінің көлемі 4,5 млн. шаршы шақырым. Бұл жерде Үндістан, Пәкістан, Непал, Цейлон, Бангладеш мемлекеттері орналасқан. Физико-географиялық жақтан бұл

аймақтың жерін үшке бөлуге болады: Гималай-Гиндукушлік таулы өңірлері, Декан таулы жотасы және Инда, Ганга өзендерінің алқаптарындағы ойпаттар.

Индия және Пәкістанды солтүстіктегі биік таулардан келетін салқын ауадан қорғайды. Бұл аймаққа жауатын жаңбыр тек оңтүстік-батыстан және солтүстік-шығыс муссон арқылы келеді. Тек Гималай ауданында, солтүстік, солтүстік-батыс жақтардан басқа жерлерде ауаның жылылығы нөл градустан төмен түспейді. Оңтүстік Азияның көпшілік жерлерінде ауа райы 24 градус жылылық пен 28 градус суықтық аралығында болады да, шілдеде ыстық 45 градусқа көтеріледі.

Оңтүстік Азия халықтарының саны жағынан бұл аймақта 650 млн. халқы бар Үндістан Республикасы бірінші орында. Сондай-ақ Бангладеш Халық Республикасында 87 млн. Пәкістан Республикасында 80,1 млн., Шри Ланка Республикасында 15 млн., Непол корольдігінде 13,7 млн., Бутан корольдігінде 1,3 млн. және Мольдив Республикасында 144 мың адам тұрады.

Оңтүстік Азия халықтары көптеген тілде сөйлейді. Құрлықтың халқы, жалпы алғанда, ірі-ірі 20-дан астам ірі және кіші-гірім тілдерге бөлінеді. Олар үндіеуропалық, дравидтық, мунд, тибет-бермилық, мон-кхермалық тіл семьяларына жатады. Үндіеуропалық тілде Оңтүстік Азия халықтарының үштен бір бөлігі сөйлейді. Олардың ішінен үнді, ирандық тіл, екеуінің ортасынан шыққан дардтық тілін айрықша бөліп көрсетуге болады: Индия Республикасының мемлекеттік тілі хинди және ағылшын тілдері болып саналады. Пәкістан Республикасының мемлекеттік тілі — урду, қосымша тілі бенгал және ағылшын тілдері. Дард тілінде камширлықтар сөйлесе, Оңтүстік Азияның кейбір кіші-гірім халықтары мунд, тибет, берман, монкхмер тіл семьяларында сөйлейді. Дравид тіліне андра (телугу), тамиль, аппара, малайяқ ұлттардың тілдері жатады.

Оңтүстік Азия халықтары арасынан негр-австралондтық, еуропондтық және монғолоидтық көптеген антропологиялық ұқсас тілдерді көруге болады. Индияның оңтүстігінде ируда, ченчу, шоллага, курумба нәсілдері өмір сүреді. Оңтүстік Индияны дравид тұқымына негр-австралондтық пен еуропондтықтардың аралығынан шыққан халық мекендейді. Монғолоидтық нәсілдің өкілдері Гималай және Ассам тауларының тұрғындары болып келеді.

Оңтүстік Азия халықтарының этникалық зерттелуі өте қиын мәселенің бірі. Өйткені бұл нәсілдер бір-бірімен мидай араласып кеткен. Жергілікті нәсілдің шығуы және олардың даму тарихы жөнінде Оңтүстік Азия халықтарының арасында көптеген аңыздар, шежірелер бар.

Сол деректерге қарағанда, біздің дәуірімізге дейінгі екі мыңыншы жылдарда еуропандық кейбір өкілдері солтүстік-батыс жақтан Оңтүстік Азия құрлығына ауып келген. Бұл келушілер жартылай көшпелі болған. Алғашқы қауымдық қоғамның ыдырап, таптық қоғамға өте бастаған кезі болуға керек. Әлгі келімсектердің қолбасшысы әскери және діни абыздар болған. Олар өздерін «арья» («сенімді», «мейрман», «асыл»); ал аборигендерді «анарья» («сенімсіз», «мейірімсіз», «әділетсіз») деген сөздермен атапты. ХІХ ғасырдың ішінде кейбір оқымыстылар мұндай әлеуметтік этникалық, яғни нәсіл қуушылыққа мән берген. Сондықтан үндіеуропалық тілді арийлық тіл деп атап, осы тілде сөйлеушілерді арийлық халықтар, еуропандық нәсілді арийлық нәсіл деп ғылыми еңбектерде жазып та жіберген. Нәтижесінде аборигендерді арийлықтар, арийлық еместер деп екіге бөліп, алғашқы заманнан мекендеген жергілікті тайпалардың ұрпақтарын төменгі дәрежедегі халықтар деген пікірге келтіріп, жергілікті тұрғындарды бір-біріне қарсы қоюмен, алауыздық отын тұтатқан. Мұндай саясат ағылшын отаршыларының идеологиялық басты құралына айналған.

Кейінгі кездердегі археологиялық зерттеулердің нәтижесінде, арийлықтарға жатпайды деген тайпалардың мәдени дәрежелері кейбір жағдайларда сол арийлықтардан анағұрлым жоғары тұрғаны байқалады. Инд өзенінің алқаптары мен Гандапта осы ғасырдың 20-жылдарында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде арийлықтардың батыстан бұл құрылыққа келуінен 1000 жыл бұрын Индия жерінде отырықшы тұрғындардың жоғарғы дәрежедегі мәдениеті болғаны, үлкен-үлкен қалаларды мекендегені, өздерінің қолөнерін жақсы дамытқаны дәлелденді. Олар Шығыс елдермен сауда-саттық жүргізіп, өздерінің жазу-сызуын қалыптастырған. Бұлардың мәдениеті Қос өзен: Тигр Ефрат бойындағы Шумер мемлекеттерінен ешбір кемдігі жоқ, қайта көптеген ұқсастығының бар екендігі байқалады. Соған қарағанда, алғашқы үнділік абори-

гендер мен Месопотамия, Оңтүстік Еуропаның халықтарының араларында тығыз байланыс болғанын көрсетеді. Үндістан жерінен ашылған алғашқы мәдениет өзінің бастауын палеолит, мезолит, неолиттерден алады. Осы тарихи дәуірлердің ескерткіштері бертінге дейін зерттелмей, Үндістанның тарихы терең, жан-жақты жазылмай келген. Тек Үндістан Республикасы құрылғаннан кейін жергілікті халықтардың ішінен археологтар, антропологтар, тарихшылар, этнографтар шыққан соң елінің ертедегі тарихын зерттеуге қызыға кірісті. Нәтижесінде Инди өзенінің алқаптарынан алғашқы үндістердің мәдени өркеніетін ашты. Оңтүстік Үндістандағы Мадрастың төңірегінен ертедегі Бадамадур мен Атирампака қоныстарынан ертедегі полеолит дәуірінің мәдениеті ашылса, Солтүстік Үндістандағы Саон өзенінің алқабындағы Потвара қонысынан полеолиттің төменгі сатысына жататын мәдениет ашылып, оны «досоан» мәдениеті деп атаған. Бұл дәуірлердегі қоныстар орталық, батыс және шығыс Үндістан түбегінен табылған. Сондай-ақ Үндістан археологтары мезолит мәдениетін Лангнадж (Гуджарат) қонысынан ашты. Бұл мәдениетті жасаушылар микролит пен қыштан істелген ыдыстарды, қажетті басқа да бұйымдарды бірқатар пайдаланғаны байқалады. Жаңатас дәуірі (неолит) алғашқы адам баласының өмірлерінде елеулі кезеңдердің бірі болып, олардың заттай мәдениеттерінде айтарлықтай өзгерістердің болғаны мәлім. Осы дәуірдегі адамдардың бір ерекшелігі жасалған құралдарды әдемілеп, оларды тұрмысқа икемдеген. Осындай жаңа тас дәуірінде жасалған құралдар Үндістанның барлық жерінен табылған. Бұл дәуірдің ескерткіштеріне Үндістанның оңтүстігіндегі Брахмагири, Маски және т. б. жатады. Сондай-ақ энолит дәуірінің ескерткіштері Үндістаннан көптеп ашылды. Солардың ішіндегі ең үлкені Хараппалық мәдениет. Шамамен, бұл мәдениет б. д. д. III мыңыншы жылдардың ортасынан, II мыңыншы жылдардың ортасына дейінгі уақыттарды қамтиды. Махенджо-Даро мен Хараппа ескерткіштерінің бір дәуірде жасалып, бір дәуірде қирағанын археологтар дәлелдеді. Махенджо-Даро мен Хараппа отырықшы қалалық тұрғындардың мәдениет ескерткіші. Бұл ескерткіштерден табылған құнды археологиялық деректер Оңтүстік Азия халықтарының арғы тегін анықтауда, жергілікті мәдениеттің даму заңдылығын түсінуде құнды мағлұ-

маттар береді. Соның нәтижесінде ғасырлар бойы Оңтүстік Азияның тұрғындарының мәдени дәрежесі жөніндегі ескі көзқарастарға соққы беріліп, жергілікті тұрғындардың мәдениетінің көне заманнан басталатыны дәлелденді. Сондықтан арийлық тайпалар бұл жерге келгенге дейін, аборигендер өздерінің автохтондық (жергілікті) мәдениетін орасан зор қарқынмен дамыта білген. Автохтондық халықтар мен арийлықтардың және т. б. тайпалардың қоспасынан үндістандықтар мен пәкістандықтар келіп шыққан.

Оңтүстік Азияның халықтары ерте заманнан бері, Таяу Шығыс арқылы Еуропа елдерімен, ал еуропалықтар Орта және Оңтүстік Азия арқылы Шығыс елдерімен тығыз байланыс жасаған. Б. д. д. III—II ғасырларда Александр Македонскийдің бұл елдерге жасаған жорығынан кейін жергілікті тұрғындарға эллиндік мәдениет өз ықпалын тигізген.

Бұл құрлықтың халықтарының этногенезіне Орта Азия жақтан келген тайпалар да өздерінің белгілі әсерлерін тигізген. Үндістандықтар бұларды сактар, әйтпесе шақтар деп атаған. Б. д. д. II ғасырда олар Бактрия мен Арахозия мемлекеттері арқылы Оңтүстік Азияға келген. Сөйтіп, біздің дәуіріміздің бас кезінде Үндістанның батысында Шақ империясы ұйымдасып, аборигендердің көпшілігін өз қол астына қаратқан. Б. д. д. I ғасырдың ортасында солтүстіктен шақтарға ұқсас кушан тайпалары басып кіріп, Ефрат және Тигр өзендерінің алқаптарын қол астына қаратты, соның нәтижесінде Кушан империясы пайда болды.

Кашмир, Ауғанстан, Орта Азияның басым көпшілік бөлігі, Шығыс Түркістан осы Кушан империясының қарауына кірген. Сондықтан үндістердің этногенезіне шақтар мен кушандар да өз үлесін қосқан.

Уақыттың бұдан кейінгі кезеңдерінде де Оңтүстік Азияның аборигендері басқа да этникалық халықпен араласып жатты. V ғасырдың аяғында Орта Азиядан ақ гун мен хунна тайпалары Үндістан жеріне барған. Олар Пенджабтан Виндхьяға дейінгі жерлерді басып алып, Эфталит мемлекетінің негізін салды. Осы кездерде Орта Азия мен Оңтүстік Азия этникалық жағынан тығыз араласта өмір сүрді. Олар VIII ғасырда Сиял жерлерін жаулап алса, парсылар мен ауғандар Батыс Үндістанның жерін иеленді. XIII ғасырдың орта шеніндегі Солтүстік Үндістанға Орта Азиядан тәжіктер мен

монғолдар келіп кірді. XIV ғасыр Виндхья тауы арқылы Үндістанның оңтүстігіне дравид тілінде сөйлеуші тайпалар келіп орналасты. Осындай жан-жақты келген тайпалар, халықтар Оңтүстік Азияның этникалық құрамына айтарлықтай өзгеріс енгізген.

Ұлы географиялық ашылудан кейін Оңтүстік Азияның байлықтары тек қана азиялықтарды емес, еуропалықтарды да қатты қызықтырған. XVI—XVII ғасырлардан бастап португалдықтар, кейін голландықтар және француздар, ағылшындар бірінен кейін бірі Үндістанға баса көктеп келе бастаған. Олар Оңтүстік Азияға кіріп, жаңа жерді отарға айналдырып, жергілікті халықты билеп-төстеп, сансыз қайғы-қасірет әкелді. Жақсы қаруланған отаршылар жергілікті халықтарды өздерінің мекендерінен қуып шығып, шұрайлы жерлері мен асыл жиһаз-мүліктерін тартып алып отырған. Осындай елдердің отаршылық саясатының негізінде аборигендердің экономикасы, тұрмысы, әл-ауқаты және мәдениеті төмендеп кетті. Оның үстіне келген отаршылар Үндістанды дербес иелену үшін бір-бірімен соғысты. Нәтижесінде сол кездегі күшті мемлекеттердің бірі болған Англия басқаларын қуып шығып, Үндістанды жеке-дара билеп-төстеді. Бірақ бұл құрлықтың халықтары, солардың ішіндегі ұлы үнді халқы өзінің тәуелсіздігі үшін отаршылармен жиі-жиі күреске шығып тұрды. Ұлт-азаттық күрестің басында М. Ганди, Даду, Д. Неру, Шастри, И. Ганди және басқа да үнді халқының көптеген адал перзенттері болған. Олар отаршылардың қолына түсіп, абақтыға қамалды, бәрібір күрескерлер өздерінің ұлы мақсаты — Үндістанды отаршылардан азат ету үшін жан аямай, қажымай-талмай жұмыс жүргізді.

Әсіресе, Үндістан халқының ұлт-азаттық күресі екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, 1947 жылы көп жылдар елге үстемдік еткен ағылшындарды қуып шығып, жеңіске жетті. 1950 жылы Үндістан Республикасы ұйымдастырылды. Өз тағдырына ие болған үнді халқы артта қалған экономикасын, мәдениетін дамытып, жылдан-жылға іргелі озық мемлекеттің біріне айналып келеді. Ұлт-азаттық күресінің нәтижесінде Пәкістан мен Цейлон халықтары да бас бостандығын алды. 1948 жылы Шри Ланка, 1956 жылы Пәкістан өз алдына жеке мемлекет болып, отаршылардың бұғауынан азат етілді. Қазіргі кезде Оңтүстік Азияның халықтары өз алдына жеке-жеке дербес мемлекет болып отыр.

Бұл құрлық халықтарының көбі ауылдық жерлерде орналасқан. Сондықтан Үндістан, Пәкістан, Шри Ланка, Бангладеш және Непал мемлекеттері аграрлық елдер болып саналады. Қала тұрғындары сан жағынан онша көп емес. Бұрын ауыр өндіріс жоқ кезінде қалаларда, селоларда қолөнер кәсібі кең көлемде дамыды.

ШАРУАШЫЛЫҒЫ

Оңтүстік Азия аборигендері ерте заманнан бері отырықшы болып, егіншілік кәсібімен айналысқан. Сондықтан бұл елдердің басты шаруашылығы — егіншілік. Дәнді егістерден: күріш, тары, бидай, арпа, жүгері, бұршақ егіледі. Май алынатын өсімдіктен: кендір, арахис, зығыр, көкнәр; техникалық дақылдардан мақта шай, кофе, каучук өндірілсе, кокос пальмасы және бау-бақша өсіріледі.

Бұл егістердің көпшілігі қолдан суарылады. Жергілікті тұрғындар ерте заманнан бері көлдердің, бұлақтардың суын құбыр, науа, арық арқылы жақсы пайдаланып, егінді әрқашан бітік өсірген. Отаршылық жылдарында мыңдаған, миллиондаған диқандар жиналып, үлкенді-кішілі канал, арықтар қазып, егістік жерлерді суарған. Ал биік жердегі егіске Орта Азиядағыдай шығыр, атпа, төппе және басқа құралдардың жәрдемімен су шығарып, өнім ала білді. Егістік жерлерді кейде суды қолдан тасып та суарған. Оңтүстік Азия халықтары отаршылдықтан азат болғаннан кейін, жерді суландыруға айрықша көңіл бөліп, техника күшімен ірі-ірі каналдар қазды. Ауыл шаруашылығында қолданылатын көп құралдар тұрпайы, ортағасырлық дәрежеде қалып қойған еді. Жерді ағаш соқа, жер ағашпен жыртты. Темір соқа ірі байлардың, фермерлердің қолында ғана болған. Күш көлігіне өгіз, түйе, жылқы, есек сияқты малдар пайдаланылды. Күш көлік жетіспеген, 4—5 диқанға орта есеппен бір ғана күш көлігі тиесілі болған. Жергілікті халықтың арасында жерсіз диқандар бертінге дейін аса көп болды. Бұл мәселені шешуде Үндістан мемлекеті біршама шаралар қолданды. Помещиктердің жерлері бөлініп берілді. Аз ғана жерге себетін тыңайтқыш та жетіспеді. Сондықтан қазіргі Үндістан, Шри Ланка және басқа елдер тыңайтқыш шығаратын өндіріс орындарын салуға айрықша көңіл бөледі. Ауыл шаруашылығы жұмыстарының басым көпшілігі қол

күшімен атқарылған. Бұл жұмысты жеңілдету үшін қазіргі заман техникасын пайдалануға біраз елдер шұғыл бет бұра бастады.

Оңтүстік Азияда мал шаруашылығы да жақсы өркендеген. Әсіресе, Үндістанның таулы және шөлді жерлерінде төрт түлік мал өсіріледі. Үндістер діни сенімге байланысты сиыр малын соймайды, егін жемейді, олардың тек күшін, сүтін пайдаланады. Сондықтан Үндістанда сиыр малы өте көп. Олар ірі-ірі қалалардың көшелерінде емін-еркін босып жүре береді. Шөлді және шөлейт жерлерде қой және түйе малдары көбірек өсіріледі. Әсіресе, Үндістанда пілдің күшін үй шаруасына пайдаланады. Кейде пілді ірі-ірі құрылыс жұмыстарына жегеді.

Алғашқы уақыттардан бері Оңтүстік Азияда қолөнер көсібі жақсы дамыған. Олардың саны, түрлері, шығарған заттары өте көп. Отаршылық кезінде бұл заттардың шығарылуы өте азайып кетті. Осы күнде қолөнерлік кәсіпті дамытуға үлкен көңіл бөлуде. Олар ұзақ ғасырлар бойы дамыған кәсіпті өркендету үшін артельдерді, кооперативтерді ұйымдастыруда. Қолөнер кәсібінен шығатын өнімдер қазіргі кезде Үндістанның ұлттық табысының белгілі бөлімін құрайды. Темірден жасалған бұйымдар, ағашқа ою салу, сүйектен бұйым істеу, тоқымашылық, зергерлік қатты дамыды. Жер асты байлықтары бертінде ғана пайдалана басталды, соған орай, өндіріс орындары өсіп келеді. Металлургиялық зауыттар, электр станциясы, темір жол өндіріс орындары күрт дамыды. Достас елдердің жәрдемімен Үндістанда ірі-ірі ауыр өндіріс орындары салынып, іске қосылды, бұл күнде шаруашылықтың әр саласына қажетті машиналарды өз күштерімен шығаратын халге жетті.

Оңтүстік Азия халықтарының басым көпшілігі ауылдық жерлерде тұрғанмен, ұлттық мәдениеттің ошағы болған ірі қалалар ерте заманнан-ақ дүниеге келген. Олардың қатарында Дели, Агра, Алигарх, Канпур, Аллохабад, Лакнау, Бенаресс, Патне және басқа қалалар бар. Бұл қалаларда университеттер, ғылыми, мәдени ағарту, діни мекемелер көп. Отаршылдық жылдарында ағылшындар ірі қалаларда орналасып, Дели, Канпур сияқты қалаларға еуропалық тәртіп енгізгеніне қарамастан, жалпы Оңтүстік Азия шаһарлары өзінің сәулет, салтанат, ұлттық мазмұнын еш жоғалтпаған. Бас азат-

тығына не болған бұл халық ұлттық мәдениетті қала мен ауылда бірдей дамытуға қатты көңіл бөліп келеді.

Әр қыстақта орта есеппен 450—500-дей адам мекендеген. Онда бір немесе бірнеше егін шаруашылығымен айналысатын әлеуметтік топтардың, қасталардың адамдары өмір сүрген. Қоныстардың шет жақтарында жарлы-жақыбайлар, майда қолөнершілер тұрады. Бұлардың бәрінен бөлек тері илеушілер және басқа өзге адамдарға жақындаспайтын «төменгі қаста» деп атаған кедейлер мекендеген. Ауылдар мен қыстақтардың орналасуы сол жердің табиғи-географиялық жағдайына тығыз байланысты. Дегенмен барлық қыстаққа тән нәрсе — әр қыстақтың ортасында адамдар жиналатын, мәжіліс, мереке өткізетін алаң не діни орын болған.

Дикандардың мекені онша үлкен емес, шағын баспанасы, оның қасында қора-қопсысы, азық-түлік сақтайтын сарайы болған. Үйдің төңірегіндегі жерлерін шарбақпен немесе саздан тұрғызылған аласа дуалмен қоршаған. Үйлерді әр түрлі етіп салады, себебі оны соғатын құрылыс материалдары да бірдей емес. Мысалы Ганга, Раджстан және Панджаб жерінде үйлерді көше тәртібімен салады. Үйді қабырғаларын саздан өріп шығарып, төбесін жалпақ немесе итарқа етіп жабады. Ондай үйлер Орта және Таяу Шығыста аса жиі кездеседі. Үндістанның солтүстігінде **кірпіштен** салынған үйлер ішінара кездеседі. Ал Оңтүстік Үндістанда үйлердің көпшілігі таудың тасасынан қаланып, ағаштан соғылған. Гималайды мекендеушілер тастан биік іргетас құйып, оның үстіне дуалын көтереді. Осындай табиғи-географиялық жағдайға **икемделіп** Пәкістан, Шри Ланка және Непал халықтары да өздеріне баспана орнатады. Оңтүстік Азия елдерінің байлары мен помещиктері, фермерлері аса кең жерді иеленіп, соған бірнеше бөлмеден тұратын көп қабатты үйлерін және қажетті құрылыстарын салдырған.

Үйлердің ішкі жағы аборигендердің ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрі бойынша орналасқан. Көпшілік үйлерде ағаштан онша биік емес сәкі орнатып, соның үстіне тамақтанып, дем алады, әңгіме-дүкен құрады. Қолөнершілер қыштан, ағаштан, темірден, фарфордан, қабақтан, бамбуктен әдемілеп жасаған ыдыстарды пайдаланады. Байлар мен помещиктердің үйлерінің іші еуропалықтардың тәртібі бойынша жиналады. Әр түрлі қымбатты үй мүлкі, кітапханасы болады. Солай бола

тұра аборигендердің ұлттық дәстүрі азды-көпті сақталғанын байқауға болады.

Оңтүстік Азия халықтарының көпшілігі өсімдіктен дайындаған тамақты күніне екі рет ішеді. Тек ауыл шаруашылық жұмыстарының қызған мерзімінде күніне үш мәрте тамақтанады. Бау-бақшадан өндірілген тағамды көп жейді. Теңіз бен мұхитқа жақын орналасқаны әрі түрлі тамақты балықтан істейді. Қойдың, ешкінің, шошқаның, тауықтың етін аздап қана пайдаланады. Сиырдың сүтін айран етіп ұйытып, әлсін-әлсін іше береді. Оның майын (чхи) тек еріткеннен кейін ғана тамаққа пайдаланады. Бұл құрлықтағы мұсылмандар ғана ет тағамдарын молырақ жейді.

Оңтүстік Азия халықтарының ұлттық киімдері тігілген және орама деп екіге бөлінеді. Тікпей-ақ денеге орай салатын киім «дхоти» деген белбеу тәрізді мата. Ерлердің киімдері күпі, көйлек, іш киім, сандал, тақия, сәлде болып келеді. Үндістердің діни сенімі бойынша былғарыдан тігілген аяқ киімді кимеулері керек. Сондықтан олардың көпшілігі жалаң аяқ жүреді. Отаршылық кезінде және кейінгі жылдары еуропалық әдіспен тігілген киімдерді ерлер, әйелдер, балалар жиі пайдалана бастады.

Әйелдердің негізгі киімі — сари. Ол ұзын орамал сияқты матадан тігілген. Оның бір ұшын белінен бастап аяғына дейін ораса, қалған ұшымен көкірегің, керек десе, басың да жабады. Әйелдер одан басқа көйлек, кафтан, кең етек көйлек, шалбар сияқты киімдерді киеді. Әйелдердің, қыздардың киімдері әр түрлі моншак, қымбат тастармен безендіріледі. Моншақты, жүзікті қолдары мен аяқтарына дейін тағады. Сырғалары құлаққа және мұрынға ілінеді. Жерлерінің ауа райы жылы болған соң, аборигендер жылы киімдерге оншалық әуес емес.

Оңтүстік Азия тұрғындарын діни сеніміне қарай буддизм және мұсылман деп екіге бөлуге болады. Буддизмді дәріптеушілер бұл елдің басым көпшілігін құрайды. Олардың көпшілігі үндістер. Бұл халықтың арасында ерте заманнан бермен таптық қоғам пайда болған. Соған қарамастан алғашқы қауымдық қоғамның қалдықтары тақау күндерге дейін өмір сүріп келгенін байқауға болады. Үндістердің арасында ауылдық қауымы (община) ұзақ уақыт болып келді. Оның мүшелері егіншілер, қолөнершілер және әлеуметтік каста-

лар деп еңбегіне қарай бөлінген. Қауымның негізін егіншілер құрайды, олар қыстақтарда тұрған. Қыстақтың шеттерінде немесе белгілеп берген айырым көшелерінде қолөнершілер және басқа көрші ауылдың қызметін атқарушы малайлар өмір сүрген. Қауымның басшылары қызметшілердің еңбегіне заттай ақы төлеген әйтпесе сол еңбек еткені үшін оларға жер бөліп берген. Қоғамды қауымның мүшелері сайлаған кеңес басқарған, оны панчаэт деп атаған.

Кейін бұл қауымның ыдырай бастауына байланысты бұрынғыдай демократиялық басқару жойылып, ол қызметті атқару міндеті үстем таптан құрылған билеушілердің қолдарына өткен. Олар диқандардан ақшалай салық жинап, сол жиналған қаражаттан керек деген басқарушы кісілерге ақы төлеген. Басқарушылар салықтан азат болған. Сөйтіп, кейін елді байлар, помещиктер және діни абыздар (брахмандар) билеп-төстеген.

XVI ғасырдан бастап Оңтүстік Азияның Еуропа капиталистері Үндістанның және тағы басқа елдердегі ауыл шаруашылығы помещиктердің үстемдігімен жүргізілді. Ірі жер иелері диқандарға ауыр салықтар салып, оны төлей алмағандардың жерін арзан бағаға сатып алды. Олардың осындай саясатын ағылшын отаршылары қолдап, оларға ылғи жәрдем беріп отырды. Соның салдарынан жерінен жартылай, түгелдей айырылған диқандардың саны көбейіп кетті. Олардың көпшілігі қалаларда қолөнер, өндіріс орындарына ауып барса, кейбіреулері помещиктердің қол астында отбасымен жұмыс істеуге душар болды. 1950 жылы Үндістан Республикасы құрылғаннан кейін Д. Неру кезінде көп жерлерде аграрлық реформа жүргізіп, помещиктердің жерінен кедейлерге үлес берген. Бірқатар диқандарға салынған салықтар кемітілді.

Үндістан халықтарының кастаға бөлінушіліктері өте ерте заманнан келе жатқан үрдіс. Б. д. д. I мыңыпшы жылдарда Үндістанды мекендеуші тайпалардың арасында — брахмандар, кшатрилер, вайшьилер және шудралар болып бөлінгендері тарихи деректерде баяндалған. Алғашқы замандарда мұндай әлеуметтік топқа кастаға бөлінушілік басқа да тайпалардың, халықтардың арасында болған (ертедегі Қытайда, Мысырда). Бірақ үндістандықтарда кастаға бөліну көп ғасырлар бойына өмір сүріп, тайпалар, рулар арасында кең орын алып, өзінің әдет-ғұрыптарына ие болып қалыптасқан.

Халықтар арасындағы аңыздар бойынша: жер бетіндегі тіршілікті бір құдай жаратқан. Құдайдың демінен брахма — праджабти пайда болған, кшатрилер қолдың етінен, вайшыларды санның етінен жаратқан, шудраларды табанынан шығарған. Сөйтіп, үндістердің арасындағы төрт әлеуметтік каста келіп шыққан: брахмандар — діни әулиелер; кшатрилер — әскери адамдар; вайшья — дикандар; ал шудралар — үй жалшылары.

Бұл касталардың арасында қарама-қайшылықтар, әлеуметтік теңсіздіктер күшті болған. Брахмандар өздерін ең жоғарғы ақсүйектерміз, қасиетті адамдардың ұрпағымыз деп мақтаныш етіп, төменгі касталарға үстемдіктерін жүргізген. Касталар теңсіздігінің бір мысалы біреу вайшыларды өлтірсе, онда ол екі есе айып төлесе, шудралар мен кшатрилерді өлтірсе төрт есе, ал брахмандарды өлтірсе он алты есе айып төлеген. Бір кастадан екіншісіне өтуге рұқсат етілмеген. Өз ұрпағын төменгі касталармен жақындасуға, керек десен бір жерден су ішуге болмайды деп тәрбиелеген. Әр каста тек ішінен қыз алып, қыз берген. Басқа кастадан үйленуге рұқсат етілмеген. 1950 жылы Үндістан Республикасы конституциясында халықтарды кастаға бөлушілікке заң жүзінде тыйым салынған. Бірақ ғасырлар бойы қалыптасып қалған бұл үрдіс әлі көп жерде жоғалған жоқ. Солай болса да, кастаға бөлушілікке қарсы Үндістан үкіметі батыл күрес жүргізуде.

Оңтүстік Азия халықтарының отбасы қарым-қатынастарына келсек, олардың ішінде батыс еуропалықтарға қарағанда, үндістер қоғамында отбасылық дәстүрлер жақсы сақталған. Бірақ бұрынғы патрархалдық үлкен отбасының қалдықтары үндістерде жоқтың қасы. Кейбір белгілері ғана халық арасында әлі де болса кездеседі. Отбасының қағидалары бойынша туыскандардың бір-бірін сыйлау, жасы үлкендерді құрметтеу, қиыншылық жағдайда қол ұшын беру тәртібі кең орын алған. Туыскандық сезім қан жағынан жақын адамдарда бірнеше атаға дейін жалғасқан. Отбасындағы болатын салтанатты оқиғаларды өткеру туыскандардың мәжілісінде шешіліп, оған Үндістанның барлық жерлеріндегі ағайындары келіп, тойды, думанды жоғары дәрежеде өткізеді. Үндістер мен мұсылмандар туысқан-жақындарын қиыншылыққа қалдырмай, ондай халге түскен бауырларына жәрдемдеседі. Бұл халықтардың ерекшелік-

терінің бірі жасы үлкен қарияларын қоғамдық орындарда да, үйлерінде де айрықша құрметтейді.

Үндістандықтардың жасы кішісі үлкеніне «Рам, Рам» деп, мұсылмандар «Сәлем» — деп амандасады. Бұлардан басқа калыптасқан өте сыпайы сәлемдескенге кінәкене еңкейіңкіреп, екі алақанын кеудесіне тигізіп «намастэ» дейді. Егерде баласы әкесімен, оқушы мұғалімімен амандасқанда, жастар еңкейіп, екі қолын құрметтеген адамның табанына тигізіп, сонан кейін қусырған қолын өзінің маңдайына тигізеді. Сәлем алушы мұндай жағдайда өзінің ризашылығын білдіріп, сәлемдесушіні тұрғызығысы келетін ишара білдіреді. Мұндай құрметті ең жақын көрген адамдарына ғана істейді.

Ертеден келе жатқан әдет бойынша және брахмандық дәстүрге орай үндістердің әйелдері қоғамдық жұмысқа араласуға тиісті емес. Қыздар үйінде әкесінің айтқанынан шықпаса, тұрмысқа шыққан соң ерінің еркінде болған. Қарияларды ұлдары асырауға міндетті. Бұрын Үндістанда 8—10—12 жасқа толған қыздарды тұрмысқа берген. Үндістер де ұл балаларды көбірек құрметтейді. Себебі олар отбасының ертеңгі тірегі, мұрагері. Әкесі дүние салғанда, оны ер балалары құрметпен жерлеп, соңын жақсылап жөнелтуге тиіс. Қыздар мұндай оқиғаларға қатынаспаған. Сондықтан ұлдарды айрықша құрметтеп, туғаннан 10—12 күн өткеннен кейін, салтанатты жағдайда ағайындары жиналып, ат қою (намакарана) тойын өткереді. Жиында ат қоюшы діни періштелердің аттарына негіздеп, әйтпесе халық эпостарына сүйеніп, бірнеше лайықты аттарды атайды. Көпшілік солардың ішінен біреуін тандап алады. Қыздарға қоятын аттар өзендердің, гүлдердің және әдемі заттардың атауынан алынады. «Жоғарғы» кастаның өкілдері бала 7—10 жасқа келгенде «Упанаяна» ырымын өткізген. Онда туысқандары жиналып, бала брахман кастасының әулеті екенін білдірген. Ұлды тәрбиелеп, білім беретін ұстазының қолына ұстатқан. Діни адамның басшылығымен жас өспірімді жақсылап шомылдырып, оның денесіне май жағып, шашын алдырған. Онан кейін жиналған топтың ортасында баланы әкеліп, діни қағидаларды оқитын болған. Бала оқылған сөздерді қайталап, әкесіне, діни өкіліне және жиналған туысқандарына еңкейіп, тәжім қылған. Бұдан кейін бала брахмандар кастасының өкілі дініне еніп, мақта жібінен

өрілген жалпақ жіпті баланың сол жақ иығына іліп, оның ұшын оң жағына ерекше орап байлаған. Бұл жіпті «жоғарғы» касталар өмірінше іліп жүрген.

Үндістердің қыздарының жағдайларына келсек, қыздарға үйде аса құрмет көрсете бермейді. Жалпы, қыз баланың өмірге келуін көңілсіз қарсы алады. Себебі қыздар отбасының жәрдемшісі, мирасқоры емес. Ол есейген соң тұрмысқа шығып, жат жұрттық болып кетеді деген пікір қалыптасқан. Оның үстіне қызды күту, оның тұрмысқа керекті заттарын дайындау көп қаражатты талап етеді. Қыздарын өздеріне тең немесе бай адамдардың балаларына беруге тырысады. Мұндай тілекті іске асыру оңай емес. Сондықтан қызын тұрмысқа беру үшін ата-аналар лайықты күйеу баланы қарастырады. Оны тапқаннан кейін, қалыңдық жағы тойға дайындалады. Үйленуге байланысты үндістерде әдет-ғұрыптар аса көп. Олардың негізділерін орындап, үйлену тойын салтанатты жағдайда өткізеді.

Үндістандағы мұсылман әйелдері шарияттың заңына байланысты өмір сүреді. Оларды жасынан бастап тұрмысқа берген. Кейбір әйелдер паранжа сияқты «буркханы» басына бүркеп жүреді. Қазіргі жағдайда Үндістандағы үндіс және мұсылман әйелдері шаруашылыққа, қолөнер кәсібіне, өндіріске ерлермен бірдей қатынасады.

Үндістанның Бихара, Раджастханцтар, Панджабцтар, Кашмир, Гуджаратцылар, Бхилылар, Маратхилар, Бенгальцтар және т. б. аймақтарындағы тұрғындардың отбасын құруда аздаған өз ерекшеліктері бар.

ӨНЕРІ

Оңтүстік Азия халықтары көршілес елдермен ғасырлар бойы қарым-қатынаста болуының нәтижесінде аборигендердің мәдениетінде көптеген ұқсастықтар байқалады. Әсіресе, мұндай байланыстарды көп жанрлы халық фольклорынан және буддистік классикалық әдебиеттен ұшыратамыз. Алғашқы кезде Солтүстік Үндістанда пайда болған эпикалық поэмалар «Махабхарат» және «Рамаяна», мақал-мәтелдердің жинағы болған «Панчататра», «Хитопадеша» классикалық шығармалары үнді жеріне барынша кең тараған. Діни мейрамдарынан үнділіктердің мың жылдаған өте бай, өте әрідеп сақталған автохтондық мәдениеті жөнінде құнды мағлұмат алуға болады. Сондықтан да бұл шығармалар қа-

зіргі күнде де Үндістан халықтары сүйсініп оқитын шығармаларға айналып отыр. Тарихшылар, этнографтар, әдебиетшілер өздеріне керекті құнды деректерді көбінесе осы шығармалардан алып келеді.

Оңтүстік Азия халықтарының, соның ішінде үндістердің халықтық ән-би музыкалары, билері, театрлары, көркемөнері халық арасындағы фольклормен аса тығыз байланыста дамыған. Жалпы, бұл халықтардың рухани мәдениеті өз халықтарының өмірлерімен тығыз байланыс ұстай отырып, оны дамыта түсуге күш салады. Сонымен қатар әр түрлі діни мерекелерге байланысты келіп шыққан билер де кездеседі. Шива құдайына бағышталған билер кейбір ғибадатханаларда осы күнге дейін биленеді. Жалпы, Үндістан өнері, соның ішінде би өнері ертеден келе жатқан ұлттық дәстүрдің негізгі саласы болып саналады. Музыка мен биді үйрететін арнаулы касталар болған.

Халықтық музыка мен би өнері тыңдаушы мен көрерменін ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелейді, содан да ол жұртты қызықтыра білген. Музыка шекті аспаптармен ойналады. Халық арасында қуыршақ театрлары кең тараған. Оның келуін қала, ауыл тұрғындары қуанышпен қарсы алады. Бұл театр сахналарында мифологиялық және тарихи тақырыптар кеңінен орын алған. Мұндай театрлар Пәкістан және Шри Ланка елдерінде көп. Оңтүстік Азия елдерінің театрларының көпшілігі қалалар мен ауылдарды аралап жүреді. Бір жерде тұрақты жұмыс істемейді. Бір жерде тұрақты жұмыс істейтін театрлар өте аз. Бірақ кейінгі кездерде бір жерде тұрақты жұмыс істетін драма, опера театрларын дамытуға елеулі көңіл бөлінуде.

Оңтүстік Азияда кино өнері кейінірек шыққанымен, ол халық арасынан кеңінен орын алды. Үндістан Республикасы қазіргі кезде әлемде киноны көп шығаратын елдердің қатарынан саналады. Үндістаннан шыққан біраз фильмдер біздің көрермендерімізге де жақсы таныс. Осындай кино шығаратын студиялар Пәкістан мен Шри Ланкада да дамып келеді.

Бұл құрлықтың халықтары ерте заманнан бері зәулім ғибадатханалар, сарайлар және әр түрлі ескерткіштерді өнер туындылары ретінде шебер салып, халық игілігіне айналдырды. Көптеген ғибадатханалардағы (ою-өрнектер) көрушіні қайран қалдырады.

Халықтық ем бұл халықтардың арасына кең тараған. Аборигендер әр түрлі шөптен дәрілер істеп, емдеп жазады. Оташы, тәуіп, балгерлер көп. Кейбір тәуіп науқастың жүйкесіне әсер ету арқылы емдей білген. Отаршылық кезінде еңбекшілерге дәрігерлік көмек беру өте нашар болатын. Сондықтан халық арасында жұқпалы аурулар кең тарап, елді жиі қырғынға ұшыратыл отырды.

Отаршылық дәуірінде Оңтүстік Азия халықтарының арасында ағарту ісі, ғылымның даму дәрежесі, әдебиет пен өнердің өсуі күрт төмендеп кетті. Себебі ағылшын отаршылары бұл халықтардың рухани мәдениетінің дамуына жәрдем беру түгіл керісінше, оның өсуіне, дамуына кедергі келтіріп отырды. Бұл елдерде әлі күнге бірнеше миллион сауатсыздар бар.

Үнді халқы негізінен екі дінді индуизм мен мұсылман дінін ұстайды. Жалпы, тұрғындарының 85 проценттен астамы бірінші дінге сиынса, 12—18 проценттейі екінші дінді ұстайды. Тек 3 процент аборигендер басқа дін өкілдері болып саналады. Үндістандағы ең үлкен өзендердің бірі — Ганга. Оны үндістер шарапатты өзен деп атап, оның алқаптарына діни ғибадатханалар, үлкен қалалар салған. Солардың бірі — Беларес қаласы, бұл қала Таяу Шығыста Меккемен парапар саналады. Онда көптеген ғибадатхана, діни медреселер бар. Бұл орындарда үйлену тойлары және дүние салған адамдарды қою салтанаттары жүріп жатады. Көшелерінде қасиетті деп саналатын сиырлар емін-еркін жүре береді. Ганга өзенін жергілікті халықтың дәріптейтіні сонша — ауырып-сырқаған адамдар бұл өзенге жан-жақтан ағылып келіп, шомылып жатады. Суын ішеді, жуынады. Дертінен тәуір болмаса, әлгі пақырлар осы өзеннің жағасында қайтыс болуға да дән риза.

Сонымен, Үндістан Республикасы отаршыл езгіден азат болып, өз тағдырын өз қолына алып, ежелден бай, көне мәдениетін дамыту жолында үрдіс еңбек етіп келеді.

ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ

Бұл жердің халықтары Үндіқытай жарты аралын, Индонезия архипелагын және Филиппин аралдарын қамтиды. Жер көлемі 4 млн. шаршы шақырым. Ауа райы тропиктік жылы болып келеді.

Үндіқытай жарты аралы табиғаты жағынан батыс, орталық және шығыс болып үш аймаққа бөлінеді. Адамдардың қоныстану шекаралары географиялық аймақтарға дәлме-дәл үйлеспейді. Батыс және орталық аймақты тау жотасы бөліп тұрса, орталық және шығыс аймақтардың шекарасы Меконг, Убон өзендері, Донрек, Кардомома тау жоталары арқылы бөлінеді.

Бұл құрлықтың мемлекеттері Вьетнам, Тайланд, Бирма, Камбоджа, Индонезия, Филиппин және Малайзия, Тимора сияқты үлкенді-кішілі елдерді қамтиды. Оңтүстік-Шығыс Азия өз алдына тарихи-этнографиялық аймаққа жатады. Бұл жердің халықтары өздерінің шығуы, мәдениеті және тарихи қалыптасуы жағынан бір-біріне өте жақын.

Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарын қытай-тибет, мон-кхмет және малай-полонезия деп үш тіл семьясына жатқызуға болады. Қытай-тибет тіл семьясында сөйлейтіндер — тай, лао, шан, бирма, чин кочин, карендт; мон-кхмер тіліне жататындар — кхмет, мал, сеной, се-монглер; малай-полонезия тіл семьясына кіретіндер — индонезия, малаккилер, филиппиндер.

Вьетнам социалистік республикасының халықтары кинь деп аталады. Олардан басқа мон-кхмер тіл семьясында сөйлейтіндерге: орталық таулы аймақта мекен ететін мондар, кхмерлер, ақ, қара, қызыл таилар және яо, ляо тайпалары саналады. Тайландтың негізгі халқын — сиамдықтар, Лаос халықтарын — лаотийцтер деп атайды. Бұл мемлекеттердің таулы аймақтарында және Камбоджеде мон, кхмер тілінде сөйлеушілер өмір сүреді. Вьетнам, Тайланд, Лаос, Камбоджа жеріне қытайлар да көп тараған. Индонезиялықтар өз елінің 96 проценттейі болса, қалғандары көрші халықтардың өкілдері. Аборигендердің арасында Қытайдан және Үндістаннан келушілер де бар. Олар өз тілінде сөйлейді әрі жергілікті халықтың тілін де жақсы біледі.

Оңтүстік-Шығыс Азияның аборигендері антропологиялық жағынан монғолоидтық нәсілге жатады. Сонымен, бір қатарда негр-австролоидтық нәсілінің және

еуропондтық нәсілдің өкілдері де кездеседі. Олар Австралия мен Океаниядан және Еуропадан ауып келушілердің нәсілдері.

Вьетнамдар ерте заманнан бастап иероглиф жазуын қолданса, бирмалықтар мен индонезиялықтар үнді алфавитін қабылдаған. Бірақ бұл елдің халықтары өздеріне тән ұлттық мәдениетті жасап, оны жоғары дәрежеде дамыта білген. Аборигендер мәдени даму жолында ұлттық тілдеріне икем өздерінің жазу-сызуларын жасаған.

Оңтүстік-Шығыс Азия — алғашқы адамның пайда болған жерлерінің бірі. Бұл пікірді дәлелдейтін археологиялық деректер жеткілікті. Ява аралынан питекантроп адамының сүйегі табылған. Бирмадан, Малокки жарты аралынан тас дәуірінің (палеолит) төменгі басқышына сай келетін мәдени орын ашылды. Сол жерлерде жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған ежелгі құралдарды палеолиттің жоғарғы басқышына жатқызуға болады.

Ява аралындағы Нгандонг қыстағынан табылған он бірдей адамның бас сүйегі, ірі қаңқалар неандерталь адамдарының сүйектері болып шықты. Антропологиялық әдебиеттерде бұл адамдарды «явантроп» әйтпесе «нгандонгтар» деп атаған. Алғашқы адам тарихының кейінгі кезеңдері болған мезолит, ертсректегі неолитке жататын адамдардың сүйектері Үндіқытай және Индонезиядан көп мөлшерде табылды. Осы адам сүйегінің маңынан ерте кездегі аборигендердің пайдаланған құрал-саймандары да шықты. Құрал-саймандар олардың аңшылықпен, балықшылықпен, өсімдіктердің дәндерін жинаумен айналысқанын көрсетеді.

Оңтүстік-Шығыс Азия ерте заманда Азия мен Австралияны тікелей жалғастырып жатқан. Сол кезде азиялық аборигендер Индонезия арқылы Австралия және Океания жерлеріне бірте-бірте тараған болу керек. Сөйтіп, жаңа дүние болған Австралияға, Океания тұрғындарының көпшілігі Үндіқытай жарты аралынан келген. Археологиялық, антропологиялық және тілдік зерттеулерге қарағанда, негізгі аборигендердің антропологиялық құрамы негр-австролоидтық пен монғолоидтықтардың қосылуынан шыққан нәсіл деген тұжырымға келуге болады. Монғолоид тайпалары солтүстіктен, Қытай жерінен оңтүстіктегі Үндіқытай түбегіне қарай жылжып, Индонезия жеріне дейін ауып барған. Олар папуастар мен

австралиялықтардың тіліне жақын болған мон-кхмер және т. б. жергілікті тайпалармен араласқан.

Енді осы Оңтүстік-Шығыс Азияны мекендеген этникалық бөліктердің тарихи этнографиясына қысқаша тоқталып өтейік.

Вьетнамдықтардың жалпы тарихы ежелгі Қытаймен тығыз байланыста өткен. Олардың ата-бабалары мекендеген Оңтүстік Қытайдың Гуандун және Гуанси жерлерін б. д. д. III мыңыншы жылдарда мекендеп, оларды өздерінің королі Хон Банг басқарған. Б. д. д. V—III ғасырларында осы жерде лаквьет тайпасы қалыптасты. Олардың мекені Ван Лон деген атпен аталған. Ван Лон тұрғындарының арасында бірте-бірте мүлік теңсіздігі келіп шықты, құлшылық табының алғашқы кезеңдері пайда болған. Б. д. д. III ғасырда осы жерде құлдық дәуірдегі Ау-Лак (255—207 ж. ж.) мемлекеті болған, одан бір ғасырдан соң вьетнамдықтардың мемлекетін Қытай империясы жаулап алып, олардың арасында таптық қатынастардың дамуын тездеткені мәлім. III ғасырда вьетнамдықтарды қытайлықтар «Аннам» («Жансыз түстік») деп атаған. Вьетнам еңбекшілері Қытай империясына қарсы өздерінің тәуелсіздігі үшін күресті, талай рет елін азат етті де. Әсіресе, Чун Чжян мен Чун Ни бастаған апалы-сіңлі қыздардың 40—43-жылдардағы көтерілісінің тарихтағы орны ерекше. Одан кейін Ли Бон басшылығымен болған көтерілістің нәтижесінде жеке дара Ван Сюан (544—602 ж. ж.) мемлекеті ұйымдастырылған. Кейінірек Май Тхук Лоана (939 ж.) көтерілісінен кейін вьетнамдықтарға ерік беріліп, тек олардан әр кезде алым-салық қана алынып тұрған.

XV—XVIII ғасырларда Вьетнам король басқаратын өз алдына дербес феодалдық мемлекет болып қалыптасқан. 1806 жылы король өзін император деп жариялады. XVIII ғасырда зат, ақша қатынасының күшейуі және көпшілік әл-ауқатының нашарлауы салдарынан шаруалардың көтерілісі күшейе түсті.

Алғашқы еуропалықтар Вьетнамға XVI ғасырда келген еді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап француздар Оңтүстік Вьетнамды иеленді. Оны басқаруға жеңіл болу үшін, әрі ел бірлігін әлсірету үшін Вьетнамды Тонкин, Аннам және Кохинхин деп үшке бөлген. Отаршылар халықты аяусыз қанап, құнарлы егістік жерлерін тартып алған. 1939 жылы бұқара халық елдегі

барлық жердің 25 проценттейін ғана иеленді. Қалған егістік жерлер отаршылар мен жергілікті феодалдардың қолдарында болды. Олардың плантацияларындағы жұмысшылардың тұрмысы өте ауыр еді. 1930 жылы жергілікті әскерлердің арасында көтеріліс шықты. Ұлт-азаттық күрес күшейе түсті. 1941 жылы бірлескен халық майданы, 1944 жылы халықтық Вьетнам армиясы ұйымдасқан еді. Ол 1945 жылдың тамыз айында Ханой қаласында көтеріліс болып, 2 қыркүйекте Вьетнам демократиялық республикасы орнады. Оның бірінші басшысы Нгуан Ай Куок, бұл осы халықтың көсемі Хо Ше Миннің бүркеншік есімі еді. Ол кейін президенті болып сайланды. Оңтүстік және Солтүстік Вьетнам дүние жүзі арандатушыларының айдап салуымен өзара соғысты. Екіге бөлінген Вьетнам халқы бірігіп, біртұтас Вьетнам социалистік республикасын құрды. Вьетнам халқы бірлесіп, көп жылдық АҚШ бастаған империалистерге қарсы күрестің салдарынан қираған шаруашылығын қайтадан қалпына келтіріп, дамуда.

Камбодженің 6 миллионға жуық халқы бар. Олардың басым көпшілігі кхмерлер, өзгелері пор, шон, саош секілді өзге тайпалар. Кхмерлер Вьетнамға, Лаосқа және Таиландқа да тараған. Олар неолит дәуіріндегі осы жерді мекендеген. Үндіқытай жарты аралы тұрғындарының алғашқы ата-тегі болып саналады. Ол кезде құлдың күшін пайдалану біраз өрістеген. Кхмерлер бұл жерлерді тек бір өздері мекендеген. Аздаған өзге тайпалар да болған. Камбоджеге оңтүстігінен үндістер көп ықпалдарын тигізген. Ертеде Комбуя — Комбуя Фунань кейіннен Камбодже деп аталып, бұл ел тек VI ғасырдан бастап өз алдына дербес мемлекет болған.

VII—VIII ғасырлардың басында мон-кхмер мемлекеті құлап, батыс (сиамбирмалық) және шығыс (Камбоджа) болып екіге бөлінген. XIII ғасырдан бастап Камбоджа жеріне лаостар, сиамдықтар шабуыл жасады. 1863 жылдан бастап Камбоджа Францияның протектараты болды. Әуелі осы жерге бекінген француздар, кейіннен Үндіқытайдың басқа жерлерін де отарлауға кірісті. Жергілікті феодалдарға арқа сүйеген отаршылар аборигендерді қанап, бұл құрлықтың экономикасы мен мәдениетін күрт құлдыратып жіберген. Сондықтан Үндіқытай елдері көп уақыт ежелгі дәрежеде қалып қойды. Камбоджа халқы отаршылармен көп жыл бойы күресіп, соның нәтижесінде осы ғасырдың 40-жылда-

рында босандық алды. Елінің астанасы — Пиомпень қаласының орталық алаңына көк пен қызыл түсті ұлттық жалауын тігіп, өз алдына дербес мемлекет болып, шаңырақ көтерді.

Кейінгі жылдары Камбоджа халқы реакцияшыл Пол Пота-Иенг Сари режимі салдарынан көп азап шекті. Ел ішіндегі адал ниетті азаматтардың барлығы қуғынға ұшырап, біраз жұрт аяусыз дарға асылды, абақтыға жабылды. Осындай қорлыққа шыдамаған кампучилықтар Пол Пота — Иенг Сари режимін жойып, Камбоджа Халық Республикасын орнатты.

Лаос Халық Демократиялық Республикасының халқы лао деп аталады. Олар негізінен «таи» тайпасынан құрылған. Лаостар үш топқа: шығысты мекендеушілер — лао, панглао; орталықта — лаокланг; солтүстікте — лао понгдам тайпалары болып бөлінеді. Лаостардың арасында феодалдық қатынас үстемдік етсе де, солтүстік Лаоста ХІХ ғасырға дейін құлшылық дәуір қалмай келді. ХІV ғасырда Лаосты біріктіру үшін кхмер тайпасының жәрдемімен Фа Нгуен күрес жүргізген. 1353 жылы ол өз мемлекетін ерікті деп жариялап, оның тәуелсіздігін көрші елдерден жақсы қорғай білді. Бірақ ХVІІІ ғасырда ішкі феодалдық қарама-қайшылықтың салдарынан бұл мемлекет құлап, лаостар бірнеше бөлікке бөлініп кетті. Ел ішіндегі алауыздықтың кесірінен 1893 жылы Франция мемлекеті Лаосты басып алды. Вьетнам, Камбоджа халықтары француз отаршылдарына қарсы үздіксіз күрес жүргізіп келді. Мысалы, 1901—1903 жылдары лаостар көтеріліс бастаған болса, 1910—1937 жылдар кхмерлер отаршылармен үздіксіз соғыс жүргізді. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жапондар Шығыс Үндіқытайдың, оның ішінде Лаосты түгелдей басып алған болатын. Лаостықтар ұлт-азаттық соғысын Вьетнам, Камбоджа халықтарымен бірлесе жүргізіп, ақыры, 1954 жылы француз отаршыларын қуып шығып, өз мемлекетін құрды.

Тайландықтарды өз тілінде «кхон таи», «таи пон» деп атайды. Бұл елдің негізгі халқының басым көпшілігі осылардан құралған. Сиамдықтардың халық болып қалыптасуы ХІІІ—ХІV ғасырларға тура келеді. Тайланд жеріне португалдықтар, ағылшындар, голландықтар, француздар ХV ғасырдың аяқ кезінде келген. ХІХ ғасырдың аяғында бұл жердің көпшілігін ағылшындар билеп-төстеп, өзінің отаршылық саясатын жүргізді.

Француздар тек Таиландтың шығыс бөлігінде ғана қалды. XX ғасырдың басынан бастап бұл елдің ішінде капиталистік қоғамның көріністері көбірек орын алды. 1932 жылы Таиланд конституциялық монархиялық елге айналды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде де Жапонияның қол астында болып, ол жер Азия мемлекеттеріне шабуыл жасайтын бекініске айналды. Жапония жеңілген соң, Таиландқа АҚШ иелік етіп, өз ықпалын жүргізді.

Бирма халқы Үндіқытайдың батыс жағын мекендеген. Әсіресе, Иравади өзенінің екі жағасына көбірек шоғырланған. Біздің дәуіріміздің I мыңыншы жылдары олардың бабалары Чиндвин, Иравади өзендерінің атырабын мекен етіпті. Олар дүркін-дүркін дамылсыз қоныс аударып отырған.

Бирма жеріне батыстың отаршылары XVI ғасырдың аяғында XVII ғасырдың басында келді. Бұл жерде жақсы бекініп, халықты езу, қанау үшін отаршылар аборигендердің өз ішіне іріткі салып, бір-біріне үнемі айдап салып отырды. Бірақ отаршылар бұл жерде де ұзақ билік құра алмады. Жергілікті халық отаршыларға қарсы XIX ғасырдың басында бірнеше рет (1824—1825, 1852—1855 ж. ж.) үлкен күрес жүргізді. Бұдан қатты қорыққан ағылшындар Бирманы өзінің отар елі ретінде Үндістанға қосты. Әйтсе де езілген бирмалықтар отаршыларға қарсы көтерілісті үдетіп, партизандық соғысты жыл сайын күшейте түсті. XX ғасырдың басында Бирмада капиталистік даму жолының күшеюі нәтижесінде жергілікті халықтардың арасынан жұмысшы табы қалыптасты. Жұмысшы табының пайда болуы Бирма елінің ұлт-азаттық күрестің күшейе түсуіне алып келді. Осы ғасырдың 30-жылдарында жұмысшылардың күресі мейлінше күшейіп, ақыры, 1948 жылдың 4 қаңтарында Бирма Англияның отарынан азаттық алып, карен, шан, кочин, каз және чин деп аталатын бес ұлттық автономиялық облыстан құрылған өз алдына Бирма одағын құрды. Осыған байланысты Бирманың ұлттық жалауында 5 айдың суреті салынған.

Индонезия — гректің «несос — арал», «көп аралдардан құрылған дүние» деген сөзінен шыққан. Оңтүстік-Шығыс Азия мен Австралия арасындағы аса көп жеке аралдар мен архипелагтарды малайлықтар мекендегендіктен бұл жерді Малай деп те атайды. Индонезия Республикасының 100 миллионға жуық халқы бар. Олар

көбіне аралдарда тұрады. Бұл елдің жалпы тұрғындарының 70 проценті Ява аралына орналасқан. Себебі бұл жерде егіске қолайлы кең жазық жерлер мол. Орта есеппен бір шаршы шақырым жерге 350-дей адам орналасқан. Кейбір аралдарда бір шаршы шақырым жерде 600—800-ге дейін абориген тұрады. Негізгі халқы — малайлықтар, олар мемлекеттің жалпы тұрғындарының 97 процентін құрайды. Олардан басқа 70 мыңға жақын арабтар, 30 мыңдай үндістер, 100 мыңдай еуропалықтар бар. Аборигендердің 95 проценттейі полинезиялық тілде сөйлейді.

Индонезия халқын тіл жағынан және жалпы мәдениеті жағынан біртұтас деуге әбден болады. Олардың көп жылдарға созылған бай тарихы бар.

Үнділер келместен көп бұрын индонезиялықтар егін егіп, рулық қауыммен тіршілік еткен. Үнділер келу қарсаңында олар явалықтарды өз мемлекетіне қосып алып, біртұтас күшті мемлекетке айналды. Бұл ел үнді саудагерлері арқылы Персиямен, Таяу Шығыстың көп мемлекеттерімен және Қытаймен сауда жүргізген. Біздің дәуіріміздің мыңыншы жылдарында Шығыс Калимантан княздігі (IV ғ.), Яваның батысында Таруша (IV ғ.), Суматраның оңтүстік-шығысында Шривирл — (VII ғ.) секілді бөлек-бөлек мемлекеттер болған. Бұдан кейінгі кездерде де көптеген мемлекеттердің ұйымдасып, құрылғаны белгілі. Суматрада Минангкабау мемлекеті (XII ғ.) болған, оны XIII ғасырда Ява аралындағы аса күшті Маджапахит мемлекеті өзіне қаратқан. XVI ғасырда бұл жерлерге мұсылман діні келіп жетті. Дін иелері әуелі саудагер болып келіп, бара-бара аборигендердің арасына ислам дінін таратады. Индонезиялықтардың арасында өзара алауыздық шығып, ақырында, кіші-гірім бірнеше мемлекеттерге бөлінеді. XVI ғасырдың аяғында олардың басын Матарам сұлтан қайтадан қосқан еді. Осы кездерден бастап Индонезияға Еуропа отаршылары бірінен кейін бірі келе бастаған. Олар ост-Индия серіктігін ұйымдастырды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, Индонезияда капиталистік қатынастардың пайда болу нәтижесінде өндіріс орындары, жұмысшы табы қалыптасты. Ақырында, шетел отаршыларын қуып шығып, 1950 жылы Индонезия Республикасы дүниеге келді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін отаршылықтың ғасырлар бойы бұғауында келген халықтардың азаттық

алуына қолайлы жағдай жасалды. Солардың бірі — Үндіқытай жарты аралының тұрғындары.

Енді Үндіқытай халықтарының шаруашылықтарына қысқаша шолу жасасақ, вьетнамдықтардың 80 проценттен астамы ауыл шаруашылығымен айналысады. Оңтүстігіндегі егістік жердің 40 процентіне, солтүстігіндегі жердің 60 процентіне күріш егіледі. Кейінгі кездерде Вьетнамда ауыр өнеркәсіптің дами бастауының арқасында органикалық, химиялық тыңайтқыштар көптеп шығарылатын болды. Мұндай шаралар күріш өнімін көбейтуге жәрдемдеседі. Вьетнамдықтар күрішті екі түрлі жолмен егеді: егістік көлемі көбірек болған жерде тұқымды себсе, көлемі шағын егістікке көшетте көгеріп өскен күрішті әр сабағын қолмен отырғызып шығады. Мұндай тәсілмен егудің бейнеті көбірек болғанымен, өнімді мол береді. Вьетнамда, жалпы, Үндіқытайда күріш ежелден егіліп келе жатқан дақылдың бірі.

Вьетнамда қолөнер кәсібі ертеден дамыған. Олар үй тұрмысына, шаруашылыққа қажетті бұйымдарды, киімді, құрал-жабдықтарды және басқа заттарды жасап, оны базарға шығарып сатқан. Қымбат, асыл заттарды және зергерлік бұйымдарды жасау өнері де дамыған. Бұрын өндіріс орындары көп болмаған кезде жұмысшы табының саны да аз болған. Олар отаршылардың иелігіндегі кеніштерде, шахталарда және өндіріс орындарында жұмыс істейтін. Вьетнам қолөнер кәсібін дамыта отырып, бұл күнде өз елін ауыр өндірісті мемлекетке айналдыру үшін көп жұмыстар жүргізуде.

Камбоджа тұрғындары — кхмерлердің шаруашылығы да вьетнамдықтарға өте ұқсас. Олар суармалы күріш, қант құрағын, жаңғақ және бұрыш өсіреді. Ауыл шаруашылығының вьетнамдықтардан айырмасы аз. Кхмерлер алғашқы жер жыртуды мерекелейді. Дін басылары Пномпинь ғибадатханасының алдынан қызыл соқаға жегілген өгізді жетелеп өтеді де, жерге бірінші болып сол кісі соқа түсіреді. Содан кейін егіндікті жырту, дән себу барлық жерде басталады. Егістікке жеткенде ыдысқа шөп және дән салып «қасиетті өгізге» жегізеді. Егерде өгіз шөп пен дәнді жақсы жесе, егілген егіс өнімді көп береді деп диқандар қуанатын болған.

Таиланд халқының көбінде жер жоқ, не жерлері өте аз. Егістік жердің 65 проценті помещиктер мен кулақтардың қолында. Олардың саны жалпы тұрғындардың 15 проценттейі ғана. Таиланд жерінде негізінен күріш

егіледі, шығысында егіншілік пен мал шаруашылығы, солтүстігінде әр түрлі шаруашылық түрлері және оңтүстігінде каучук өсіріледі. Әсіресе, Менам өзенінің алқаптарында күріштің 40-тан астам түрін егеді. Күріш өнімі 2—3 рет алынады. Халықтың тек I проценттейі ғана балықшылық кәсібімен айналысады, қолөнер кәсібімен айналысатындар да бар. Жалпы, Таиланд тұрғындарының 12 проценттен астамы қалада тұрады.

Бирма халықтары егіншілік, бау-бақша егумен айналысады. Тұрғындардың 70 проценті ауыл шаруашылығында жұмыс істейді. Отаршылық кезде көпшілік диқанның жерлері болмаған. 1948 жылы Бирма одағы ұйымдасқаннан кейін жер, су реформасы жүргізіліп, көп диқан өз жеріне ие болған. Ауыл шаруашылығында пайдаланатын құралдарының жоғарыдағы тоқталып өткен елдерден айырмашылығы аз. Бирмалықтар ауа райы қолайлы болған жылдары 2—3 рет өнім жинайды. Малдан буйвол, сиыр, шошқа өсіреді. Бұлардың өмірінде балықшылық та азды-көпті орын алады. 1931 жылы 1,5 млн. бирмалық қолөнер кәсібімен айналысқан. Соған қарағанда ауылдарда, қалаларда етікшілер, зергерлер өте көп, бұл кәсіптің ерте заманнан дамығаны анық.

Индонезияның 96 проценттей халқы ауыл шаруашылығымен айналысады. Бұл елдің де Үндіқытай елдерінен айырмашылығы жоқ. Негізінен күріш, жүгері, кофе, шай, темекі, мақта, бұрыш өсіреді. Индонезия аралдарға орналасқандықтан балық аулау кәсібі де белгілі орын алады. Әсіресе, отаршылық жылдары сауда күшейген себепті елде Сингапур сияқты портты қалалар көбейген. Өз алдына дербес ел болғандықтан ірі өндірісті күшейтуге көп көңіл бөлінуде. Жерінде қалайы, мұнай, боксит сияқты кен байлықтары мол. Бұл өндіріс орындары кейінгі кезде дами түсіп, жергілікті тұрғындардың ортасынан жұмысшы табы өсіп шықты.

Оңтүстік-Шығыс Азияның халықтарының заттай мәдениеті өте бай болып келеді. Вьетнамдықтардың 15 проценті қалаларды мекендейді. Ал олардың қалғандары ауылдық жерге орналасқан. Солтүстігінде Ханой, Хайфонг, Намдинь, Бакинь, Ниньбинь, Пханьхоа, Винь, Хатинь; Оңтүстігінде Хо Ше Мин, Дананг, Куангнгай, Кюиньон, Нячанг сияқты ірі қалалары бар. Вьетнамның қалалық сәулет өнері ерте заманғы ескерткіштермен сабақтас, діни сенімге икемделе салынған. Қалаларда

ғибадатханалар, императорлардың сарайлары және көптеген тарихи ескерткіштер — қалалардың сәнді ғимараттары. Сондай ірі ескерткіштердің бірі Конфуция ғибадатханасы. («Әдебиет ғибадатханасы»). Ол 1070 жылы салынған. Үлкен қалалардың сәулет өнеріне отаршылар өздерінің ықпалын тигізген. Ондай қалалар еуропалық және жергілікті тұрғындардың араласқан аудандары.

Вьетнамдықтардың ауылдары, қыстақтары жолдардың екі жағына, өзендердің бойларына, биік төбелердің баурайларына жайғасады. Әрбір шаршы метр жер бау-бақша үшін пайдаланады. Қыстақтардың көлемі онша үлкен болмағанмен, адамдар тығыз орналасқандықтан кісі көп болады, оның ортасында ғибадатхана және оған қатысты әр түрлі құрылыстар, ауылдық қоғамның үйі, «динь» орналасады.

Ауылды жердегі тұрғындардың үйлері сыртынап дуалмен қоршалады. Ауланың түкпіріне тұрғын үйлері салынса, оның алды тегістелген ашық алаң болады. Ол — күріш кептіріп, бастырып ұшыратын қырман. Алаңның төңірегіне асхана, қора, астық қоймасы және т. б. шаруашылыққа керекті құрылыстар орналасқан. Қалған бос жерлерде бау-бақша, жеміс ағаштары, суда жүзетін құстарға арналған әуіз болады. Үйдің, қораның төңірегіне тікенді шөптерді тығыз етіп егіп, қоршайды.

Камбоджаның халқының 88 проценті қыстақтарға орналасқан. Қалалардың саны да, олардың тұрғындары да көп емес. Тек Пномпеньде 500 мыңдап адам тұрса, Баттамбанг, Банам, Қомпангчам сияқтылардың әрқайсысында 30 мыңдай тұрғындары бар. Ауылдың адамдары тасқын су келмейтін жерлерге шоғырланған. Көпшілік ауыл тұрғындарының үйлері бір-екі бөлмелі болып келеді. Кейбір үйлердің бөлмелерін кісі санына қарай тоқылған қамыспен бөліп те қояды. Үндіқытайлардың тегістік жерде тұрушылары үйлерін жерге көмілген бөрененің үстіне қамыстан тоқып салынған. Үйдің төңірегіне тұрмысқа қажет құрылыстар орналасады. Мал қоралары үйдің астына орналасады. Үйлерінің төбелерін итарқалап жабуды — «птах — кантайнг» дейді. Кедей шаруалардың баспаналары әр түрлі көлемдегі лашықтар түрінде жұпыны болып келеді.

Индонезия архипелагында сан жағынан үлкенді-кішілі ұлт тұрады. Олардың санының қанша екені әлі белгісіз. Солай бола тұрса да, этнографтар олардың саны 360 деп болжайды. Солардың ішінен саны 1 мил-

лионға жететін 16 ұлт бар екен, олар Индонезияның тұрғындарының 80 процентін құрайды. Индонезиялықтар орналасқан үлкенді-кішілі аралдардың табиғаты біркелкі болмаған соң, тұрғындары да баспананы әр түрлі ғып салады. Индонезияның көпшілік тұрғындары Ява аралына шоғырланған. Үйлерін өзендердің, көлдердің жағалауларына, үлкен жолдардың екі жағына салады. Жері жоқ адамдар жанартаулардың етегіне жайласқан. Ауылдарының төңірегіне егін салынады. Әрбір қыстақтың ортасына лангер деп аталатын қоғамдық үй, мешіт, медресе, мектептері шоғырланады. Үйлерді жерге қағылған бөренелердің үстіне қамыстан салып, іші-сыртын балшықпен сылап, төбесін пальма ағашының жапырағымен итарқалап жабады. Бау-бақша және әр түрлі жеміс ағаштарын мол егеді.

Ява аралында 100 мыңнан асатын тұрғындары бар ондаған қала да бар. Солардың ішіндегі ең үлкені Джакарта қаласы, онда 3 млн. адам өмір сүреді. Үйлердің екінші қабаттарына дүкендерін орналастырады. Қалаларда қолөнершілер мен саудагерлер көп. Жарлы-жақыбайлар қалалардың шет жақтарына орналасқан. Қала орталықтарында тарихи ескерткіштер көп. Будда, Чанди Павон (VIII ғ.), Лара Джонггранг, Боробудур (772 ж.) және т. б. ғибадатханалары бар.

Вьетнам диқандарының киімдері мақтадан тоқылған қара қоңыр киімдер киеді. Вьетнамның солтүстігінде тұратындар жылырақ киім кесе, оңтүстігіндегілер — жеңіл киінеді. Мерекелерге, ғибадатханаларға, мешітке және сондай орындарға барғанда әйелдері көйлек пен халат киеді. Ыссы және жауын күндері пальманың жапырағынан тоқылған ши қалпақ киеді. Қала тұрғындары ауылдық жердегілерге қарағанда сәндірек киінеді.

Камбоджа кхмерлерінің киімдері сиамдықтардың киіміне ұқсас. Ерлері қара түсті матаны белінен төмен қарай денесі ораған «сампот» деген киімді киген. Бұл киімді қазір салтанатты жағдайда ғана киеді. Күнделікті киімдері: қоңыр, қара матадан тігілген көйлек, шалбар, Әйел-қыздары жеңі қысқа кеуде көйлек киіп, белінен төмен қарай денесін матамен орайды. Киімдерінің басым көпшілігі қара, қоңыр маталардан тігіледі.

Үндіқытайдағы басқа елдердің тұрғындарының киімдері бір-біріне жақын болғанымен, олардың әрқайсысының ұлттық ерекшеліктері бар.

Явалықтардың ұлттық киімдері ежелден келе жатқан ерлер мен әйелдерге ортақ күнделікті киетін киім деп аталады. Әр түрлі өрнек салған матаны белінен төмен қарай дізесіне, немесе тобығына жеткізе орайды. Киімді үстіне жамылуға да болады. Салтанатты жағдайда ерлер ұзын және кең киімдерді киеді. Оны «додот» деп атайды. Қалаларда тұрушылардың көпшілігі еуропалық киімдерді пайдаланады. Явалықтар бастарына барқыттан тігілген қара тақия киеді. Ал әйелдер басына орамал тартады. Оны «икет» дейді. Әйелдер киімнен басқа бәтеспен кеудесін орап, оның үстіне шолақ көйлек киюді «кембен» деп атайды. Бірақ Индонезияның аралдарында тұратын әр түрлі ұлт, тайпалардың ұлттық киімдері бір-біріне ұқсағанымен, өзара ерекшеліктері бар екені байқалады.

Оңтүстік-Шығыс Азияның халықтарының отбасылық тұрмысына көңіл аударсаңыз, бір-бірінен ерекшеліктері байқауға болады. Вьетнамдықтарда патриархалдық тәртіп үстем, отбасының әр мүшесі әке сөзін екі етпейді, оның рұқсатынсыз есейген балалары бөлініп кете алмайды. Тек әкесі дүние салғаннан кейін, оның мүлкі балаларының арасында бөлініске түседі. Енші алған кезде үлкен ұлға басқаларынан 10 процент артық үлес тиген. Ал қыздарының еншісіне тек өздеріне арналған жасаулары, киімдері, ыдыс-аяқтары ғана бөлініп берілген. Жер, құрал-саймандар ұлдарда қалған. Егерде ұл балалар болмаған күнде әкесінің мүлкі барлық қыздарға бірдей бөлінген. Мұрагерлік құқ тұрмысқа шыққан қызына өткен. Вьетнамдықтарда туысқандық дәреже аталық-аналық бойынша саналып, әкесінің туысқандары мен ағайындары «ішкі туысқан» — деп аталса, анасының жақындары — «сыртқы бауырлас» делінеді.

Үйленгенде бір фамилиядағы адамдар бір-біріне қосылмауы керек. Үйлену үшін жастар әкесіне, әйтпесе үйде бағынатын кісіден рұқсат алуы тиіс. Онан соң үйленетін жігіт қалыңдығының туысқандарына күріштен жасалған арақты апаруы керек. Егерде апарған арақты қабылдаса, қызын беруге ризашылығы берілді деп саналады. Онан кейін жігіт пен қыздың туыстарының арасында құда түсу жұмыстары жүргізілген. Келісімге келген соң «жібек тарту» деген салтанатты әдет-ғұрыпты өткізген. Ол қызыл бояуға боялған төрт бұрышты ағаштан соғылған құтыны қызыл жібек матаға орап, тарту ретінде берген. Бұндай дәстүр екі жасқа

бақыт әкеледі деген тілекті білдірген. Сонымен қатар, келінге әр түрлі маталар, екі қызыл шырағдан, екі шыны арақ және тірі шошқа және т. б. сол сияқты тартулар берген. Үйлену тойына екі жақтың туған-туысқандары қатынасады. Осы тойда келінге тағы тарту ретінде екі ләйлек (аист), әйтпесе екі қаз беріп, олардың аяқтарына қызыл шүберек байлаған. Бұл ырым жастар бақытты тұрмыс құрып, көп жасасын деген тілекті білдірген. Сонан кейін келін қайын атасы мен енесіне, олардың бабаларының аруағына бағыштап, иіліп тәжім қылған.

Вьетнамдықтардың тұрмысында көп әйел алу дәстүрі бәйбішенің рұқсатымен ғана іске асқан. Ондай жағдайда ерінен кейін отбасындағы билікті бәйбішесі жүргізген. Вьетнамдық жұптар зайыбы бала көтермеген күнде ғана ажырасқан. Ондай жағдайда бір мыс тиынды екіге бөліп, бір бөлігін ажырасатын әйеліне берген. Екінші адамға тұрмысқа шыққандай болса, оған тиынның бір бөлігін көрсететін болған. Вьетнамдықтар қытайлықтар сияқты рулық фамилияны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырған. Мұндай фамилиялар вьетнамдықтардың арасында 400-ге жақын.

Бирмалықтар отбасын құруына келсек, оларда моногамиялық семья үстемдік етеді. Бұларда да отбасының басшысы — отағасы мен оның әкесі. Туысқан адамдар топ-топқа бөлініп, шаруашылықты жүргізеді. Топтың ішінен жасы үлкен біреуі басшылық етеді. Туысқандар балаларды үйлендіргенде, қыздарды тұрмысқа бергенде, қайтыс болғандарын жерлегенде, жұмыста бір-біріне жәрдем беріп, баспана салуға қатынасады.

Бирмалықтарда да әйелі мен қыздары отағасы өлсе, оның мүлкіне мұрагер бола алмайды. Мұрагерлік ұл балаларға ғана өтеді. Егер ұлдары болмаған күнде, қолға кірген бір күйеу баласы мұрагер болады. Бұл жағдайда әкесінің дүниесінің иесі қыз болып есептеледі де, билікті күйеу бала жүргізеді. Бирмалықтардың әйелдері ерлермен тең құқықта болып, қоғамдық, шаруашылық жұмыстарына еркін қатынасады және ерлері кез келген мәселені олармен ақылдасып шешеді. Себебі отбасына меншік жерлеріндегі егілетін өсімдіктен, тоқымашылықтан, майда сауда-саттықтан кіретін табыстың көпшілігін әйелдер табады.

Қыз бен жігіт бір-бірімен танысып, жігіт қызды ұнатса, оған жеміс сыйлап, болмаса оған ариап өлең

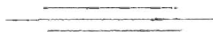
шығаратын болған. Егерде істеген сыйлықты қыз қабылдамаса, немесе өлеңін тыңдамаса онда жігітті ұнатпағаны. Бір-бірін ұнатса, екі жас келісімге келіп, ата-аналарымен ақылдасқан. Онан кейін жігіттің әкесі құда түсіп, болашақ келіннің ата-анасымен танысқан. Арада екі айдай уақыт өткізіп, қыздың әкесі болашақ күйеудің үйіне қонаққа барады. Сөйтіп, екі жақ құда түсісіп, бір келісімге келген. Сонан кейін ғана олар үйлену тойына дайындық жасай бастайды. Жігіт жағы құдасына киіт дайындаса, қыз жағы той дастарқанына қойылар тамақтарын әзірлеген. Белгіленген күні қыздың үйіне екі жақтың туысқандары жиналып, салтанатты дәрежеде тойға қатынасқандардың ішінен абыройлы, сыйлы адамдар жігіт пен қыздың қолдарын ыдыстағы суға малдырып алып, өздерінің жақсы тілегін екі жасқа айтады. Жігіт пен қыз бір ыдыстан тамақ ішіп, бір-біріне тамақ беріп, өздерінің ізет-құрметін көрсетіп жатады. Той үстінде әр түрлі өлеңдерді, тақпақтарды айтып, музыка ырғағымен биге шығады. Той соңында екі жас келгендерге «лехпет» — көк шай құйып берген соң, келгендер тарай бастайды.

Бирмалықтардың ұлдары 18 жаста үйленуге, қыздары 15 жасқа толған соң тұрмысқа шыға алады. Екіқабат болып, айы-күні толған кезде қыз әкесінің үйіне барып, тұңғышына өз үйінде босанған. Перзенттің атын қойғанда ұл болса оның есіміне «Маун», қыз болса «Ма» қосымша қосатын болған.

Индонезияның Ява тұрғындарының отбасы да жоғарыдағы айтылған халықтар сияқты моногамиялық отбасы болып саналады. Тек діни адамдар мен помещиктер бірнеше әйелдер алған. Үйлену тәртібінде қан жағынан жақын адамдарға қыз беріп, қыз алу үрдісі жоқ. Явалықтарда да ерлер мен әйелдер тең құқылы. Жастар өз бетінше танысып, ата-аналарының рұқсатын алып үйленеді. Жігіттің әкесі қыздың ата-анасына барып, құда түседі. Тойдың күнін қыздың әкесі белгілейді. Оған дейін жігіттің әкесі қалыңмалды дайындайды. Қалыңмалды ақшалай да, заттай да беруге болады. Заттай қалыңмалға өгіз, немесе буйвол, үйге керекті бұйымдар беріледі. Тойды қыздың үйінде өткізіп, той шығынын сол үйдің туған-туысқандары көтеріп алады. Неке кню мешітке өткізіледі. Той үстіндегі дәстүрлер бирмалықтардың әдет-ғұрыптарына жақын. Үйленгеннен кейін екі жас қыздың үйінде болып, тұңғыштары дүниеге кел-

ген соң, қыздың, жігіттің әкелері өз алдына отау етіп шығарады. Явалықтар дүниеге келген нәрестенің шілдеханасын, бесінші күнін, ат қоюын, шашын алуын, кіндігінің түсуін атап өтеді. Әсіресе, перзенттің жеті айға толуын салтанатты түрде атап өтеді. Бірінші ұлдың атын атасы қоюы шарт. Отбасының мұрагері ерлер болып саналады.

Сөйтіп, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің тұрмыстарында үлкен өзгерістер болды. Олар өз ішінен отаршыларды ығыстырып шығарып, өздерінің тәуелсіздіктерін жеңіп алды.

ШЫҒЫС ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ

Шығыс және Орталық Азияда Қытай Халық Республикасы, Корея Халық Демократиялық Республикасы, Оңтүстік Корея, Жапония, Монғол Халық Республикасы және Тибет мемлекеттері орналасқан. Бұл елдердің халықтары ерте замандардан бері бір-бірімен көршілес қарым-қатынаста болған. Әсіресе, қытай халқы сан жағынан аса көп болғандықтан да төңірегіндегі елдер мен тайпаларға үнемі өзінің ықпалын тигізіп отырды. Шығыс Азия жерінде Азияның барлық халқының 50 проценттейі, жер шары тұрғындарының 28 проценті мекендейді.

Шығыс, Орталық Азия халықтары тибет-қытай, жапон, корей, орал-алтай және мон-кхмер тіл семьяларында сөйлейді. Бұлардан басқа индонезия, айна және басқа да кіші-гірім тілдерде сөйлейтін тұрғындар да ұшырасады. Жергілікті халықтар антропологиялық жақтан монголоидтық нәсілге жатады.

Шығыс және Орталық Азия — алғашқы адамдардың пайда болған ескі қоныстарының бірі. Пекин қала жанындағы Чжоукоудян селосына жақын жердегі Юаньжэньдун үңгірінен синантроптың (қытай адамының) сүйегі табылған. Бұл б. д. д. 500—400 мың жылдарда өмір сүрген адам екені анықталған. Синантроп төменгі тас дәуірінде кейінгі қауымдық топтарға бөлінген, олардың негізгі кәсібі аңшылық болған. Қытай тарихшылары бұл дәуірді «чжоу-коудян мәдениеті» деп атаған. Синантроптар кейінгі кездерге дейін өмір сүргені байқалған. 1958 жылы Шаогуань уезіндегі Маба деревнясының маңындағы үңгірлерден адамның бас сүйегі табылған. Оны маба адамы деп атайды. Бұдан да кейінірек дәуірге жататын адамның сүйегі 1959 жылы Хубэй бай провинциясы Чаньян уезіндегі Лундун үңгірінен кездескен. Осындай алғашқы адамның сүйектері Батыс Азиядан және Еуропадан шыққан неандерталь сүйектеріне өте ұқсас екендігі байқалады. Оның қасынан б. д. д. 150—100 мыңыншы жылдары орта полеолитке жататын көптеген тас құралдар шыққан. Бұлардан басқа да археологтардың палеолит дәуірін көзге елестетіндей біраз көне деректерді тапқаны мәлім.

Шығыс Азиядан табылған археологиялық деректер-

ге қарағанда, жоғарғы палеолит пен мезолит дәуірлерінің арасында үздіксіз даму байланысының бар екені байқалды. Осы кездерде ішкі Моңғолияда палеолиттің аяғында аңшылары мен өсімдік өнімдерін жинаушылар тіршілік еткен. Мезолиттік аңшылар мен жинаушылардың өмірін білдіретін заттар Гуанси үңгірінен табылған. Олар Солтүстік Вьетнамнан табылған заттарға соншама ұқсайды.

Біздің дәуірімізге дейінгі III мыңыншы жылдарға жақын Қытайда «ян-шао» мәдениеті ілгері дамыған, оған аса сапалы өрнектелген бұйымдар куә. Бұл кезде диқаншылық дамып, қолға ит пен шошқаны үйреткен. Неолит дәуірінде отырықшы бола бастаған кісілердің үйлері дөңгелек, төрт бұрышты болып келеді. Тас пышак, тас балта, сүйектен істелген кескіш секілді құралдарды пайдаланған.

Қытайлықтардың ата-бабалары Хуанхэ өзенінің төменгі ағысын мекендеп, б. д. д. III мыңыншы жылдарда Солтүстік Қытайдың аборигендері ретінде егіншілік кәсіппен айналысқан. Кейінгі кездерде қытайлықтар Хуанхэ өзенінің төменгі алқабына дейін тараған. Жаңа жерлерді өндеп, жыртып, диқаншылықты дамыта түсті. Қытайлықтардың басым көпшілігі отырықшылықта өмір сүріп, өздерінің мәдениетін ілгері дамыта білді. Біздің дәуірімізге дейінгі II мыңыншы жылдары олар өз мемлекеттерін ұйымдастырған, оның ең ірісі Шан (Инь) мемлекеті.

Шан (Инь) мемлекеті кейін б. д. д. XI—VIII ғасырларда Чжоу мемлекеті болып өзгерген. Чжоу мемлекеті өзінің ішіндегі қым-қиғаш қарама-қайшылықтың нәтижесінде сол дәуірдің ғасырларында Лего (Жаз және Күз) деп аталған Чаньцю мемлекетке айналғаны мәлім. Бұл мемлекет — өз ішінен шыққан алауыздық салдарынан көп бұйыншылыққа ұшыраған. Бірақ қытайлықтар өзара тыныштықта өмір сүре алмаса да Чжоу және Чаньцю мемлекеттерінің өзара қатынасы тығыз байланыста болған. Бір мыңыншы жылдары Қытайда суармалы диқаншылық жақсы дамыған, егістік жерлерге тыңайтқыш, қосымша қорек берген. Бұрын егістік жерді кетпенмен аударатын болса, енді жер ағашпен жыртықан. Ауылдарда, қалаларда қолөнер кәсібі өскен, құмыра жасаған, жібек мата тоқыған, темір, шойын қорыта білген. Шаруашылықта темірден, шойыннан соғылған аспаптар кең көлемде қолданылған. Қытай-

лықтар өзара және көрші елдермен сауда-саттықты кең көлемде жүргізген. Біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырда Қытайда құлшылық қоғамы ыдырап, оның орнына феодализм орнады. Осы кездегі қытай мәдениеті кең көлемде дамыған. Олар осы уақытта иероглифтік жазуын шығара бастаған. Сол кездегі иероглиф жазуы әр түрлі заттардың, бұйымдардың бетіне жазылып, біздің дәуірімізге дейін сақталып келді. Қытайдың бұл жазуы Корея, Жапония басқа да көрші елдерге тараған. Сол кездегі иероглиф жазуы онша көп өзгеріске ұшырамай, біздің заманымызға келіп жетіп отыр. Қытай осы көне жазу-сызуға әлі күнге айтарлықтай реформа жүргізе алмай келе жатыр.

Өзінің ішкі қарсылықтарының нәтижесінде әлсіреген Чжоу мемлекетінің орнына Батыс Қытайда, осы күнгі Шэньси, Сычуань провинцияларының жерінде Цинь патшалығы құрылды. Циньнің империясы (221—207 ж. ж.) Дунб-эядан Сычуаньға дейінгі үлкен көлемдегі ұлан-ғайыр жерді иеленген. Цинь Шихуан тұсында жаңадан көптеген қалалар салынды. Ескі қалалар жаңғырып салынды. Қатынас жолдары салынып, байланыс бекеттері жүргізілді. Жер суару каналдары кеңейтілді. Өз империясының солтүстік шекарасын бекемдеу үшін, жұмыскерлердің күшімен 214—213 ж. ж. орасан зор құрылыс жүргізіліп, Ұлы Қытай қорғанын салдыруға кіріскен. Бірнеше мыңдаған шаруаны күнделікті жұмыстарынан босатып, осы құрылысқа айдап алып келген. Сонымен, император елді басқару, әскери және салық жинауды тәртіпке салу үшін, маңызды реформа жүргізген. Иероглиф жазуын, оның таңбасын өлшейтін өлшем шығару және бүкіл елде бір жүйедегі ақша шығару жөнінде жарлық шығарған.

Бірақ Цинь-Хуан басқарған империя онша мықты болмаған. Оның өзі өлген соң, императордың және әкесүйектердің әскерлері императордың мұрагерлеріне қарсы шығып, Цинь династиясының быт-шытын шығарған. Көтерілістің қолбасшысы Лю Бан жеңіп шығып, Хань династиясының негізін қалады. Бұл династия б. д. д. III ғасырдың басына дейін өмір сүрді.

Хань империясының гүлденген кезеңі б. д. д. II ғасырдың аяғы б. д. д. I ғасырдың бас кездеріне тура келеді. Осы дәуір ішінде империяның жер көлемі кеңейіп, бұл күнгі Шыңжаң провинциясы жаңадан қосылған болатын. Қытай мен Орта Азия арасында сауда-

саттық қарқынды жүріп жатты. Солтүстік-шығыс жағындағы көрші Кореяға өз ықпалдарын жүргізді. Оңтүстігіндегі біршама жерлерді де өзіне қосып алды. Хань империясы оңтүстіктегі халықтарды өзіне бағындырып, өз саясатын күшейте түсті. Сондықтан қытайлықтар оңтүстіктегі тайпалармен жиі араласып, олардың жергілікті халықтарымен қан алмасуы күшейе түсті.

Цинь империясы кезінде Қытайдың солтүстігінде бірлескен гундердің күшті тайпалық одағы құрылып, көрші Қытайға шабуыл жасап, оның көп жерлерін басып алған болатын. Қытай Цинь Шихуан империясының төңірегіне бірігіп, күш жинады, генерал Мын Тянь 300 мың әскерімен гундерге жорық жасап, олардың басып алған жерлерін өзіне қайтарып алған. Солай болса да, бірлескен гун тайпалары одағының көсемі Шаньюй Мөде гундердің қажырлы қолбасшысы және ақылды саяси қайраткері болды. Осы қолбасшының кезінде гундер Манчжурия жеріндегі дун-ху тайпаларын, Орталық Азиядағы динлиндерді, массагеттерді бағындырған. Гундер қайтадан Қытайға қауіп тудырды. Сондықтан Қытай патшасы Гао-цзу гундермен бейбітшілік шарт жасасып, оны б. д. д. II ғасырдың ортасына дейін сақтаған.

Гао-цзудың орнына келген У-ди Қытай патшасының гундермен жасаған шартты бұзып, 13 дүркін гундерге қарсы жорық жасаған. Бірақ гундерді ол бағындыра алмады. У-ди Қытайдың батысындағы Шыңжан және Орта Азиядағы көршілерімен бірігіп, гундерге қарсы күрес жүргізбекші болған. Сол үшін Қытайдың батысындағы массагеттерге Чжан Цяньның басшылығында елші жіберген. Бірақ одан еш нәтиже шықпаса да Чжан Цянь Орта үйсіндермен, Ферғана және Парфия елдерімен қарым-қатынас орнатты. Сөйте тұра У-ди Турфан еліне, б. д. д. 104 жылы Ферғанаға жорық жасап, оны жаулап алған. Бұл жақтан ауыл шаруашылық өнімдерін Қытайға жіберіп жатқан. Қытайлар Орта Азияға буддизм дінін таратқан. Кейін Чжан Цянь Үндіге де жол ашқан. Сөйтіп, Хань империясы күшейе түскен.

Янцзы өзенінің төмен жағындағы У-ди патшалығы құлаған соң, оның тұрғындары Жапония аралына көшіп барып, сол жердің аборигендерімен араласқан. Қытайлықтар осы дәуірде түстікке қарай жылжып, Үнді-қытайдың жарты аралына дейін тарады. Хань империя-

сында құлдық дәуірін ұстанғанмен құлдарды үй жұмыстарына пайдалану тоқтамаған. Қоғамның негізгі күші диқандар қауымдық жер иелерінің қарауында жұмыс істеген. Әрбір община үкіметтің жерінде жұмыс істеп, өнімін жер иелеріне беретін болған.

Цинь империясы дәуірінде қытайлықтар бірлесіп, жаңа жерлерді иеленген. Жергілікті тұрғындар белгілі территорияға ие болып, бірлескен бір тілде сөйлеп, біртұтас қытай халқы ұйымдаса бастаған. Осы кезде қытай династиясының аты мен халқы бірнеше дүркін «цинъчжань» деп аталған. Ертедегі индиялықтар Қытайды «Чинь елі» деп атаған. Тек Александр Македонский жорығынан кейін Қытайды римдіктер «Сина», ағылшындар — «Чайна», немістер — «Хина», француздар — «Ля Шин» деп атап, түрлі әдебиеттерді әр түрлі жазып келді.

Қытай халқының өсіп-өркендеуі біртіндеп Хань дәуіріне тура келеді. Осы кезде барлық қытайлықтарға ортақ алғашқы қытай тілі қалыптасты. Бұл тіл Тынық мұхиттан Шығыс Түркістанға дейін, Оңтүстік Қытай теңізінен Маньчжурияға дейін таралған. Янцзы өзенінің сол жақ саласы Хань деп аталған өзеннің атымен Хань династиясы делінген. Сол жердің халқын «Ханьжэнь», яғни — Хань елі деп атаған. Қытайлықтардың қазіргі күнге дейін осы атпен жүргені мәлім.

Халық көтерілісінің және әр түрлі әскер күштерінің күресінен біздің дәуіріміздің III ғасырында Хань династиясы құлайды. Бұл империяның жері: Вэй — солтүстігі; У — Янцзы өзенінің төменгі ағысы; Шу — Оңтүстік Қытай болып, үш патшалыққа бөлінеді. Үшеуінің арасындағы өзара соғыстың нәтижесінде, Вэй жеңіп шығып, Цзинь (265—316 ж. ж.) атты үлкен династия орнатады. Өз ішіндегі соғыстан әлсіреген Цзинь мемлекеті солтүстіктен келген көшпелі гунндердің, арабтардың, түріктердің әскеріне қарсы тұра алмай, нәтижесінде Цзинь династиясы құлайды.

386-жылы үлкен Ханган төңірегінде Сәнби тайпасының туысқан тұқымдасы Тоба тайпасы Бэй Вэй (386—534 ж. ж.) патшалығын орнатқан. Бэй Вэйлер (тобалар) қытайлықтармен қыз берісіп, қыз алыса бастаған, ақырында, көп ұзамай-ақ қытайлықтар оларды өздеріне сіңіріп жіберген. Бұдан кейін IV—VI ғасырларда Қытайда өзінің ішінен бірінен соң бірі шыққан, әрі сырттан келген 20 династия болды, тек VI ғасырдың аяғында

келген Суй (589—617 ж. ж.) династиясы ғана Қытайды қайтадан біріктірген. Ол көп ұзамай Тан (618—907 ж. ж.) династиясымен алмасқан. Ол кезде Қытай экономикалық және мәдени жағынан біршама жақсы дамыған еді.

Тан кезінде бұл елдің жері орасан кеңейіп, Тынық мұхиттан Тянь-Шаньға дейін, Селенгадан (Забайкалияға) Меканға дейінгі жерлер Қытайға қараған. Солтүстік шекарадағы күшті түрік тайпаларын қиратқан. Корея, Маньчжурия, Монғолия және Шығыс Түркістан (Шыңжан) Қытайға бағынған. Орта Азия мен Қытай арасында ұлы сауда жолы — Жібек жолы қайта күшейе түскен.

Тан дәуірінде саяси, экономикалық және мәдени жағынан Қытай дүниедегі ең күшті елдердің біріне айналды. Егіншілік кәсібі дамыды. Суды жоғары көтеретін машина жасап шығарып, қант құрағын, мақта, күріш егісін өрістетті. Қалаларда қолөнер дамып, темірден істеген заттар, зергерлік, фарфор ыдыс, жібек, мақта кездемелері, қағаз шығару ісі жолға қойылды. Құрылыс жұмысы да жанданды. Кітап басып шығару, әдебиет, өнер, сәулет өнері сияқты ғылымның салалары жақсы дамыды. Осындай шаруашылықтарының дамуы дикан шаруаларды аяусыз қанаудың нәтижесінде еді. Сондықтан тұрмыстан қиналған дикандардың көтерілістері күшейе түсті. Шаруалардың 874—901-жылғы бас көтеруінің барысында, Тан династиясы құлаған. Содан кейін Қытай тағы да бөлшектенуге ұшырап, оны X ғасырдың ақырында Сун династиясы (960—1279 ж. ж.) қайта біріктірген. Бұдан кейін Қытай жерінде бірнеше мемлекеттер орнаған.

Кейін қытайлықтар шет жақтан келгендердің үстемділігіне қарсы көтеріліске шығып, XIV ғасырдың орта шенінде Мин (1368—1644 ж. ж.) атты династиясын орнатқан. Бұл кезде Қытайдың ішінде феодализм ыдырай бастап, ел ішінде капиталистік қатынастар қалыптаса бастаған болатын. Қалаларда мануфактура дамып, оларда жалдамалы жұмыскерлер көбейді. Олар өндіріс орындарында, қару-жарақтарды, жібек кездемелерді, фарфорлық ыдыстарды шығарған. Ішкі және сыртқы сауда гүлденген. Сол кезде Қытайда ірі 33 сауда орталығы қалыптасты, оған өз ішінен және сырттан саудагерлер ағылып келіп жатқан. Қытайдың теңізшілері XV ғасырдың басында Индонезия, Үндіқытай, Индия,

Африка жерлеріне саяхат шеккен. XVI ғасырдың басында қытайлықтар еуропалықтармен тығыз қарым-қатынаста болды. Ел ішінде жол салынып, өзара қатынас байланысы күшейіп, қытай базары дәуірледі, қытай халқының ұлт болып қалыптасуы күшейе түсті. Осы прогрессивтік дамуды XVIII ғасырдың ортасында маньчжуриялықтар бәсеңдетіп жіберген. Себебі олар Мин империясын басып алған еді. Маньчжурлардың халықты қан қақсатып, азаптағанына шыдай алмаған қытайлықтар көтеріліске шығып, ақырында XVIII ғасырдың аяғында маньчжуриялықтарды қиратқан еді.

XVIII ғасырдың аяғында Еуропа, Америка басқыншылары Қытайды жаулап алды. Оппиум соғысы (1839—1842) және тайпин көтерілісі (1850—1864) тағы басқа бүліншіліктер батыс елдердің араласуымен болған оқиғалар еді. Нәтижесінде қытай халқы Англияның, АҚШ-тың және Францияның көп жылдар бойы отаршылық зардабын тартқан еді.

Қытай халқының шет елдердің отаршылығына қарсы жүргізген ұлт-азаттық күресін күшпен басуға Англия, АҚШ және Франция жанын салып отырды. Мысалы, 1850 жылдан 1864 жылға дейін созылған феодализмге және маньчжурларға қарсы болған тайпин көтерілісін циндер тек американдықтардың тікелей жәрдем беруімен тас-талқан етіп басқан. 1900 жылы империализмге қарсы «бейбітшілік отрядтары және әділеттік» деп аталатын бұқара халықтың көтерілісі болды. Бұл көтерілісті Батыс Еуропа елдерінде «боксерлердің» көтерілісі деп атаған. Бұл қозғалысты Қытайға шұбап келген жоғарыдағы аты аталған отаршы елдердің күшімен басты. Қытай халқының азаттық үшін болған күресін өз ішіндегі кертартпа үстем тап пен отаршылар тоқтата алмады. Еңбекші топ қанаушы мен отаршыларға қарсы көтерілісін тоқтатқан емес. Езілуші таптың көтерілісі XX ғасырдың бас кезінде айтарлықтай күшейе түсті. 1905 жылы Қытайдың көрнекті демократ революционері Сунь Ят-Сен Тун-мынхой («Лигалық одақ») деген партия ұйымдастырып, оның төңірегіне ілгері ойлы, саяси зиялыларды жинады. Бұл партия қытай халқының ұлт-азаттық күресін басқарды. Күрестің кең көлемде жайылуына Қазан революциясы өзінің тікелей ықпалын тигізді. Феодализмге және империализмге қарсы күрес ел ішінде кең көлемде таралды. Нәтижесінде Қытай Компартиясының басшылығымен жұмысшылар

мен шаруалар билеушілердің үстемдігін жеңіп, 1949 жылы Қытай Халық Республикасын орнатты. Бұрынғы билік өкілдері чанкайшилер Қытайдың жерінен ығыстырылып, Тайвань аралын мекендеді. Қытай Халық азаттық армиясы Тибеттегі көтерілісті басып, оны өздеріне қосып алды. Көп жылдардан бергі отаршылықтың нәтижесінде Қытай артта қалып, тұтастай ағрарлық елге айналған, өндіріс орындары нашар дамыған еді. Осы мешеулікті жою үшін, соңғы жылдары біраз демократиялық шаралар жүргізілген болатын. Соның нәтижесінде Қытай бүгінде экономикасы, мәдениеті дамыған елге айналды.

Қытайлықтардың отбасылық тұрмысына келсек, ерте замандардан бері олар ру (син) бойынша топ-топ тіршілік еткен. Ондай бөлшектерді «цзун», «чзу» деп әке бойынша бірнеше туысқан-қандас жақындықпен топтасып, ауылдық қоғамды (община) құрған. ХІХ ғасырға дейін қытайлықтарда бұл қоғам өмір сүріп келген. Ауылдық қоғам — қан жағынан жақын адамдардың қоғамы, олардың шаруашылығы, меншігі бір болып саналған. Бұл қоғамды цзунцзу басқарып, ауылдық қоғамдағы жерлердің, үйлердің тәуірлері осы басқарушы цзунцзудың меншігінде болған. Ауылдық қоғам үлкейіп кетсе, өздерінің ыңғайына қарай әркімнің орнына қарай кейбіреулерін құнарсыздау жерге бөліп шығарған. Бөлінгеннен кейін жаңадан енші алған қоғам өздері шыққан қоғаммен байланыс жасап тұрса да, уақыт өткен сайын олардың аралары суынып, бара-бара өз бетінше күн көріп кететін болған. Тек ғибадатхана цзунцзудың меншігіне берілген.

Ауылдық қоғамды басқаратын адамды «староста» деп, оны өздерінің жалпы жиналысында сайлаған. Ол патриархалдық қоғамның ішкі-сыртқы мәселелерімен айналысқан. Ауылдық қоғамның тұрғындарын сяң — ауыл, қыстақ, болыс болып басқарған. Тұрғындарды 25, 500 үйлерге (ли) бөліп, сол үйлерден тиісті салық жиналған. Қытайдың қалалары 10 үй сайын бір бөлікке (квартал) бөлінген. Олар ауылдарда, қалаларда болсын қан жағынан туысқандарына жақын орналасуға тырысқан.

Қытайлықтардың отбасылық тұрмысы көп ғасырлар бойғы патриархалдық қоғамның тәртібі бойынша құрылған. Өзара туысқандық жақындықтары «оң жақ» және «сол жақ» болып, екі жаққа бөліну бойынша ата-

лады. Оң жаққа ерлердің туысқандықтары саналса, сол жаққа әйелдердің бір-бірімен бауырлыстықтары белгіленеді. Ерлер бойынша: эго — бір атаның үлкені, фу — әке, цзуфу — әкенің түпкі атасы, цзуфу — әкесінің әкесі. Цзы — баласы, сунь — немере, цзэнь-сунь — немерелер, тан — екі, үш ата бойынша туысқандар болып аталады. Әйелдер бойынша: бяо — апаның балалары, тан бяо — апаның немерелері (екі атаға дейін) деп кете береді.

Қытайлықтарда 5—6 жұптан құралған үлкен патриархалдық әулет болған. Орта есеппен олардың әрқайсысында 5—6 баладан болғанда, бір үлкен отбасында 25—30 адам болған. Кейін үлкен патриархалдық отбасы ыдырап, үйленген балаларын енші беріп, жеке шығарған. Әкесінің мұрагері үлкен баласы болып, ол әкесінің қолында қалған. Ауылда ол әкесінің жеріне, үй-мүлкіне ие болса, қалада әкесінің мүлкіне мұрагерлік етіп, әкесінің кәсібін одан әрі жалғастырған.

Қытайлықтар үйленгенде қан жағынан жақын емес адамдармен тұрмыс құруды мақұл көрген. Орталық, солтүстік қытайлықтар көрші отырған рулардың қоғамынан қыз алысып, қыз беріскен. Егерде өзінің руының ішінен үйленетін болса, қан жағынан шалғайлау адамның кызына үйленген. Қазактардың «Бай мен бай құда болса, арасында жорға жүреді. Жарлы мен жарлы құда болса, ортасында дорба жүреді» дегендейіндей, қытайлықтар да құда түскенде екі жақ өздеріне тең адамдарды табуға тырысқан. Жастардың тұрмыс құруына ата-аналары тікелей араласып отырған. Ұлдар 18—20 жаста, қыздар 14—17 жаста үй бола алған. Тойдың қаражатын жігіт жағы көтерген. Егерде ондай жағдайға шамасы келмеген ерлер үйленбей де өткен. Қытайлықтарда жасынан айттырып кою (хуаньмэньцинь) дәстүрі де болған. Ірі байлар, саудагерлер жастайынан жарлы-жақыбайлардың ұлдарын асырап, олардың еңбегін пайдаланған, бірақ кейін ер жеткен соң үйлендірген. Қыздарды да осындай жолмен күнге айналдырған.

Ұлдар мен қыздарын ата-аналары өздерінің қоғамдағы орнына қарай тәрбиелеген. Балаларын жеткізу үшін олар барлық мүмкіншіліктерін аямаған. Балаларды «өмір сүріп тұрған қоғамның сүйеніші» болуларына тәрбиелеген. Барлық тәрбие конфуцианистік қағидаға негізделген: «мемлекеттік қайраткер міндетті түрде мемлекеттік адам болу керек, бағынышты — бағыныш-

та болу керек, әке — әке болу керек, бала — әкесінің ұлы болуға тиіс» — деген қағидамен тәрбиелеген. Яғни әр адамның пешенесіне не жазылса, сол болуға, әскери адам баласын әскери болуға, диканның баласын — диканшылыққа, байдың баласын бай болуға, жарлының баласы — жарлы болуға тиіс.

Қытайлықтар балаларды үлкендерді сыйлауға тәрбиелеген. Әсіресе, патриархалдық тәліммен жастардан ер адамдарға айрықша құрмет көрсетуді талап еткен. Жас кезінен бастап балаларға: «Сен тұқымымызды жалғастырушысың. Сен ұрпағымызға қажетті қамқоршылық тудырмасаң, оны кім істейді? Сондықтан сен мықты, ақылды болуға тиіссің» — деп үйреткен. Осы негізден балаларды еңбекке, білім алуға, адамгершілікке тәрбиелеген. Олардың күнделікті ойындары да еңбекке негізделіп жүргізілген.

Отбасындағы конфуциялық тәрбие патриархалдық әулетті сақтау үшін үш шартты орындауды талап еткен: «Қыз әкесінің айтқанынан шықпауы тиіс, әйел — ерінің, жесір әйел — үлкен ұлының айтқанын орындауы шарт». Қытай отбасында қыздардың ұлдардан кем екенін жиі-жиі ескертіп отырған, оларға Да-цо үлкен қате, Сан-до — үшіншінің керегі жоқ сияқты нашар ат қойған. «Әкенің үйі — уақытша үй, ерінің отбасы — негізгі үйің», — деп қыздардың құлағына құя берген. Күйлі-қуатты отбасының ұлдары мен қыздары 10 жасқа дейін бірге ойнап өскен. Ұлдарды 6 жастан мектепке берген. Қыздарды 12 жасқа келгеннен кейін үйден көп шығармай, оны тұрмысқа шығаруға дайындаған. Осы кезден-ақ қыздарына адамдармен сөйлесіп, қарым-қатынас жасауға, іс тігіп, тамақ пісіруге, бала тәрбиелеп, сурет, өрнек салуға, отбасының жай-күйін білуге негіз деп тәрбиелеген.

Қытайлықтардың тұрмысында құда түсуге ерекше көңіл бөледі және жастарды аяқтандыруды салтанатты дәрежеде өткереді. Ұлдың әке-шешелері өздеріне лайықты келін іздесе, қыздың туысқандары да осындай мәселелермен айналысады. Әйтпесе екі жас кездесіп, бірін-бірі ұнатқанын баяндаса, екі жақтың туысқандары қыз бен жігіт жөнінде толық мағлұмат жинайды. Алдымен екі жастың туысқандық дәрежесін ашып алады. Егерде үш атадан жақын болса, олардың қосылуына тыйым салынады. Одан алыстау болса, қыз бен жігіттің қосылуына болатынын білдіреді. Екі жақтан жиналған мағ-

лұматты үйде талқыласып, бір шешімге келеді. Жігіт жағынан шешуші пікірді әжесі айтса, қыз тарапынан оның анасы сөз түйінін жасайды. Қазіргі уақытта шешуші пікірлерді екі жақтың әкелері айтатын болған.

Жігіт қалыңдықты таңдағанда, оның іскерлігіне, ежелден келе жатқан кәсіптерге икемділігіне, әдептілігіне, денсаулығына және талқырлығына айрықша көңіл аударған. Осы айтылған қасиеттері бар қызды ұнатқан соң, жігіт ата-анасына айтып, сол қызға құда түсулерін сұраған. Құдалыққа жігіттің әкесі жақын туыстарын, лайықты адамдарды ертіп, қыздың үйіне барған. Келген қонақтарды жақсы қарсы алып, оларды сыйқұрметпен ұзатып салған болса, «құдалыққа келісті» деп түсінген. Егер немкетті қарсы алса, онда жолдарының болмағаны. Екі жастың туған жылдары да шешуші рөл атқарған. Егер жігіт қой жылы туса, қыз жолбарыс жылы дүниеге келсе, екі жас тұрмыс құруға тиісті емес. Себебі қойды жолбарыс жеп қояды деген түсінік болған. Яғни бұл жылдары дүниеге келген екі жастың тұрмыстары бақытсыздыққа ұшырайды деген ырымға саяды. Қытайлықтар жолбарыс, сиыр, ит, жылан жылдары туғандар бақытты болуға тиіс деп сенеді. Екі жақта келісім болған соң, киіттің мөлшеріне, көлеміне келісіп, тойды көбіне күзде өткізуге келіскен.

Екіқабат әйелдердің аман-есен босануына қытайлықтар айрықша көңіл бөледі. Екіқабат болған соң, әйелді анасының үйіне уақытша әкеліп тастаған. Оны анасы бағып-қағып, босанарға жақындағанда өз үйіне әкелген. Ел құрметтеген әйелді кіндік шешелікке шақыру дәстүрі бар. Жарлылар отбасында бұл міндетті ері атқарған. Жас босанған әйелдерге бидай, күріш қайнатып берген. Бала туғаннан кейін шілдеhana өткізер күнді белгілеген. Онан кейін нәрестеге киім кидіруді қуанышпен өткізіп, оған әкесінің, анасының туған-туысқандары жиналған. Келушілер сыйлық ретінде бидай, жұмыртқа, қызыл қант және т. б. тағамдар әкелген. Ұл балаға атасы Фу (байлық), Гун (атақты, әйгілі), Си (бақыт), Ли (қуаныш) сияқты ат қойған. Немесе Люшнер (атасының 62 жастағы көрген немересі), Уши (атасының 51 жаста дүниеге келген немересі) және т. б. деп те ат қояды.

Феодалдық Қытайда патриархалдық салт үстемдік етіп, әйел теңсіздігі сақталған. Келіннің түскен жері қолайсыз болып, жігіттің ата-анасы оны ұнатпаса, жігіт

әйелін қорғай алмаған. Егерде келіннің тұңғышы ұй болса, анасының беделі артқан, қыз болса, оны онша құрметтемеген. Отбасында мұрагерлік ерлерге ғана тән. Әкесі дүние салған соң, мұрагерлік үлкен баласына өткен. Әйелімен ажырасқан күнде, бала әкесінің қолында қалған. Ажырасарда ері әйеліне қарап: «мінсізін жаман» десе болғаны. Бұл мәселені сот қарамаған. Егер әйелдің науқастығына, әйтпесе бала таппағанынан байланысты ажырасса, ол әйелді ері асырауға тиіс, тек үстіне әйел алған. Қайтып келген әйелдің тұрмысқа шығуына рұқсат етілген. Егер ері дүние салған жесірдің тұрмысқа шығуға құқы жоқ. Ерінен кейін көп кешікпей қайтыс болған әйелге аса үлкен құрмет көрсетілген.

Қытайлықтар да екі дүниенің барлығына сенген: «Адамның жаны өлмейді. Ол туған-туысқандарға қамқоршылық етеді» деп түсінеді. Феодалдық қытайдағы қатты жаза — адамдардың басын кесіп, мүшелеп өлтіру.

ҚХР-да 1950 жылы «Неке туралы заң» қабылданған. Бұл заңда ерлер мен әйелдердің теңдігі жарияланған. Ерінен айырылған әйелдерге тұрмысқа шығуына рұқсат етілген және оларға үкімет қаражат беретін болған. Ерлер мен әйелдерге шаруашылықтың барлық та-рауында және қоғамдық жұмыс істеуге ерік берілген.

Жапония халықтарының шығу тарихы әлде де жақсы зерттелмеген. Жапон аралдарына адамдар кейін келіп қоныстанған. Бұл жерлерде осы күнге дейін плеолит дәуірін сипаттайтын археологиялық деректер табылған жоқ. Бірақ мезолит пен неолит дәуірлерінде мекендеген адамдардың қоныстары біраз жерлерден ашылды. Соған қарағанда бұл аралдарға алғашқы адамдар Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азия, Австралия мен Океания жерлерінен мезолит пен неолит дәуірлерінде келген болуға тиіс. Бұл ішкірді дәлелдейтін археологиялық деректер аз емес.

Палеоантропологиялық деректерге қарағанда, Жапония аралдарының алғашқы аборигендері нәсілдік жақтан австралиялықтарға, Хоккайда мен Оңтүстік Сахалинді мекендеуші айна нәсілдеріне жақын келеді. Жапониядағы теңіздердің, көлдердің, өзендердің жағасында мекендеген отырықшы тайпалардың шаруашылық, мәдениетінің неолит кезеңіндегі айналарға ұқсас келуі қызық. Мысалы, тас пен сүйектен істелген ыдыс-

тары, құралдары неше ғасырлар бойына теңіз жағасын мекендеген нәсілдерді көзге елестетеді.

Жапон тілдері Шығыс Азия халықтарының тілдеріне ұқсамайды. Олардың тілдері малай-полинезиялықтардың тілдеріне жақынырақ. Кеңес этнографтары мен антропологтары Л. Я. Штернбергтің және М. Г. Левиннің еңбектерінде де, жапон тілінің түбірі Оңтүстік Азиядан шыққан деген пікірлерді айтқан болатын.

Жапонияның оңтүстігіндегі жерлерден неолит дәуіріне жататын көптеген полеоантропологиялық және археологиялық деректер табылған. Бұл мәдениетті жапон ғылыми әдебиеттерінде «дзе мон мәдениеті» — деп атайды. Неолиттен кейінгі кездерде, б. д. д. I мыңыншы жылдарда, басқа мәдениетте болған тайпалар, Жапон аралдарына тарап, ертеден мекендеушілердің шаруашылығы мен мәдениеттерін біраз өзгеріске ұшыратқан. Бұл жаңа мәдениет яеи мәдениеті деп аталып, бұл жердегі энолит дәуірін сәулеттендіреді. Яеи мәдениетінің белгілері: тас кетпенді пайдаланып, күріш басқа да дәнді дақылдар еккен және жылқы малын қолға үйреткен. Олардың негізгі құралдары тастан, сүйектен, қыштан жасалған. Бұл мәдениет шығыс елдерімен, әсіресе, Шығыс Азия тұрғындарымен тығыз байланыста болған. Осы дәуірлерде Жапония аралдарына жұрт Шығыс Азиядан Корея арқылы Индонезияның оңтүстігінен келіп жатқан. Мұндай байланысты тіл жағынан да байқауға болады. Жапон тілінің алтай және малай-полинезиялық тіл семьяларына жақындықтары мол екенін кездейсоқтық деуге болмайды.

Біздің дәуіріміздің бірінші ғасырында аборигендердің арасында рулық қарым-қатынас ыдырап, таптық қоғамға өтті, біртұтас Жапон халқы қалыптаса бастады. Бұл халық Шығыс Азия мен Индонезия аралдарынан келушілер мен жергілікті тайпалардың қосылуынан құрылған. Б. д. д. VII ғасырда жапондықтарда бірлескен бір мемлекет пайда болған. Әуелгі мемлекетті қытайлықтардың әсерінде ұйымдастырған. Олардан иероглифтық жазуды қабылдаған. Соның негізінде VIII ғасырда «каной», яғни буынға бөліп сөйлеуді ойлап тапқан. Бұл жазуды жапондықтар осы күнге дейін қолданады. Буддизм Жапон аралдарын мекендеушілердің арасында Қытайдан б. д. д. VII ғасырда тараған. Осы кезде жапондықтардың бәріне ортақ мәдени ерекшеліктері, әдеби тілі мен жазу-сызулары болған. VIII ғасырда жазылған

рухани қазыналардан — «Кодзики» («Көне заман істері туралы жазбалар») және «Нифонги» («Жапония жөніндегі жазбалары») осыны растайды. Бірақ аборигендердің халық болып қалыптасу кезеңіне өз ішінде бытыраңқылық көп кесел келтірген. Ірі феодалдар Тайра және Минамото бір-бірімен әрдайым алауыздық жасап отырған. Ақырында, 1185 жылы Минамотоны жақтаушылар Тайраларды қиратып, жеңіске жеткен. Бұдан кейінгі жылдарда да Жапонияның ішінде феодалдық күрес тоқталмаған. Соған қарамастан, жапондықтардың ауыл шаруашылығы, қолөнер кәсібі өсіп, қалалардың саны көбейген. Ішкі-сыртқы сауда күшейе түскен. XIX ғасырдың орта тұсында Жапонияда капиталистік қатынастар пайда болған, ауыл шаруашылығына қолданылатын құралдарды өз алдына өндіріс орындарында әзірлеп шығарған. Өндіріс орындары дамып, жібектен, мақтадан кездеме тоқитын фабрикалар, мыс қорытатын, кант шығаратын зауыттар салына бастаған. 1846 жылы Жапонияда бірінші домна пеші салынды. Ел ішінде ұлттық сауда-саттық нығайып, ол экономикалық жағынан аралдағы жұртты біріктіруге себепші болды. Капиталистер мен феодалдар бұқараларды аяусыз қанауына қарсы талай мәрте бас көтерулер болған. 1868 жылы феодалдарға қарсы болған буржуазиялық «Мэйдзи» революциясы Жапонияда капитализмнің күштірек дамуына өз әсерін тигізді. Осы кезде Жапония буржуазиялық ұлт болып қалыптасты. XIX ғасырдың ақырында, XX ғасырдың басында Шығыстағы ең күшті капиталистік мемлекетке айналып, Кореяны, Тайваньды, Куриль аралдарын және Сахалиннің оңтүстік бөлігін басып алды. Ол жерге жапондықтарды көшіріп әкеліп, отаршыл озбыр саясатын жүргізді. Мұнымен қоймай, жапон империалистері Қытайға, Монғолияға және бұрынғы КСРО-ға қауіп тудырып, Шығыстағы бірден-бір соғыс ұясына айналды. 1945 жылы Кеңестік қарулы күші Жапон империясын құлатып, Шығыс Азиядан қуып шықты. Нәтижеде Шығыстағы соғыс қаупі жойылып, жапондықтардың басын алған жерлері азат етілді.

Қытай жазбаларының айтуына қарағанда, монғолдардың шығысында «Шығыс шетел тұрғындары» деп аталатын тайпалар мекендеген. Бұл қазіргі — Корея. Қытайлықтар оларды «дуньм» деп те атаған. Осы күнгі қытай тарихшылары дуньмдерді Сахалиннің тұрғындары, тунгустардың арғы ата-бабалары болуы тиіс деп

жорамалдайды. Бірақ та дуньмдер мекендеген жерінен табылған неолиттік археологиялық деректер, сол заманға тұспа-тұс келетін ежелгі солтүстік Қытайдан шыққан тарихи заттарға соншама ұқсас. Олар жүйелі түрде балықшылықпен, аңшылықпен, мал бағумен айналысқан. Кейіннен олар бұл кәсіпті егіншілікпен ұластырып, жабайы жануарларды қолға үйрете бастаған.

Қытайлықтардың деректеріне қарағанда, дуньмдер осы күнгі Корея жерін неолит дәуірінде, әйтпесе одан да ертерек кезде мекендеген. Корея жерінен табылған ескерткіштердің сол кездегі Солтүстік Қытай мәдениетіне біршама жақындығы байқалады. Ал палеоантропологиялық деректерге қарағанда, корейлер Солтүстік Қытайды мекендеген монғолоидтерге соншама ұқсас. Көпшілік лингвистердің пікірлері бойынша, корейлердің тілдерінің алтай, монғол және тунгус-манжур тілдерімен ұқсастығы байқалады. Бұған қосымша корейлердің Тынық мұхит аралдарының халықтарымен байланысы бар екеніне тарихи деректер куә болады. Осы ұқсастықтарына қарағанда, корейліктердің келіп шығуына палеозиаттықтар, алтайлықтар және басқа тайпалар өз үлестерін қосқанға ұқсайды.

Біздің дәуірімізге дейінгі II мыңыншы жылдарда Солтүстік Кореяға абorigендердің ата-бабалары келген. Біздің дәуірімізге дейінгі ғасырлардың соңында корейліктердің рулық қоғамы ыдырап, оның орнына таптық қоғам құрылған. Сол кезде Чосен мемлекеті құрылған. Біздің дәуіріміздің I мыңыншы жылдарында корейліктер өзара соғысып, көп бүліншілікке ұшырады. Нәтижесінде X ғасырда барлық Корея елі Ко-ре династиясына біріккен. Сол династияның атынан корей атауы пайда болған. Алғашқы кезде жазу-сызулары иероглиф негізінде болып, XV ғасырларда латын алфавитіне көшкен.

Орта ғасырда және жаңа дәуірлерде Қытай мен Корея жерлерінде көптеген соғыстар жүріп, қарапайым халықтың экономикасы мен мәдениетінің дамуына үлкен кедергі келтірген. XIII ғасырдың бас кезінде монғолдардың жойқын шабуылы елді тоздырып жіберді. Осындай соғыстар VII—IX ғасырлардағы Тан династиясы кезінде, кейінгі XVII—XVIII ғасырлардағы Маньчжур династиясы кезінде де болып жатты. Кейін Қытай өзінің батыс, солтүстік, көршілеріне қарсы басып алушылық соғыстарын үзбей жүргізе бастады. Осындай

соғыс апатынан қаймыққан Жапония көп жылдар бойына ешбір елмен қарым-қатынас жасамай, тұйықта қалып, экономикасы және мәдениетін мешеулетіп алды. Тек ХІХ ғасырдың ортасында Жапония капиталистік жолмен дами бастаған. Ал Корея көп жылғы ұлт-азаттық күресінің нәтижесінде ғана отарлаушы елдердің бұғауынан азат болды. 1947 жылы Солтүстік Корея өз алдына Халықтық Демократиялық Республика болып құрылды. Оңтүстік Корея капиталистік жолмен дамып отыр.

Монғол халқы жөніндегі сақталып қалған тарихи деректер көбіне кейінгі дәуірлерге байланысты. Олардың ата-бабалары біздің дәуіріміздің І—ІІ мың жылдарындағы Орталық Азияны, Солтүстік Қытайды және Солтүстік Кореяны мекендеген кидандар болса керек. Олар ертедегі монғол тілінің негізінде сөйлеген. Монғол халқының келіп шығуына б. д. д. І мыңыншы жылдарда жасаған гуңн, сәнби тағы басқа жергілікті тайпалық құрамалар өзіндік үлестерін қосқан. Біздің дәуіріміздің ІІІ—ІV ғасырларында монғолдардың арасында ертедегі феодалдық мемлекет күшті дамыды. Олардың бірі — Тобавэй мемлекеті және әскери басқаруға негізделген жуан-жуан құрамалары болып табылады. Кейінше жуан-жуандарды көшпелі түріктер (орхон түріктері) қиратып, Түрік қағанаты пайда болған. VI ғасырда (603) Шығыс және Батыс қағанаттары болып, екіге бөлінген. Қытайлықтардың ықпалымен қызмет жасаған Шығыс қағанатын VIII ғасырда ұйғырлар жаулап алады. Ұйғырлардың алғашқы феодалдық мемлекеті құрылып, оның астанасы Қарабалғасун қаласы болды. 840-жылы ұйғырлар үстемдігін Енисей қырғыздары құлатса, X—XII ғасырларда Ляо империясы деп аталған кидандар қырғыздарды Монғолиядан батысқа қарай ығыстырып жіберген. Кидандар — монғол нәсілді халық. Олар буддизм дінін ұстанады. Соған қарағанда, олар монғолдардың бабалары болуы мүмкін. Олардың қазіргі Монғолияда қалалары және тұрақты мекендері болған. Оларды археологтар бірлесіп зерттеу үстінде. Кидан империясы сыртқы күштен XII ғасырда құлаған.

XIII ғасырда өмір сүрген Иран тарихшысы Рашид-ад-дин кидандарды ормандық және далалық деп екіге бөледі. Орманда тұрушылар қоғамның сатысында өмір сүріп, аңшылықпен айналысқан. Далалық кидандар Монғолияның негізгі халқын құрап, көшпелі мал ша-

руашылығын дамытқан. Монғолдардың ірі тайпалары керейт (кэрэнт), найман, меркіт, (мэркут), жалайыр деп аталады. XI ғасырға дейін монғол далаларында көптеген түрік тілдегі тайпалар өмір сүрді. Оларды монғол тайпалары батысқа қарай ығыстырған. XII ғасырда бұл жерде бізге белгілі ірі түрік тайпаларынан татарлар, наймандар, меркіттер және басқалар болған. XIII ғасырдың бас кезінде монғол ханы Тимучин — Шыңғысхан өз мемлекетін аса күшті іргелі елге айналдырды.

XIII ғасырда Монғолияда феодализм жеңіп шығып, бұрынғы бытыраңқы құлдық дәуірі жойылған. Шыңғысхан қалың қол жинап, өзінің басып алушылық жорықтарын алдымен Солтүстік Қытайға, кейін Батысқа қарай жүргізді, сөйтіп, көптеген елдерді жаулап алды. Шыңғысхан мен оның балалары көптеген елдердің ғасырлар бойына тұрғызған қаласын, ғылым-білімін, мәдениетін құл-талқан етіп, жойып жіберді. Ұлы Монғолия империясы XIII ғасырдың аяғында ыдырап, Шығыс жағы Юань империясына қосылды. Кейіннен монғолдар Маньчжуриялардың, Қытайдың қол астына қарап, өз алдына ел болды.

Монғол халықтары өздерінің тәуелсіздігі үшін үздіксіз күресіп келді. Әсіресе, бұл күрес XX ғасырдың бас кезінен бастап күшейе түсті. Қазіргі Монғолия артта қалушылықты тез арада жойып, жан-жақты дамыған дербес елге айналды.

ШЫҒЫС ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

Қытай, Корея және Жапония елдерінде егіншілік кәсібі бірінші орында болса, Тибет пен Монғолияда мал шаруашылығы басым.

Біздің дәуірімізге дейінгі III мыңыншы жылдарда Қытайда егіншілік қатты дамып, дәнді дақылдан тарыны көбірек еккен. Одан кейін Индиядан әкеліп, күріш өсірген, оны Корея, Жапония халықтары да ерте заманнан бері егеді. Біздің заманымызда да күріш дақыл бұл елдерде ең басты қорек ретінде кең көлемде өсіріліп келеді. Мысалы, Жапониядағы егілетін дәнді дақылды егістің басым көпшілігі күріш. Бұдан басқа да ат бұршақ, зығыр, бидай, жүгері, арпа, шай өсіріледі. Баубақша өсіру де жақсы жолға қойылған. Егіс атаулының басым көпшілігі қолдан суарылады. Мысалы, Қытайда,

Жапонияда су жүретін үлкенді-кішілі канал-арықтар, су қоймалары аса ұқылтылықпен, берік етіп жасалған. Егістік жерлерге ерте заманнан бері тыңайтқыш пайдаланатын болған. Ауыл шаруашылығында әлі күнге дейін қол күшінің үлесі басым. Біздің дәуірімізге дейін ақ қытайлықтар тіс ағашқа шойыннан түрен кигізіп, соқа жасаған. Бұл елдерде егістік жер тапшы, сондықтан егіншілер орақ, кетпен, жерағаш, тісағаш, күрек, тырнауыш, шығыр сияқты құралды кеңінен пайдаланады.

Мал шаруашылығы Шығыс және Орталық Азия елдерінің бәрінде де өсіріледі. Бірақ оның ең көп бағылатын елдері — Монғолия, Тибет және Қытайдың солтүстік, батыс жағы. Бұл жерлерде: қой, ешкі, жылқы, түйе, сиыр, кодас, шошқа, ит, үй құстары өсіріледі. Жапонияда Қытайда, Кореяда балық аулау кәсібі кең тараған. Әсіресе, жапондықтар балық аулаудан дүние жүзінде бірінші орынға шығады. Оған қосымша теңіз капустасын және басқа да теңіз, мұхит жәндіктерін қорек етеді, әрі шет елдерге шығарады.

Қытай, Корея, Жапонияларда қолөнер кәсібі ерте заманда пайда болып, кең көлемде дамыған.

Біздің заманымызда Корея, Қытай, Жапония және Монғолияда өндіріс орындары қарыштап өсіп, ірі индустриялық елдерге айналып отыр. Қытайда, Жапонияда, Кореяда ауыр және жеңіл өнеркәсібі жақсы дамыған. Әсіресе, Жапония Шығыстағы өндірісі ең күшті дамыған капиталистік ел болып саналады.

Шығыс және Орталық азиялықтардың тұрмыс мәдениеті бір-бірімен жақын ұқсастығы болғанымен, олардың өзара ерекшеліктері аз емес. Ерте заманнан бір-бірімен туысқан қытайлықтардың ауыл-ауыл болып, бір жерге шоғырланып отыратынын айттық. Солтүстік Қытайда үйлер жолдың бойына, өзеннің жағалауына ұзыннан-ұзақ көше болып орналасса, Оңтүстігінде хутор тәртібімен салынады. Осындай елді мекендерді Жапониядан да, Кореядан да байқауға болады. Бұларда да тұрғын үйлер көше-көше болып та, хутор тәртібімен де салынады. Мысалы, Кореяның таулы аудандарында үйлер хутор бойынша салынған. Мал шаруашылығы басым болған монғолдардың негізгі баспаналары — киіз үй. Олардың үйлері Орта Азия халықтарының киіз үйлеріне ұқсас болғанымен, өзінше өзгешеліктері де бар. Монғолдардың киіз үйлері өте жатаған келеді. Олардың

ішкі-сыртқы безендірулері, өрнектері сол халықтың ұлттық салт-санасына, дәстүріне тікелей байланысты.

Монғолдардың киіз үйден басқа да, тұрақты баспалары болған. Әсіресе, жартылай отырықшы тұрғындардың арасында жиі ұшырасады. Біздің заманымызда Монғолияда ірі-ірі қалалар, қала типіндегі поселкелер дүниеге келді.

Шығыс және Орталық Азия халықтарының киімдерінде де бірталай ұқсастықтар бар. Қытайлықтардың ерлері мен әйелдерінің киімдері бір-біріне өте ұқсас. Киетіндері — жейде, кеуде көйлек, шолақ жең кеудеше және кең балақ шалбар. Ерлер мен әйелдер кеудешені солдан оңға қарай қаусырып түймелесе, жастары кеудесінің тұсынан ілмектейді. Қыста осы киімдердің астарына мақта салып тігеді, бастарына құлақшын, бөрік киеді. Мерекелік киімдерін өрнектеп, кестелеп тігеді. Қазіргі кезде қытайлықтар шолақ жең жасыл түстес киімді тұрмыста кең қолданады. Жапондықтар еуропа стилінде фабрикада тігілген киімдерді пайдаланғанымен ұлттық халатты (кимоно) әлі күнге сақтап келеді. Қытайлықтардың кеудешесіндей түзде киетін жеңіл жарасымды киімдері бар. Жапондықтар көбіне бас киімсіз жүргенді жақсы көреді. Ұлтаны ағаштан істелген сандал киеді. Қалаларда көбінесе былғарыдан тігілген аяқ киіммен жүреді. Аздап өзгешелігіне қарамастан, корейліктердің киімдері қытайлықтар мен жапондықтардың киімдеріне ұқсас десек те болады.

Монғолдардың киімдері мал шаруашылығына және далалық ауа райына бейімделген. Киімдері кең, жылы етіп мал, аң терісінен тігеді, аяқтарына ұзын қонышты былғары етік киеді. Кейінгі кездерде жергілікті тұрғындар еуропа стилінде фабрикада тігілген киімдерді тұрмыста көбірек қолданып жүр. Бастарына аң терісінен тігілген бөрік, тымақ киеді. Тибеттіктердің киімдері монғолдарға және қытайларға ұқсастау болып келеді.

Шығыс және Орталық Азия халықтарында көп уақытқа дайын патриархатты рулық қауымның қалдықтары сақталып келді. Мысалы, қытайлықтар өз ішінде өзара белгілі нәсілдерге бөлінеді, ол нәсілдің атауы сол адамның фамилиясына тіркеледі. Сунь Ят-Сен, Ян-Сю — мұндағы «сен», «сю» рудың аты болып табылады. Себебі сол фамилияға кірушілер өздерін қан жағынан туысқан жақын адамдар деп біледі. Қытайда осындай фамилия-

лар 100 шамасында. Сын фамилиясы ішінен руларға Ши-ге бөлінеді. Әр Ши-дің жері, ғибадатханасы болған.

Корейліктер мен жапондықтардың да отбасы моногамиялық жолмен жүреді. Корейліктерде жігіттер 18—20 жаста үйленеді, қыздары 16—18 жаста тұрмысқа шығады. Олар перзенттерін аса жақсы көрген, әкесі қайтыс болса, үйдің иесі үлкен баласы болып саналады. Сол үлкен бала отбасының мүшелеріне қамқорлық жасаған. КНДР-да ерлер мен әйелдер қоғамда, отбасында тең праволы болып есептеледі. Жаңа дәуірде ескі әдет-ғұрыптардың кертартпа түрлері бірте-бірте тұрмыстан қалып келеді. Оның есесіне жаңа мазмұнды, махаббатқа негізделіп бас қосқан жас отаулар көбейіп келеді.

Жапондықтардың отбасы ерлі-зайыптылар мен балаларынан құрылады. Үлкен патриархалдық әулет қалдықтары қазіргі кезде өте сирек кездеседі. Солай болса да, Жапония селоларында феодалдық ескі қалдықтар, әдет-ғұрыптар көбірек ұшырасады. Үлкендерді сыйлау, еңбекке баулу — жастар тәрбиесінің негізі болып саналады. Оларды жас күнінен ауыр жұмысқа бейімдейді. Монғолдардың отбасы да, негізінен, моногамдық. Полигамиялық отбасы бұрын ірі байлардың, кінәздердің арасында мол болып келген. Жастарды қалыңмал төлеу жолымен үйлендірген. Қазір ерлер мен әйелдер тең құқылы. Балалар мен қыздар жас кезінен білім алады. Монғолияда мектептердің саны жылма-жыл көбейіп келеді. Мемлекеттік университет, жоғары және орта білім беретін оқу орындары, ұлттық ғылым академиясы және жүздеген ағарту орындары ашылды.

Шығыс және Орталық Азия халықтарының көпшілігі Индиядан тараған будда дінін ұстанады. Бұл діннен басқа да жергілікті діннің салалары мол-ақ. Мысалы, Қытайда — буддизм, даосизм, канфуцияндық діндер қатар жүреді. Монғолияда буддизм мен мұсылман діні бірдей тараған. Жапонияда буддизммен аралас жергілікті синтоизм сенімі де өмір сүреді, одан басқа канфуциялық және христиан діндері бар. Кореяда жоғарыдағы аталып өткен діндердің бәрі де бар.

Бұл елдер көп жанрлы халық шығармашылығына өте бай. Алғашқы дәуір кезінде Қытайда Шицзин халық поэзиясының үлкен жинағы жасалған. Қытай, Корея, Жапония және Монғолияда аңыз, ертегі, жұмбақтар, өлеңдер, мақал-мәтелдер, қиссалық әдебиеттер ке-

інен таралған. Бұл халықтың өнері тым әріден басталады. Драма, балет театрлары жиі өнер көрсетсе, музыкалық аспаптары ел ішіне кең тараған. Сәулет, қылқалам, гравюра, мүсін өнері тым ертеден жақсы дамыған. Шығыс және Орталық Азия алғашқы адамдардың тараған жерлердің бірі. Бұл жерде заттай және рухани мәдениеттер ерте заманнан-ақ дамыған. Ол мәдениет үлгілері көрші отырған елдерге ғана емес, батыс елдердің халықтарына да өз ықпалын тигізген.

АВСТРАЛИЯ МЕН ОКЕАНИЯНЫҢ ХАЛЫҚТАРЫ

Австралия мен Океания 4 аймақтан тұрады: Австралия мен Тасмания; Меланезия мен Жаңа Гвиния; Полинезия мен Жаңа Зеландия және Микронезия. Енді осы аймақтардың халықтарына қысқаша тоқталайық.

АВСТРАЛИЯ МЕН ТАСМАНИЯ

Антарктиданы қоспағанда Австралия жер шарының басқа құрлықтарынан бөлегірек орналасқан. Оны мұхиттар мен теңіздер қоршап жатыр. Бұл жерге ең жақын тұрғаны солтүстіктегі Малай архипелагтары. Осы архипелагтармен көптеген аралдар арқылы Австралия Оңтүстік-Шығыс Азиямен байланысып жатады. Австралияның жер көлемі 7,7 млн. шаршы шақырым шамасында. Жер бедері біркелкі, аса биік таулар жоқтың қасы.

Тасмания аралы да Австралияның оңтүстік-шығысына жақын орналасқан. Жер көлемі 68 мың шаршы шақырымға жуық. Геологиялық құрылысы бойынша ерте заманда Австралия құрлығы мен Тасмания бір болған. Тасманияның төңірегіне алғаш рет 1798 жылы Флиндереом және Бассом жүзіп келіп, осы аралдың бар екенін анықтаған. Оң жағасы көптеген шығанақтармен қоршалған. Тасмания аралын солтүстіктен оңтүстікке қарай екі тау жотасы басып өтеді. Бұл таулардың жоталары өсімдікке бай, оның бөктерлерінде ормандар көп. Климаты қоңыржай, дымқыл. Қыста жиі-жиі қар жауып тұрады.

Австралияның климаты тропиктік, субтропиктік, қоңыржай болып келеді. Тек оның Шығыс және орталығында шөлді дала кездеседі. Олардың көлемі онша көп емес. Австралияда өзен мен көлдер көп емес. Ондағы

ен үлкен өзен — Муррей-Дарлинг. Одан басқа да Виктория Орд, Балонн, Барку т. б. өзендер бар. Өзендері онша ұзын емес. Олардың көпшілігі жанбыр аз жауған кездері құрғап қалады. Бұл жердегі үлкен-кішілі көлдердің жалпы саны 763-ке жетеді.

Австралия мен Тасмания аудандарының табиғи-географиялық жағдайларына бейімделген әр түрлі өсімдіктер өседі. Бұл жерлерді климаты жағынан бірнеше аймақтарға бөлуге болады. Солтүстік, солтүстік-шығыс аймақтарында қалың жасыл тропиктік орман болады. Бұл жерлерде: пальма, фикус арауқтар, эвколип, акация, казуарин (темір ағашы) т. б. өседі. Бұлардың ішіндегі көп түрі тарағаны эвколип, акация және казуарин ағаштары. Мысалы, Австралияда эвколиптің 150-ден астам түрлері кездеседі. Австралияны шығысынан батысына қарай жүрген сайын ормандар, ағаштар сиректіреп барып, оның орта жеріндегі сахаралық шөл, шөлейт жерлерде мүлде ағаштар өспейді. Олардың ішіндегі ірі шөлдерден: Симпсон, Үлкен Викторияның шөлі, Гиссон, Үлкен құмдық шөл. Бұл жерлер шөлді болғандықтан өсімдіктер мен жан-жануарлардың түрлері аз кездеседі.

Австралияда жануарлар әлемі де онша көп емес. Жергілікті жануарлардан: кенгуру, вомбат (кеміруші), коал, (қалталы аю); құстардан: тауық, эма-түйе құсы, лира-құсы және т. б. Әр түрлі құрт-құмырсқалар, жабайы ара, бал құмырсқасы, қоңыз, балықтар, омыртқасыздар жергілікті австралиялықтар жер бетіндегі қыбырлап жүрген осы жан-жануарлардың бәрін тамақ етеді. Ірі аңдардың етінен бастап, жыландарға, омыртқасыздарға да және құмырсқаларға дейін жейді. Екіншіден, басқа құрлықтағыдай Австралия жерінде адамдарға үрей тудыратын жыртқыш жануарлар жоқтың қасы. Тек улы жылан мен крокодилдер болмаса, ал олар көп емес. Қолға үйрететін жануарлар да жоқ. Динго жабайы иті де бұл жерге адамдармен бірге келгені сөзсіз.

Кейінгі кездердегі жүргізілген зерттеушілердің нәтижесінде Австралияның жер асты байлықтарының көп екені байқалып отыр. Бұл құрлықтан: тас көмір, қоңыр көмір, мұнай, газ, уран, темір, мыс, қалайы, хром және т. б. кен көздері бар. Бұл байлықты аборигендер бұрын жөнді пайдалана алмаған. Тек тұрғындар таудың тастарын, гипсті және қызыл жосаны ертеден тұрмыстарына жарата білген. Австралияның өте бағалы жер асты

байлықтарын шетелден келген отаршылар пайдаланған. Олар табиғи байлықтарды толық пайдалану үшін аборигендерді аяусыз қанаған. Көп жылдар бойына Австралияның байлығы Батыс Еуропа капиталистерінің қолында болып келген.

1901 жылдың 1 қаңтарынан бері Австралия өз алдына ерікті Федеративтік мемлекет болып, Британиямен қарым-қатынастағы ел болып есептеледі.

Халқының 97,1 проценті қалаларда орналасқан. Олар құрлыққа біркелкі таралмаған. Жер шарының табиғи-географиялық қолайлығына қарап, адамдардың көпшілігі Австралияның Шығыс, Оңтүстік-Шығыс және Оңтүстік-Батыс жақтарына тығызырақ орналасқан. Бұл құрлықтың солтүстігіне, әсіресе, орталығына адамдар өте сирек қоныстанған.

Австралия мен Тасмания осы күнгі халықтың басым көпшілігі еуропалықтардың, оның ішінде ағылшындардың ұрпақтарынан құрылған. Аборигендердің Еуропадан келген отаршылармен соғыстарының нәтижесінде олардың дені қырылған. Тірі қалғандарын шөл, құнарсыз жерлерге ығыстырып шығарған. Міне, осындай сырттан болған қысымшылықтың салдарынан австралиялықтар мен тасманиялықтар сан жағынан азайып, сырттан келушілермен араласып кеткен. 1981 жылғы дерек бойынша, Австралияның жергілікті халықтарынан 150 мың адам тұқымы қалса, Тасмания аборигендерінің тұқымы құрып кеткен. Еуропалықтардың келер алдында тасманиялықтардың саны 250—300 мыңдай болып, олар руларға, тайпаларға бөлініп тіршілік еткен. Өткен ғасырдың 70-жылында ең соңғы тасмандық — Уилльям Лэнгдон қайтыс болған. Сөйтіп, тарихи қысқа уақыттың ішінде ағылшын отаршылары Тасмания аборигендерін қырып жібергендіктен, олардың этнографиясын тек тарихи этнография арқылы үйренуге тура келеді.

Австралия мен Тасмания тұрғындары Еуропа отаршыларының келулерінен бұрын осы жерлерді мекендеген. XVIII ғасырдың ақырында олардың жалпы саны 250—300 мыңдай болған. Аборигендердің алғашқы Австралияға және Тасманияға келген уақыттары әлі де анықталмаған мәселелердің бірі. Бірақ Австралия және Океания алғашқы маймылдың адамға айналған жері болмағаны ғылымға белгілі. Себебі алғашқы адамдарға жақын жануарлар ит, шошқа, кеміргіш тышқан сияқты сүт қоректілердің бұл жерлерге адамдармен бірге

келгендігі анықталған. Оған қосымша алғашқы адамдардың Австралия мен Океанияда мекендегендігін дәлелдейтін деректер де әлі де кездескен жоқ.

Австралиялықтардың ата-бабалары бұл құрлыққа қайдан және қашан келген?

Бұл мәселеге Австралия мен Океанияны зерттеген әр елдің ғалымдары ол жөнінде көптеген пікірлерін қалдырған. Солардың бірі ол 1819—1821 жылдары антрактикалық экспедициясына қатысқан орыстың ғалымы И. М. Симонов. Бұл кісі австралиялықтардың ата-бабалары индиялықтардың төменгі кастасынан шыққан болу керек деп болжау айтады. Бұрынғы кеңес этнографтары да бұл пікірге түгел қосылмаса да, австралиялықтардың Оңтүстік Азиямен ерте заманнан бері байланыстарының болғанын бекерге шығармайды.

Ч. Дарвин Австралия мен Тасмания тұрғындарының ата-бабалары әр түрлі себептермен Африкадан келген негрлер болса керек деп «африкалық» теорияға негіз салған. Белгілі саяхатшы Э. Эйр 1845 жылы Австралияға алғашқы адамдардың келгені туралы тоқтала келіп, ең алғашқы келушілердің Австралияның солтүстік-батыс жағалауына тоқтап, сол жерден құрлыққа тараған. Бұл пікір әлі де болса ескірген жоқ. Арада екі жыл өткеннен кейін, 1847 жылы ағылшын антропологі Дж. Причард австралиялықтарды зерттеп, олар ертедегі Океанияның аборигендерінің қалдықтары болуы керек деген пікірді білдірген. 1870 жылы әйгілі орыс ғалымы, саятшы Н. Н. Миклухо-Маклай да бұл құрлық халықтарының арасында болып, тұрғындардың тұрмыс-мәдениетімен танысады, ғылымға керекті деректер жинайды. Н. Н. Миклухо-Маклай Австралияның көп жерлерін аралап, аборигендердің антропологиялық және тұрмыс жағынан біркелкі екенін байқаған. Олардың меланезиялық пен полинезиялықтарға жақын екенін дәлелдеді.

Әсіресе, XIX ғасырдың аяғынан бастап Австралия және Океания халықтарының этникалық тарихы жөнінде жұмыс кең көлемде жүргізілген. Бұл проблемаларды шешуге біраз елдердің ғалымдары қатынасқан. Белгілі кеңес антропологі Я. Я. Рогинский австралиялықтарды өз алдына нәсіл деп қараса, екінші кеңес антропологі Н. Н. Чебоксаров оларды негр-австралиялық нәсілге жатқызады. Австралиялық нәсілдің негізгі белгілері: түсі қара қоңыр, шаштары бұйра, беттері мен денелеріне түк көп өседі, мұрындары жалпақ, жақ сүйектері қу-

сырынқы, бойлары ортадан жоғары. Бұл айтылған антропологиялық белгілерді австралиялықтардың басым көпшілігінен байқауға болады.

Олардың пайда болуын шешу жөнінде палеоантропологиялық деректер жақсы жәрдем береді. Австралия жеріндегі Талгайдан (1884), Кохуннан (1825) және Кейлордан (1940) табылған адамдардың бас сүйектерінің ғылым үшін үлкен маңызы бар. Сондай-ақ Австралия жерінен соңғы кездердегі табылған археологиялық материалдардың көрсетуіне қарағанда, австралиялықтардың ертедегі заттай мәдениеті Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарының мәдениетімен ұқсастығы байқалады.

Сөйтіп, әр түрлі деректерге сүйене отырып, бұдан 18—19 мың жыл бұрын, яғни жоғары палеолит дәуірінде Оңтүстік-Шығыс Азиядан бірінші адамдар Австралияға келген. Ол шағын-шағын топтарымен жаңа қонысқа келіп орналасқан. Алдымен адамдар Австралияның шығыс жақтарын, сонан кейін оңтүстік-шығыс жақтарын мекендеген. Бұл құрлықтың орталық және солтүстік жақтарына адамдар кейінірек таралған болуы керек.

Тасмандықтардың пайда болуы өте нашар зерттелген. Олар жер жағынан Австралияға жақын жатқанымен, этникалық құрамы бойынша олардан көп өзгешелігі бар. Антропологиялық жағынан тасмандықтар меланезиялықтарға ұқсас. Еуропалықтар келгенге дейін өздерінің даму дәрежесі бойынша меланезиялықтар мен австралиялықтардан артта қалып қойған бұл халықтарды этнографиялық жағынан зерттеген ғалымдар тасмандықтардың заттай мәдениетіне қарағанда, олардың ата-бабалары Меланезиядан келген болса керек деген пікірді білдірді. Жаңа мекенге келместен бұрын тасмандықтардың ата-бабаларының мәдениеті жоғары болғанымен, Тасманияға орналасқан соң, олардың басқа көршілерімен байланыстары нашар болып, өзінің дамуы бойынша артта қалып қойған. Тасмандықтардың тілі сол жердегі халықтардың тіліне ұқсамайды. Кейбір ғалымдар тасмандықтар антропологиялық және тіл жағынан Жаңа Каледония тұрғындарына жақын келетінін айтқан.

Сөйтіп, адамдардың Австралия мен Тасмания құрлығына келіп қоныстанғанына бірнеше мыңдаған жылдар болған. Олар жаңа географиялық орталыққа бейімделіп, Австралия мен Тасмания жерлерін көптеген жыл-

дар бойына еңбек етудің нәтижесінде игеріп алған. Эйкумендер өздеріне тән болған материялық және рухани мәдениетті пайдаланып, оларды алға дамыта білген және дүннежүзілік мәдениеттің өсуіне өз үлестерін қосқан.

Еуропалықтар келгенге дейін австралиялықтар мен тасмандықтардың шаруашылығы өзінің дамуы бойынша өте кейін қалып қойған. Әдебиеттерде өте кең тараған пікірлердің бірі австралиялықтар күндегі тапқанын күнде азық етіп, ертеңін ойламаған дегенге сайиды. Бұл пікірдің дұрыс емес екені кейінгі кездерде байқалған. Аборигендердің арасында өздерінің зерттеуін жүргізген Хауит, Лангло-Паркер, Хорн, Эстон және т. б. ғалымдардың айтуларына қарағанда, олар азды-көпті қалған азық-түліктерін аз уақытқа болса да сақтай білген. Дән, жемістің кейбір түрлерін, етті күнге кептіретін болған.

Австралиялықтардың шаруашылығы — күн көріп, тіршілік етуге бейімделген. Олар аң аулап, құрт-құмырсқа, өсімдіктердің дәндерін жинап және теңіз жағалаулары мен көлдерден балық ұстаған. Аңшылық аборигендердің өміріндегі басты кәсібі болып есептелген. Бұл кәсіпті австралиялықтар күн көру үшін ғана емес және ұлттық өнер ретінде де құмартып істеген. Балаларын жас кезінен осы аңшылыққа бейімдеп, тәрбиелеген. Үлкендермен бірге жүріп, балалары аң аулаудың әдістерін, қаруларды қалай ұстап, оларды қалай пайдалана білу керек екенін үйренген. Балалар ойындарының көпшілігі аңшылыққа байланысты болған. Осындай айрықша аңшылық тәрбиесіне көңіл аударудың нәтижесінде австралиялықтар аңшылық кәсібіне тамаша бейімделген.

Жоғарыда бұл құрлық жан-жануарларға онша бай емес деген едік. Сондықтан аборигендер өздерінің төңірегіндегі жүретін кіші-гірім жәндіктерден бастап, ондағы ең ірі аң болып есептелетін кенгуруды да азық етеді. Үй жануарларынан динго итінен басқа хайуан асырмайды. Аборигендер оны өздерімен бірге әкелген болуы керек. Олар үрмейді, үйдің төңірегінде адамдармен араласып жүре береді. Дингоны жоқсы көргені сондай, оның күшіктерін әйелдер өз сүтін беріп те тәрбиелейді. Негізгі құралдары: найза, найзаны лақтыруға қолданылатын темірден істелген атқы такта, бумерангтер. Осы құралдардың жәрдемімен австралиялықтар жердегі жүретін аңдарды ғана емес, ол ұшқан құстарды да ұстай білген.

Найзаны кенгуруды аулауға пайдаланған. Абори-

гендер аңдардың мерзіміне қарай жүретін жерлерін, олардың іздеріне қарай қай уақытта, қай жаққа қарай бара жатқанын мүлтіксіз білген. Ізге түсіп, кенгурудың жайылып жатқан жеріне жасырынып жақындап барып, кенгуруды найзамен шаншып ұстаған. Аңға көрінбей жақындап баруға олардың түстері де жәрдем еткен. Кенгуруды аулауға кейбір кездерде екі адам болып шығып, біреуі кенгуреге бой көрсетіп алдандырса, екіншісі жасырынып басқа жағынан келіп, найза лақтырған. Кенгуруды ұстаудағы тағы бір тәсілдері — аңды қуып жүріп, шаршатып барып ұстау. Жайылып жатқан кенгуруды үркітіп, оларды күн ұзағына қуа беретін болған. Сол күні ұстай алмаса, ертеңіне тағы қууды жалғастырып, ақырында, кенгуруды әбден титықтатып ұстаған. Мұндай жолмен аң аулау оңайға түспейтіні белгілі. Олар кейде кенгуруды динго итінің жәрдемімен де ұстаған. Иттер кенгуруды қуып жүріп, қамап тұрғанда аңшылар келіп найза лақтырған. Көп болып жиналған топ екіге бөлініп, бір жағындағы әйелдер мен балалар аңды үркітсе, екінші топтағы ересек аңшылар қолайлы жерге жасырынып, тосқауылда тұрған. Кенгуруларды ұстаудағы бұл айтылған тәсілдердің басқа да түрлері көп.

Кенгурудан кейінгі үлкен аңдардың бірі — эма-түйеқұсы. Ол — өте жүйрік құс. Бірақ эманы аборигендер алдап ұстайды. Аңшы құсқа жақындап барып, қолайлы жерге жасырынады да, эманың көзіне түсетін бірденені қозғап тұрады, оны көрген құс әлгіні көруге келгенде аңшы орнынан ұшып тұрып, құсты найзаға шаншып ұстайды. Сөйтіп, өзінің аңқаулығынан түйеқұс аңшының қолына түседі. Австралияның кейбір жерлерінде аңшылар таяқтың басына түйеқұстың тұлыбын іліп алып, оның қимылын келтіріп құсқа жақындап барып оны найзамен шаншып ұстаған. Кей жерлерде эманы иттерге қаматып та қолға түсірген. Батыс Австралияның солтүстік бөлігіндегі тұрғындар эма құсы ішетін суды улы өсімдікпен улап та ұстаған.

Австралиялықтар жоғарыдағы көрсетілген ірі аңдармен қоса інді мекендеуші, бауырмен жорғалаушыларды да аулаған. Оларды көбінесе әйелдер мен балалар ұстаған.

Құсты аулау үшін ең басты құрал ретінде 10-нан астам түрі бар бумерангты пайдаланған. Орталық Австралияда қолға қайтып келетін бумеранг қолданылады. Бумеранг құралымен жер бетінде отырған құсты ғана

емес, ұшып бара жатқан құсты да түсіре алады. Құстарды тормен т. б. құралдармен де ұстаған. Аборигендер әр түрлі айламен жыртқыш құстарды да ұстай білген. Аңшы таудың биігірек жеріне көтеріліп, тастың үстінде қозғалмай, қолына өлген балықты ұстап жатқан. Жыртқыш құс ұшып келіп, балықты ала бергенде аңшы құстың аяғынан ұстай алған немесе аңшы үңгірге жасырынып, жем ұстаған қолын сыртқа шығарып жатып, жемге келген құсты қолға түсірген. Судың астымен білдірмей жүзіп келіп, суда жүзіп жүрген құстың аяғынан ұстап аулай да білген. Құстарды дұзақпен де аулаған. Австралиялықтар жабайы қаздарды жап қинамай аулаған. Олардың кеште келіп қонатын ағашының бұталарында аңшылар жасырынып отырып, қараңғы түсе қонуға келген қаздарды қолдарымен ұстап ала берген.

Балықшылық Австралия тұрғындарының өмірінде үлкен орын алған. Балықты шаншықы, қармақ, тор, сүңгі және т. б. құралдармен аулаған. Балық аулаудың бірнеше жолдары мен тәсілдері болған. Көп адамдар бірігіп, балықтарды судың тайыздау жеріне үркітіп әкеліп, қолдарымен ұстаған. Балықтардың көбірек жүретін жерлерін тастармен, ағаштармен қоршап, суға ағаштың жапырағын, майда бұталарын тастап, соған оратылған балықтарды қолға түсірген. Бұдан басқа да себет тор, қармақ шаншықы және т. б. құралдармен балықты ұстаған. Балықты шаншып ұстаудағы әдістерінің біріне тоқталайық. Қараңғы түнде қайықпен балықтың көп жүретін жеріне барып қамысты жағып, су бетіне жарық түсірген. Сол жарыққа балық жиналған кезде, оларды біртіндеп шаншып ала берген. Балық аулаудың мұндай жолдары басқа халықтарда да көп кездеседі.

Австралия тұрғындары біздің түсінігіміздегідей егіншілікті білмесе де әр түрлі өсімдіктерді жинап, олардан күнделікті тамақтар дайындаған. Себебі бір аңшылықпен күн көру қиын болған. Егерде аңшылардың кейбір сапарлары сәтсіз болса, олардың отбасы тарығып, аш болып қалуы мүмкін. Сондықтан австралиялықтар басқа да қорек түрлерін жинаушылықпен кең көлемде айналысқан. Жинаушылықтың көбірек орын алған жері құрлықтың — шығыс, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс жақтары. Бұл жерлерде аңшылық пен балықшылық кәсібі өркендесе де, жинаушылық кәсібі де дамыған. Мысалы, Квинленд ауданын зерттеген Пельмердің көрсетуіне қарағанда, бұл жердің аборигендері 69 түрлі

өсімдікті тамаққа пайдаланып, 35 түрлі шөптен дәрі істеген. Осы аймақты зерттеген В. Рот тамақ үшін пайдаланылған өсімдіктердің түрлерін 239-ға жеткізеді. Жалпы алғанда, австралиялықтар өсімдіктерді көп пайдаланып, олардан әр түрлі тамақтар жасай білген.

Австралия құрлығында жаңғақ және басқа да жеміс беретін ағаштар бар. Бунья ағашына қоректік қасиеті мол жаңғақ өседі. Бұл ағаштың жаңғағының пісіп-жетілуін, эйкумендер шыдамсыздықпен күткен. Бунья ағашының жаңғағын жинауға әр тайпалар қашық жерлерден келіп, өздерінің мерекелерін өткізген. Жаңғақты жинап, пайдаланғаннан қалғандарын алдағы уақытта жеуге сақтаған. Бұдан басқа да аборигендер әр түрлі шөптердің дәндерін, тамырларын, гүлдерін, жапырақтарын және т. б. тамаққа пайдалана білген.

Австралиялықтардың жинаушылыққа қолданатын құралдары да көп емес. Қатты ағаштан таяқты кесіп алып, оның ұшын шығарып, сол таяқтың жәрдемімен әйел-балалар жеуге жарайтын шөптің тамырын, тұқымын қазып жинаған. Мұндай өнімге құралды пайдалануда аборигендер көп күш жұмсап, аз өнім алған. Биік ағаштың басына шығып, құстың жұмыртқаларын, аралардың балдарын жинаған.

Олардың қонысы мен үйлері жөнінде этнографтардың ортасында дұрыс пікір болмай, олар жергілікті тұрғындарды үйсіз-күйсіз көшіп жүрген деп жазып жүрді. Жергілікті халықтардың тұрмысын жақсырақ үйренудің нәтижесінде австралиялықтардың өздеріне тән үйлерінің болғаны байқалған. Олардың негізгі үйлері күркелер мен лашықтар болып келеді. Ағаштың ірі бұталарын кесіп, оның жуандау жағын жерге шаншып, жоғары жағын иіп, бір-бірімен байлап, лашық істеген. Оның үстіне ағаштың жапырақтарымен жапқан. Жерді 2—3,5 метр тереңдетіп қазып, ортасына ағаштан тіреу қойып, белағаш салып төбесін жауып, жертөле істеген. Австралияның солтүстігінде екі қабатты лашықтың болғаны да байқалған. Олардың бұдан басқа да ортақ үлкен лашықтары да болған. Аңшылықпен көбірек айналысатын тайпалары өздерінің белгілі аймақтарында жиі-жиі қоныстарын аударысып, бір жерден екінші жерге көшіп жүрген. Қошу тәртібіне келсек, белгілі жаңа қонысқа бару үшін ерлер мен азамат болған балалары бірге аң аулап жүре берген, ал әйелдері қалған балаларымен мереке-жарактарын көтеріп, баратын жеріне жетіп, қо-

ныстаныл, бар азық-түліктерін дайындай берген. Олардың көпшілігі негізгі қоныстарына жеткенше, қонақтаған жерлерінде уақытша лашықты немесе ірі ағаштардың үңгірлерін мекен еткен.

Сөйтіп, еуропалықтар келгенге дейін австралиялықтардың тұрпайылау болса да баспаналары болған. Кейбір жерлерде, әсіресе, осы құрлықтың шығыс жақтарында отырықшы тайпалар да өмір сүрген. Еуропа отаршылары келісімен аборигендерді табиғаты жақсы жерлерден ығыстырып, құнарсыз жерлерге жер аударған. Табиғаты жақсы әрі кен байлығы мол жерлер отаршылардың қолында қала берген.

Австралиялықтар көлік дегенді білмеген. Олар жаяу жүріп-ақ көшіп-қонған. Теңіз, мұхит және өзен алқаптарында тұрғындардың қайығы мен салы болған. Қайықты ірі ағаштардың қабығынан да, ағашты ойып та істеген. Оның жарылған және бір-бірімен қосылатын жерін тіккен.

Қайықтардың ұзындығы 4—4,5 метр болған. Бірнеше ағашты қосып сал істеген. Аборигендер жалғыз ағаштың үстінде тұрып та жақсы жүзген.

Австралиялықтардың киім түрлері онша көп емес. Олардың негізгі киімдері түрлі белдіктер мен безендіру заттарынан құралған. Бұл киімдер ағаштың қабығынан, жапырағынан және кейбір бауырымен жорғалаушы жәндіктердің терілерінен істелген. Олар ағаштың қабығы мен жапырағынан жасалған сулық та киген. Ұлу қабығы сияқты заттардан істелген моншақтар таққан. Ағаштардың қабығы мен шөптердің тамырларынан әр түрлі білезіктер істеген.

Етті, балықты жергілікті тұрғындар тек қуырып, отқа қақтап жеген. Ірі аңдардың ішек-қарнын алып тастап, қызған тасты аңның ішіне салып, шоқтың астындағы ысы топыраққа көміп, оның үстіне ағаштың жас жапырағын жауып, оған шоқты үйіп қойғаннан кейін, екі сағат шамасында ет жеуге дайын болған. Ал өсімдіктерден алынған тамақтардың көпшілігін сол күйінде жеген, кейбіреулерін қуырып та тамақ еткен. Кейбір өсімдіктің дәндерін жинап алып, таспен уатып, оны суға илеп, отқа көміп нан тәрізді тағам пісірген. Өсімдіктердің шырынын жақсы пайдаланған. Олардың ішінде анаша тәріздес шырын да болған. Тұщы суларды жергілікті халықтар жақсы таба білген. Қай жерден, қандай тереңдіктен судың шығатынын бірден байқаған.

Шөлді жерлерде судың жоқтығынан қаталап өліп бара жатқан кезде қолының күре тамырын тесіп, одан өзінің қанын сорып, шөлін басқан соң, тескен жерін қайтадан бекітіп тастаған. Мұндай жағдай өте сирек болса да олардың өмірінде кездесіп отырған.

Австралиялықтардың қоғамдық құрылысын зерттеуге еуропалықтар көшке дейін көңіл бөлмей келген. Олар бұл жердегі аборигендердің зерттейтін қоғамдық құрылысы жоқ деген пікірде болған. Өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап, жергілікті халықтарды басқару қиындай бастағаннан кейін ғана еуропалықтар австралиялықтардың әлеуметтік қоғамының әр түрлі формаларын Файсон, Хауитт, Спенсер және Гиллендер ғалымдар зерттей бастаған. Бұл зерттеушілер жергілікті халықтардың өздерінің даму дәрежесіне лайықты қоғамдық құрылыстың бар екенін көрсеткен.

XIX ғасырда австралиялықтар алғашқы общиналық құрылыста тіршілік етіп, өндіріс қатынастары қоғамдық меншікке негізделген. Олардың орталарында жске меншік, адамды адам қанаушылық, таптық бөлінушілік және мүлік теңсіздіктері болмаған.

Еуропалықтар келгенге дейін австралиялықтар бірнеше жүз адам болып, тайпа-тайпа түрінде өмір сүрген. Әрбір тайпаның белгілі мекені, өздерінің сөйлеу диалектісі және өздеріне тән әдет-ғұрыптары болған. Бір тайпа екінші тайпадан осындай өзгешеліктерімен ерекшеленген. Тайпалар өзара бірнеше жергілікті бөліктерге бөлініп, тұрмысқа керекті материалдық байлық пен өздерінің рухани мәдениетін дамытқан. Олар өз тайпасына қарасты мекеннің шеңберінен шықпаған. Ал басқа тайпалардың адамдары өте қажет болған күнде ғана, екінші тайпаның мүшелерінің рұқсатымен солардың жерінің табиғи байлықтарын пайдалана алған.

Австралиялықтардың арасында мүлік теңсіздігі болмаған. Қолға түскен материалдық байлық барлық тайпаның, оның бөліктерінің мүлкі болып есептелген. Олар өзара жыныстық жағынан және жастарына қарай бөлінген. Ерлер ер жеткен балаларымен тұрмысқа керекті болған қару-жарақтарды істеп аңшылықпен айналысып, өз тайпаларын сырттан келген дұшпандардан қорғаған. Әйелдер жас балаларымен тамақ болатын өсімдіктердің дәндерін жинап, тамақ пісіріп, балаларды тәрбиелеген. Тайпаның ер адамдары ер жеткен балаларды өз тайпасының әдет-ғұрпына, қоғамдық тәртібіне, дәстүріне жә-

не әр түрлі діни сенімдерге үйреткен. Мұндай әдет-ғұрыптардың негізінде жастарды тәрбиелеуді «инициалар» деп атайды. Осы сияқты әдет-ғұрыптарды үй және отбасылық тұрмысқа байланыстырып, қыздарды да тәрбиелеген.

Жеке тайпаларды қоғамдық жағынан тәжірибелі, абыройлы ер адамдар басқарған. Олар қолға түскен байлықтарды өзінің карауындағы адамдарға бөліп беріп отырған. Тайпа мүшелерінің аш болмауы жөнінде өз қамқорлығын жасаған.

Австралиялықтардың арасында «фратрияға» бөлінушілік кең орын алған. Ол тайпаның экзогамиялық бөлігі. Бір фратрияның мүшелеріне өз ішінен үйленуге рұқсат етілмеген. Тек қана бір фратрияның жігіттері екінші фратрияның қыздарына үйленген. Үйленудің мұндай түрін экзогамия дейді. Бұл дәстүрді бұзған адамдарды қатты жазалаған, керек десе, оларды өлім жазасына бұйырған. Кейбір тайпаларда кімнің қандай фратрияға жататынын аналық жағынан есептесе, кейбіреулерін ата жолымен жүргізген. Әр фратрияның Муквара, Кильпара, Дилби, Купатон және т. б. сияқты жеке-жеке аттары болған.

Австралиялықтардың отбасын құруы және отбасының қарым-қатынастары онша жеңіл дәрежеде болды деп айту қиын. Бала дүниеге келгеннен кейін есейгенше өзінің үйінде тәрбиеленген. Аборигендердің отбасы ер мен әйелінен және балаларынан құралады. Тұрмысқа шықпаған қыздар мен үйленбеген жігіттер, олардың көрі ата-аналары сол отбасының мүшесі болып саналады.

Австралия тайпаларының арасында қарым-қатынас қызықты түрде жүріп жатқан. Өзара әр түрлі құралдарды, үй ішіне керекті заттарды алмастырып отырған. Бірбірінің тайпалық, рулық мерекелеріне барып, араласып жүрген. Тайпа араларынан шыққан жанжал, даулы мәселелерді қарулы қақтығыс арқылы шешкен, немесе жеңіл-желпі келіспеушілікті тайпа басшыларының өзара келісімі арқылы реттеген. Тайпаның, рудың дәстүрін қатты сақтаған, оны сөзсіз орындауды талап еткен. Егер оны бұзған адамдар болса, оларды қатты жазалаған, керек десе, жиналған топ алдында айыпкерді өлтіріп те жіберген. Сөйтіп, аборигендердің арасында қанға-қан, жанға-жан, көзге-көз, тіске-тіс және т. б. сол сияқты кек алу жолдары кең көлемде қолданылған. Тайпа араларындағы келіспеушіліктер шешілгеннен кейін, бұ-

рынғыша тайпалардың өзара қарым-қатынастары бейбітшілік жолмен дами берген.

Австралиялықтар өздерінің рухани мәдениетін де ерте заманнан бері дамыта білген. Аборигендердің сенімі — тотемизм, олар өздерінің ата-бабаларының рухына, өздерін қоршаған табиғи заттарға, соның ішінде жан-жануарларға, әр түрлі өсімдіктерге сиынған. Сиынғандарының бәрінің жаратылыстан тыс қасиеттері бар деп түсінген. Кенес этнографтарының бірі А. М. Золотарев тотемизм дегеніміз, адамдардың ертедегі ру қарым-қатынастарын қиялында сәулелендіру деп көрсетті. Тотемизмдік сенімді барлық үлкенді-кішілі халықтар да басынан өткізген. Бірақ тотемизмнің классикалық даму дәрежесіне жеткен жері — Австралия. Осы жерден жиналған мол мағлұматқа сүйене отырып, этнографтар тотемизмнің ерекшеліктерін үйренеді.

Жоғарыда тоқталып өткендей, Австралия тұрғындары тайпаларға, руларға бөлініп тіршілік еткен. Әрбір рудың аттары жануарлардың немесе өсімдіктің атымен аталған. Мысалы, диср тайпасына кіретін рулардың аттары: Әбжылан, Карға, Бақа, Ұзын құйрықты тышқан, Жарқанат, Қоңыз, Шыбын-шіркейлер, Динго, Жауын және т. б. болып келеді. Осы рулар адамдарды кейбір жерлерде ана бойынша, екінші аймақтарда ата жолымен топтайды. Рудың атына берілген жан-жануарлар сол ру мүшелерінің тотемі делінеді. Әр рудың тотемі сол рудың ең жақын жанашырлары ретінде құрметтеліп, «менің әкем», «менің үлкен ағам», «досым», «біздің бір бөлігіміз» т. б. дей құрметтеледі. Мысалы, Аранда тайпасы — Кенгуру руының адамдары өздерінің тотемі Кенгурумен біздердің арамызда ешбір айырмашылық жоқ деп түсінген. Олар өздерінің тотемін өлтірмеген. Егерде бір рудың тотемін екінші рудың адамы өлтірсе, құрбан болған тотемнің кісісі өлтірген адамға қарап: «Сен неге бұл жігітті өлтірдің? Ол менің әкем еді ғой» немесе «Менің мына ағамды өлтірдің, ол саған не істеді?» деген аянышты сөздерін айтатын болған. Өлтірсе де оны қатты аяған, қиналған. Өз тотеміне жататын жан-жануарлардың етін жемеген. Оны этнография ғылымы табу деп атайды. Кей жерлерде бұл ырымды сақтамаған.

Тотемизммен бірге австралиялықтар әр түрлі магиялық көңіл күйлерге сенген. Мысалы, емшілік, сүйіспеншілік, зиян келтірушілік және т. б. қасиеттердің әсеріне қатты сенген. Айталық, рудың ішінен біреу опат болса,

оның өлу себебін соларға дұшпан болған ру кісілерінің әр түрлі жағымсыз қылығынан болды деп түсінген. Көптеген магияларды халық арасында таратушы және оларды іс жүзінде орындаушы шаман мен тәуіптер болған.

Австралиялықтар ауыз әдебиетін, көркемөнер мәдениетін жақсы дамыта білген. Олардың арасында ертектер, әр түрлі аңыздар, халық өлеңдері мен музыкалар кең орын алған. Әсіресе, ән салуға аборигендер өте құмар және үлкеннен кішілеріне дейін жақсы билейді.

Рулардың, тайпалардың дәстүрлік мерекелері бисіз, әнсіз өтпейді. Австралиялықтар сурет салу, ағашты ойып өрнек істеу, әр түрлі бояумен әшекейлеу және басқа эстетикалық мәдениетке айрықша көңіл бөледі. Жергілікті тұрғындарды шетінен суретші деуге болады. Олардың мұндай эстетикалық өнері шеттен келушілерді таң қалдырған. Аборигендер ауырғандарын халықтық медицина жолымен емдеген.

1788 жылдан бастап еуропалықтар Австралия құрлығына келіп, жергілікті халықтардың мекендерін күш көрсетіп, өздеріне басып ала бастады. Ең алдымен, Англияда қылмыс істеп, айыпталған адамдарды осында жер аударған. Олардың көбі кесілген уақыттарын бітірген соң, осы Австралияда отарлаушы ретінде қалып қойған. XIX ғасырдың 30-жылдарында Австралияда қой өсірушіліктің дами түсуіне байланысты, Еуропадан, әсіресе, Ұлыбританиядан біраз кісілер өз еріктерімен жер ауып келіп, осында мекен тепкен. Қой өсіруге Тасмания аралы да өте қолайлы еді. Оның үстіне 1850 жылы Австралиядан алтын кені табылды. Міне, осы байлықтардың шығуымен еуропалықтардың саны одан бетер көбейе түсті. Сөйтіп, өткен ғасырдың ортасында Австралиядағы еуропалықтардың саны 400 мыңға жеткен. Отаршылар күш көрсету арқылы аборигендерді өздерінің мекендерінен қуып, шөлді, құнарсыз аудандарға ығыстырды. Сондықтан аборигендер де отаршыларға қарсы қатты күш көрсеткен.

Бірақ сол заманның қару-жарағымен қаруланған еуропалықтар ондай қарсылықтарды күшпен басып отырған. Сөйтіп, аборигендерді шөлді жерлерге ығыстырып тастаған. Еуропалықтар австралиялықтардың көпшілігі батыс Австралия, Квинсленд штаттарына және Солтүстік Австралия жерлеріне көшірсе, қазіргі кезде аборигендердің көпшілігі Австралияның орталық шөлді жерлеріндегі резервацияда тіршілік етеді. Резервация-

дағы аборигендерге келімсектер басшылық жасап, оларды рұқсатсыз тұрған жерінен еш жаққа жібермейді. Барлық қара жұмыстарды соларға істетіп, оларға өлмейтіндей ғана қорек береді. Медициналық жәрдем көрсету жоқтың қасы. Олардың жалпы материалдық және моральдық жағдайлары өте төменгі дәрежеде. Сондықтан да австралиялықтардың саны жылдан-жылға азайып барады.

1901 жылдан бері Австралия Одағы Ұлыбритания империясының бір бөлшегі штаттың правосына ие болды. Австралия Одағының ұйымдасуы — австралия ұлтының ағылшындар, ирландықтар, шотландықтар және уэльстердің қоспасынан құрылып, өз іштеріне басқа жақтан келгендерді де мол қамтыды. Қазіргі кезде Австралия ұлтының саны 14 миллионнан астам. Тілі ағылшын тілінің австралиялық диалектісінде пайда болған.

Осы күнгі Австралия өз алдына капиталистік жолмен дамып келе жатқан ел. Басты экономикасы ауыл шаруашылығы және тау кендері өнімдерінен тұрады. Өндіріс орындары капиталистердің қолында болса, ауыл шаруашылығы фермерлердің қарауында.

Халықтың көбірек топталған ірі қалалары: Сидней, Мельбурн, Брисбен, Аделаид, Перта, Хобарта. Ауылдық жерлерде жалпы халықтың 10 проценті ғана мекен еткен.

ОКЕАНИЯ ХАЛЫҚТАРЫ

Океания үш: Меланезия және Жаңа Гвиней; Полинезия мен Жаңа Зеландия және Микронезия аймағынан құрылған.

Океанияның климаты ыссы экваторлық болғанымен тропиктік климатқа ұқсас келеді. Мұхиттан және теңіздерден соққан жел ыссы ауа райын жұмсартып, тұрғындар, өсімдіктер мен жануарларға қолайлы жағдай тудырады. Жылдық температураның өзгерісі тек 5° шамасында ғана болады. Орташа жылдық температура Жаңа Коледонияда, Гавай, Маршал аралдарында $+23,5^{\circ}$, $+28^{\circ}$ жетеді. Жер бетіндегі ылғал мен жаңбыр жеткілікті болғандықтан өсімдіктер жақсы өседі.

Океания аралдары жасыл желекке бай, мәңгі көгеріп тұратын тропиктік өсімдіктер мен ормандар мол. Әсіресе, тропиктік өсімдіктер батыс, оңтүстік аралдарда көбірек болса, шығыс және солтүстік аралдарда сиректеу.

Кейбір өсімдіктердің тұқымдары мұхит, теңіз сулары арқылы Океания жерлеріне келген болу тиіс. Ең көп өсетіні — пальма ағашы. Оның 200-ден астам түрлері Индонезияда болса, 18 түрі Соломон аралдарында, 3 түрі — Гавайда өседі. Осыған қарағанда пальма ағашы барлық Океания жерлеріне бірдей тармағанын көреміз. Бұл жерлерге пальмадан кейінгі кокос пальмасы көбірек тараған. Ол бұл жердегі аралдарға түгелдей тараған. Нан ағашы, таро, панданус ағаштары мен өсімдіктері мол. Батыс аралдардың ойпаттарында биіктігі 40—60 метрге жететін ірі ағаштармен қатар кіші-гірім аласа, жіңішке тал-шыбықтар да өседі.

Океанияның жан-жануарларынан бұл аралдарға жабайы шошқа, кускус, кенгуру және әр түрлі құстар мол тараған. Тек Бисмарк архипелагінде жануарлардың түрлері өте аз. Тотықұс түрі 50-ден асатын жұмақ құстары, түйеқұс т. б. құс түрлері болса, теңізде көптеген балықтың түрлері, дельфиндер, кашалоттар, тіссіз киттер, теңіз тасбақалары бар.

Океанияның үлкенді-кішілі аралдарының бәрінде де адамдар мекендейді. Аборигендердің бұл жерлерге келіп қоныс тепкен уақыттары мың жылдап есептелсе, бұдан 150 жылдай бұрын Еуразия мен Америкадан көптеген адамдар келген. Соның нәтижесінде Океания халықтары аборигендер мен келушілерден құралған. Олар бір-бірімен этникалық жағынан араласып, көптеген аралдың тұрғындарының қаны араласып кеткен. Океанияның этникалық құрамын жақсырақ түсіну үшін Меланезия, Полинезия және Микронезия аралдарына қысқаша тоқталып өтейік.

Меланезия (гректің) «Мелас» — қара, «несос» — арал) — қара арал деген сөзден шыққан. Еуропалықтар осы жердегі тұрғындардың сыртқы түсіне қарап, олардың мекендеген аралдарына да «қара» деп ат қойған. Меланезияда папустар мен меланезиялықтар тіршілік етеді. Олар өздерінің пәсілдік белгілер бойынша, евстрало-негроидтыққа жатады. 1950 жылы Жаңа Гвинеяда — екі миллионнан астам адам тұрса, оның 99 проценті папустар да, қалған аз бөлігі меланезиялықтар. Меланезиялықтар, негізінен, Соломон, Бисмарк, Жаңа Гебридтер, Жаңа Коледония, Фиджи аралдары мен архипелагтарында көптеп саналады. Меланезияның батысынан шығысына қарай жүрген сайын халықтардың құрамының жақсы араласқанын байқауға болады. Мысалы,

1951 жылы Фиджи аралында 301959 адам тұрса, оның 44,3 проценті меланезиялықтар, 2,3-і будандар, 47,5-і үндістер, 1,1-і қытайлықтар, 2,1 проценті басқа ұлттардың өкілдері болған.

Полинезия — грекше «полю» — көп, яғни көп аралдан құрылған сл деген мағына береді. Олардың ең ірілері Жаңа Зеландия, Самоа, Гавай, Туа-Моту, Тонга және т. б. аралдар. Отаршылар келгенге дейін бұл жерлерде 1,1 миллион адам тұрған болса, қазір не бары 450 мың тұрғын қалған. Полинезиялықтардың көпшілігі орталық аралдарда мекендейді. Шет жақтарындағы кіші-гірім аралдарда басқа жақтан келгендер көбірек. Мысалы, Гавай аралдарында 1950 жылы 499794 адам болса, оның 2,1 проценті полинезиялықтар, 12,8-і будандар, 32,7-і жапондықтар, 10,3-і филиппиндер, 5,8-і қытайлықтар, 32,9-і американдықтар, 1,4-і корейліктер т. б. Жаңа Зеландияда — 1939700 адам мекендесе, олардың 5,8 проценті маорлар (полинезиялықтар), 94,2-і ағылшындар.

Микронезия — грекше «микро» — кішкентай, кіші-гірім көптеген аралдар жиынтығы. Океанияның солтүстігінде орналасқан. Бұл аралдардың тұрғындары — полинезиялықтардың, меланезиялықтардың қосылуынан шыққан будандар. Кейін олар шеттен келген еуропалықтармен де араласқан. Бұл аймақтың халықтарының этникалық құрылымын жақсырақ түсіну үшін, кейбір аралдардың тұрғындарына тоқталайық. 1943 жылы Марриан аралдарын мекендеуші 25836 адам болса, оның 93,7 проценті будандар, 2,2-і филиппиндер, 1,2-і қытайлықтар, 2,9-і американдықтар. Ал Маршалл аралындағы 10500 адамның 99 проценті микронезиялықтар, 1-і американдықтар. Осындай этникалық құрамаларды басқа да аралдардан көруге болады.

Сөйтіп, Океания халықтарының этникалық құрамы жергілікті тұрғындармен бірге Еуропа, Азия, Америка және т. б. жерлерден келген адамдардан құралған. Кейінгі кездерде аборигендердің саны азайып бара жатса, сырттан келушілердің саны көбейе түсуде. Жергілікті халықтар мен келушілер арасынан шыққан будандардың саны да аз емес.

МЕЛАНЕЗИЯ МЕН ЖАҢА ГВИНЕЙ ХАЛЫҚТАРЫ

Меланезияға қарайтын үлкенді-кішілі аралдардың барлығына ел ертеден мекендеген. XVIII ғасырдың ақырындағы мағлұматқа қарағанда, Меланезияда шамамен жергілікті халықтардың саны 1,5 миллионға жеткен. Бірақ бұл аборигендердің этногенезі әлі де жақсы зерттелмеген. Азды-көпті жиналған этнографиялық деректерге қарағанда, меланезиялықтар өздерінің антропологиялық ерекшелігі бойынша, негроидтық нәсілге жақын. Кеңес антропологтарының, соның ішінде Я. Я. Рогинский мен Н. Н. Чебоксаровтардың пікірі бойынша, меланезиялықтар экваторлық, негр-австриялық нәсілге жатқызады. Бұл аралдардың, әсіресе, Жаңа Гвинеядің тұрғындарын этнографиялық жағынан терең зерттеген Н. Н. Миклухо-Маклай. Оның еңбектерінде Меланезияның аборигендерінің тарихы, сан-салалы тұрмыстары, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері және мәдениеті ғылыми негізде қарастырылған. Аборигендердің антропологиялық белгілері: шаштары бұйра, тістері күңгірт коңыр, мұрындары жалпақ, еріндері қалыңырақ. Бұл айтылған белгілер Африка негрлерінің антропологиялық қасиеттерімен бірдей деуге келмесе де, бұл халықтардың өзара бір-бірімен ұқсас екенін байқау қиын емес.

Меланезиялықтардың антропологиялық ерекшелігіне қарай отырып, оларды төрт түрге бөлуге болады: 1) аласа бойлы негроидтық (олар Жаңа Гвинеядің ішкі аудандарының тұрғындары); 2) негізгі меланезиялықтар; 3) Жаңа Коледондықтар; 4) Папуастар, (Жаңа Гвинея, Бисмарк, Архипелог және т. б.). Меланезиялық генетикалық жағынан қайдан шыққаны ғылымда шешілмесе де, олар Оңтүстік-Шығыс Азиядан, анығырақ айтқанда, Индонезиядан келген болуы тиіс.

Меланезиялықтардың этникалық дамуына ру-тайпалық тұрмыс өзінің қолайсыз әсерін тигізген. Бұл аралдардан ірі-ірі этникалық бірліктің шығуы қиын. Солай болса да отаршылар келгенге дейін, аборигендер әр рудың белгілі жерлерінде қауым-қауым болып мекендеп, бір ру екінші румен нашар қатынасқан. Жаңа Гвинеядің солтүстік-шығыс жағалауындағы папуастардың тұрмыстарын үйрену арқылы Н. Н. Миклухо-Маклай меланезиялықтардың қауымдық өмірін жақсы көрсеткен. Қоғамдық даму жағынан біршама алда болған. Жаңа Коледония мен Фиджи тұрғындары да тайпа бірлігінен

асып кетпеген. Тек XIX ғасырдың бірінші жартысында Фиджиді мекендеген тайпалардың араларында өзара соғыстар болып, соның нәтижесінде ірі тайпалар одағы келіп шыққан. Осы тайпалар одағының негізінде Мбау корольдігі ұйымдасып, келешектегі үлкен қоғамның пайда болуына жол ашылды. Бұл жерлерде ірі-ірі тайпалардың бірлесуінің нәтижесінде халықтық қалыптасу процесі келіп шыққан. Мұндай тайпалардың бас қосуына негізгі себептердің бірі — отаршыларға қарсы болған көтерілістердің нәтижесі.

Меланезия аборигендерінің тілін екіге бөлуге болады. Олар — меланезия мен папуас тілдері. Папуас тілдері Жаңа Гвинейдің ішкі бөлігіне, аралдың батыс жартысына және оның жағалауларына жараған. Папуас тілдері ертеректе Меланезияның басқа да аралдарын мекендеушілердің араларына, сондай-ақ Жаңа Британия, кейбір Соломонов аралдарына таралған болуы тиіс. Папуастардың тілінің грамматикалық құрылысын, оның сөз байлығын Н. Н. Миклухо-Маклай терең зерттеп, оған ғылыми талдау жасаған. Ол папуастардың бонгу бөлігінің сөздігін құрастырған болса, А. Ханге бонгудің грамматикасы мен сөздігін жасаған. Солай болса да папуас тілдерінде әлі де болса шешілмеген мәселелер аз емес.

Папуастың тілдерінің Океания халықтарының тілдеріне жақындығы байқалмайды. Жаңа Гвинейдің солтүстігіндегі Хамальхера аралының солтүстік жағындағы папуастардың тілдері Индонезияның тілдеріне ұқсас келетінін зерттеушілер атап өтеді. Соған қарағанда папуастар ерте заманнан бері Меланезияда өмір сүрген. Бәлкім, ол кезде Меланезия мен Индонезия жалғасып жатқан бір құрлық болуы мүмкін. Бұдан 5—6 мың жыл бұрын шамасында папуастар Индонезиядан Жаңа Гвиней аралына келіп, кейін осы жерден Жаңа Коледония, Фиджи және Меланезия аралдарына т. б. тараған болса керек.

Меланезиялықтардың тілдері — полинезиялықтардың, микронезиялықтардың және индонезиялықтардың тілдерімен туысқан тіл. Сөйтіп, бұл тіл малайско-полинезиялық тілдер семьясына меланезиялықтардың, мадагаскарлықтардың тілдері кіреді. Бұл тіл семьясында сөйлеушілер жер шарында кең тараған.

Еуропалықтар келгенге дейін меланезиялықтардың еш біреуінде де жазу-сызу болмаған. Алғашқы аборигендердің сөздерімен, тілдерімен танысушылар саяхат-

шылар мен миссионерлер болған. Олар жергілікті халықтардың сөздерін еуропалықтардың жазу-сызуының жәрдемімен жинаған, әрі аборигендердің тілдерін жақсы білмеген себепті, олар өздерінің еңбектерінде көптеген кемшіліктер жіберген. Мелонезиялықтар өздерінің ана тілдеріндегі жазу-сызуына тек XIX ғасырдың бірінші жартысында ғана болады. Кейінгі жылдарда Кодрингтон Реед пен А. Каппелер мелонезия тілін көбірек үйренуге еңбек еткендіктен олардың зерттеулерінде мелонезиялықтардың тілдері жөнінде бағалы деректер бар.

Меланезиялықтардың тіршілігі, негізінен, егіншілік пен балықшылыққа негізделген. Үй жануарларын өсіру мен аңшылық олардың тұрмысына көп қалыптаса қоймаған.

Меланезия аборигендері егіншілікпен өте жақсы айналыса білген. Олар егін егуге жарайтын алақандай бос жер қалдырмайды. Аборигендердің пікірі бойынша, жер шарындағы халықтардың ішінде егіншілікпен айналыса алмайтын ел жоқ. Бұлардың өсімдік өсіретін плантациялары еуропалықтарды таң қалдырған. Жерді егіске өте ұқыпты даярлап, тұқым сепкен, өсіп келе жатқан егінге қажетті қоректік заттарды, суды өз уақытында бере білген. Мысалы, Жаңа Коледунияға барған француз саяхатшылары мен қоныс аударушылары аборигендердің бау-бақшаларының Франция бағбандарының бау-бақшаларынан анағұрлым артық екенін мойындаған.

Меланезиялықтардың егіншілігі тропикалық табиғи-географиялық жағдайына бейімделген. Түйнекті өсімдіктер: ямса, таро (тәтті картоп), банан, қант құрағы көп өсіріледі. Жемісті ағаштарына да айрықша көңіл бөлінеді. Олардың қатарына какао пальмасы, нан ағаштары, сагово пальмасы және банан жатады.

Бұл өсімдіктер барлық жерге бірдей тарамған. Себебі әр түрлі өсімдіктер өздеріне қолайлы жерге ғана жақсы өсетіні белгілі. Мысалы, таро дымқылды, суы мол, батпақты жерлерде жақсы өседі. Қолдан тағы да үстемелеп суарылады. Ямса болса, керісінше, суды көп қажет етпейді, оны аралдардың шетіне жағалауға егілген. Сагово пальмасы тек Меланезияның батысында ғана өседі. Нан ағашы Жаңа Коледонияда өсірілмейді. Жоғарыдағы аты аталған мәдени өсімдіктердің ішінен тек саговор пальмасы жабайы өседі де қалғандарының барлығы да қолдан өсіріледі. Олардың түрлері көп.

Меланезиялықтардың егін шаруашылығына пайдаланатын өздеріне керекті құралдары болған. Олардың ішінде неолит заманынан келе жатқан тас балта, тас пышақ сияқты әр түрлі тас құралдар бар. Бұл аталған құралдарға қосымша «урья» деп аталатын жер аударуға арналған күрек болған. Осы аспаптардың жәрдемімен меланезиялықтар өсімдіктерді тәрбиелеп өсірген.

Алдымен аборигендер әр өсімдіктің өсуіне қолайлы деген жерді белгілеп алып, ол жерді жабайы шөптерден тазартады, төңірегін ағаштардың бұталарымен қоршайды. Сонан кейін жерді аударып, егіске дайындап болған соң керекті өсімдіктердің тұқымын егіп, қажетті жұмыстарды жүргізген.

Тың егістікті игеруге ерлер де, әйелдер де және қолынан жұмыс келетін бала-шағалар да қатынасқан. Дайындалған жерлерге өсімдіктерді отырғызу, оларды күтіл-баптау және өнімін жинау әйел мен бала-шағалардың жұмысы болып есептеледі. Меланезиялықтардың, соның ішінде папуастардың егін шаруашылығын қандай жолмен жүргізетіндігін Н. Н. Миклухо-Маклай жақсы жазған. Сөйтіп, егіншілікті дамытуда меланезиялықтардың үлкен-кішілерінің бәрі де қатынасып, мол өнім алу үшін физикалық күш-қуаттарын аямаған. Құралдарының тым тұрпайы болуына қарамастан, көп еңбек етулерінің арқасында күн көрулеріне жететін өнім жинаған.

Балық аулау кәсібі меланезиялықтардың тұрмысында елеулі орын алады. Олар балықты өзен-көлдерден де, теңіздерден де аулаған. Балық аулаушылықпен тек ерлер айналысады. Балықты тормен, қармақпен, сүңгімен аулайды. Ұзындығы 300 метрге жететін, ені 2 метрлік торларды көпшілік бірлесіп тоқыған. Мұндай тормен балық аулауға бірнеше көрші қыстақтардың адамдары қатынасқан. Басқа да кішкентай торларды аборигендер кеңінен пайдаланған. Көпшілік аралдардың тұрғындары суда жүзіп бара жатқан балықтарды шанышқымен шаншып та, қармаққа ілдіріп те ұстаған. Аборигендердің балықты аулау әдістері бір-біріне ұқсас келеді. Балық жүретін судың бір шетін бөгеп алып, суды улы шөппен ұлаған. Ұланған судағы балық есеңгіреп жүрген кезде, кісілер оларды қолдарымен-ақ ұстап алған. Жыртқыш балықтарды осы әдіспен аулаған. Ол үшін кішкентай балықтың ішіне улы шөпті салып, суға жіберген. Сол ұланған балықты жыртқыш балық келіп жұтып жіберсе

болғаны көп уақыт өтпей-ақ жыртқыш балық та есенгіреп судың бетіне шығады. Осы сияқты айла-тәсіл жау сау арқылы акуланы да ұстай білген. Көп адамдар бірлесіп, теңіз тасбақасын да аулаған.

Тормен қоршап немесе жағалаудағы құмға жұмыртқа төгуге келген кезде де ұстаған.

Меланезия аралдарында жабайы жануарлар жоқтың қасы. Тек ірі аралдарда жабайы шошқа мен жабайыланған иттер ғана болады. Аборигендер оларды да аулайды. Құстарды еті мен қауырсындары үшін ұстайды.

Меланезиялықтар үй жануарларынан шошқа, ит, тауық асырайды. Еуропалықтар келгеннен кейін шошқа бұл жерлерге көбірек тараған. Аборигендер шошқаның етін, азу тісін өте қадірлейді. Оның етін мереке дастарқанына қойса, азу тісі әсемдік зат орнына жұмсалады. Кейбір жерде ол тіс ақша есебінде қолданылған. Шошқаның көптігі байлықтың белгісі.

Аборигендер тұрмыста отты ертеден пайдалана білген. Екі ағашты бір-біріне ысу жолымен әрі-беріде-ақ отты тұтандыра алады.

Меланезиялықтар күндсілікті тамақтарын, негізінен, отқа қақтап жейді. Кокос жаңғағының сүті мен суды қайнатып ішкен. Тамақтарын оттың шоғына, қоламтасына қақтаған. Әсіресе, тамақты қызған тастардың арасына салып пісіру әдісі кең тараған, оны жер пеш деп атайды. Ол үшін қазылған шұңқырдың ішіне жалпақ тастарды төсейді де, үстінен лау ғып от жағады. Қызған тастардың үстінгі қабатын шұңқырдың бір жағына жинап, ең астыңғы қабатта жатқан тастың үстіне бананның жапырағына жақсылап ораған етті, балықты, ямсаның түйнегін, таро сияқты тамақты қатарластырып қойып, оның үстін қызған тастармен қайтадан бастырады да оған су бүркіп, оның үстін бананның т. б. жапырағымен қымтап жауып тастаған. Сонан кейін 3—4 сағаттың ішінде өте тәтті болып буға піскен тамақ дайын болған. Осындай жолмен мереке күндері бірнеше шошқаның етін пісірген.

Еуропалықтар келгенге дейін меланезиялықтар адамды елітетін есірткілік сусындарды ішпеген. Кейінгі кездері есірткілік «кава» (Оңтүстік-Шығыс Меланезияда), «бетель» (солтүстік-батыста) сусын әзірлеуді үйренген.

Кава сусынын өсімдіктің тамырын қазып алады да, оны ұсақтаған соң, бір ыдысқа жинап су құйып ашыт-

қан. Каваны көп ішкен адам мас болып еліреді, ал аз ішсе емдік қасиеті бар. Бұл ішімдікті тек ер кісілер мерекелерде ішімдік ретінде пайдаланылады.

Бетель Меланезияның солтүстік-батыс жақтарына кеңірек тараған. Бұл ішімдікті үш заттың қоспасынан істеген немесе тұқымынан жаңғақ пальмасының жаңғағы жапырағы және ұнталған каронлов әгінің қоспасынан істеген. Бұларды да алдымен ұнтақтап суға ашытып даярлайды.

Меланезиялықтардың негізгі шаруашылығы егіншілік болғандықтан, аборигендер ерте заманнан бері отырықшы деревняларды мекендеген. Әр деревняның үлкендігі өздерінің тұрғындарының санына байланысты. Көпшілік жерде деревняның ортасында ашық алаң қалдырылған. Кейбір деревняны қоршаса, кейбірі қоршалмайды. Сыртқы жаудан сақтану үшін, деревняның төңірегін бір немесе бірнеше қабат етіп қоршап, оған келетін жiнiшiкке соқпақ жол қалдырады. Көпшілік жерлерде деревняны дұшпан көзінен таса, қалың орманның ішіне, таудың баурайына қалтарысқа салған. Көбінесе орманды жерлерде үйлер хутор тәріздес, жоспарсыз әр жерлерге шашыраңқы орналасады.

Меланезиялықтар барлық жерде үйлерді біркелкі етіп салады. Олар үйлерін жеңіл етіп салады. Жуан ағаштардан тіреулер қойып, төбесін бамбук және пальма ағашының жапырақтарымен су өтпейтін етіп жабады. Төбесі күмбезденіп жабылады, іші адамдардың тұруына қолайлы. Оның алдына лашықтар да салынады.

Меланезиялықтардың тұрмысына кең пайдаланылатын басты көліктері — қайық. Қайықты үлкен ағаштарды, соның ішінде нан ағашын кеудей ойып жасайды. Қайықтарын әр түрлі өрнектермен безендіріп тастайды. Қайықтардың ұзындығы көбіне 9 метр, ені жарты метр етіліп жонылады. Қайықтарының алды-арты көтеріңкі болады. Үлкен сауда кемелерін де жасап, теңізшілік өнерді де біраз меңгерген. Компассыз-ақ түнде, тұман күндері де қай жерге барам десе, сол жерді адаспай тауып бара алған.

Меланезияның ауа райы тропикалық болғандықтан, аборигендердің киім түрлері онша көп болмайды. Өздерінің әдет-ғұрыптары бойынша, кісілердің жалаңаш жүруі ұят болып саналмайды. Кейбір аралдағылар мүлде жалаңаш жүрсе, кейбіреулеріне белдеріне белдік

байлаумен шектеледі. Меланезияның солтүстік жақтарындағы аралдағылар ағаштың жапырағынан құрастырып тігілген желенді жамылған. Бұл желенді жаңбырдан, суық желден сақтану үшін киген. Меланезиялықтардың арасындағы көп тараған киімнің түрлері деп ағаштан істелген ерлердің белбеуі мен өсімдік жібінен тоқылған әйелдердің етеккөйлегін айтуға болады.

Меланезиялықтар киімнен гөрі денелерін әсемдеуге көбірек көңіл бөледі. Мұрын желбезегіне қыстыратын шыбық, иттің тісінен тізіп істеген моншақтар, бамбук ағашынан жасалған тарақ, теңіз малоскасының қабыршағынан жасалған білезіктер, сырғалар т. б. сол сияқты көптеген әсемдік заттарын пайдаланады. Осындай заттармен аборигендер басын, құлақтарын, мойнын, кеудесін, қолдарының қырын, белдерін әшекейлеуге тырысады. Кейбір кездері меланезиялықтар денелеріне сурет те салады. Жергілікті тұрғындардың бұлай безенулерінің әсемдік жағынан гөрі, әлеуметтік мазмұны басымырақ болған. Адамның әшекейіне қарап, оның қоғамдағы орнын және жасын байқауға болады. Діни адамдардың безенуі де өз ерекшелігімен көзге түседі.

Еуропалықтар келгенге дейін меланезиялықтар рулық қауымның ыдырап, таптық қоғамның жаңа пайда бола бастаған сатысында тіршілік еткен. Меланезияның солтүстік-батысында, Жаңа Гвинейде рулық қауымның қарым-қатынастары күштірек болса, ел Меланезияның басқа жақтарында, сондай-ақ Фиджи аралдарында таптық қоғамның алғашқы көріністері пайда бола бастаған. Сөйтіп, қоғамдық даму дәрежесі жөнінен меланезиялықтардың бірдей дәрежеде өспегені байқалады. Олар ру-ру, тайпа-тайпа және тайпалық одақтар бойынша бөлінгендіктен, өзара қарым-қатынас нашар болып келген. Кейбір үлкен аралдардың тұрғындары өздері мекендеген аралдарының табиғи-географиялық жағдайына қарай бірнеше топқа бөлінген. Мысалы, Адмиралтейство тұрғындары өзара үш бөлікке бөлінген. Матакор — моанус пен узиаилардың екі ортасында егіншілік, балықшылықпен айналысушылар мекендеген. Бұл үшке бөлінген тайпалардың араларында әдет-ғұрыптарында, тілдерінде айырмашылық болумен бірге, олардың сыртқы антропологиялық жаратылыстарында да айырмашылықтар бар. Бұлардың ішіндегі саны көп узиаилардың этникалық құрамының өзі әр түрлі. Олар кіші-гірім 20-дан астам бөліктерге бөлініп, көптеген диалектермен

сөйлейді. Кішкене бөліктер қабули, малай, пундру, ла-ла, сабон және т. б. болып аталады.

Жаңа Коледония, Фиджи тұрғындары тайпалық одақтарға біріккен. Жаңа коледондықтар 40—50-дей тайпалық қауымға бөлініп, әр қауымда 500-ден 2000-ға дейін кісі болған. Бірнеше тайпалардың тайпалық одақтың белгілі меншік жерлері, өздерінің аттары, диалектілері, әдет-ғұрыптары және көсемдері болған. Олар көсемдеріне салық төлеп тұрған. Тайпалар бір-бірімен жанжалдасып та отырған. Бірақ мұндай жаугершілік ұзаққа созылмаған. Онан кейін бейбітшілік орнап, тайпа араларында қайтадан қарым-қатынас басталған.

Әр тайпа бірнеше қауымға бөлініп, олардың ортақ меншік жерлері болған. Әр қауым экономикалық жағынан дербес ұжым болып саналған. Оның мүшелері қауымның жұмысына белсене қатынасқан. Егіншілікке, балықшылыққа, үйлерді, қоғамдық құрылыстарды салуға әрқайсысы белсене қатысқан. Өндірілген байлық ұжымның барлық пайдасына жұмсалған.

Қауымның орталығы ерлердің үйлері болып, бұл үйлерде ерлер ер жеткен балаларымен бірге жатып-тұрып, тамақтанған. Қоғамның ішкі және сыртқы мәселелері осы ерлердің ортасында талқыланып, шешілген. Әйелдер жас бала-шағаларымен кішірек үйлерде ерлерден бөлек өмір сүрген.

Меланезиялықтардың арасында матриархат пен патриархат дәстүрі қатар өмір сүрген. Мысалы, Жаңа Гвинеяде, Жаңа Коледонияның оңтүстік-шығысында, Фиджи, Жаңа Тебридтің оңтүсігінде патриархат (әкелік) дәстүр үстемдік етсе, Меланезияның Соломонов, Ваникоро, Банкс және т. б. қалған аралдарында жұртты матриархат басқарған. Меланезияда аналық экзогамиялық рулардың бірлесуінен фратерия құрылған.

Меланезиялықтардың қауымы қан жағынан туысқан адамдардан құралған және оны сол қауымның ішінен шыққан белгілі адам басқарған. Бір ру кісілері өзінің руының қызына үйленбеген. Үйлену мәселесін қауым басшысы шешкен. Бір қауымның адамы екінші қауымның адамымен отасуға тиісті. Тұрмысқа шыққан қыз ерінің қауымына келіп қосылған. Кейбір жерлерде, керісінше, үйленген жігіттердің әйелінің қауымына бағып қосылғандары да байқалған. Меланезиялықтардың орталарында үйленерде қалыңмал төлеген. Қалыңмалды үйленуші жігіт емес, сол үйленушінің руы бөлісіп төле-

ген. Төлейтін заттардың ең бастысы шошқа және малюска қабыршығынан ақша болған. Мысалы, XX ғасырдың бас кездерінде Газель жарты аралында мекендеушілер өздерінің байлық дәрежесіне қарай, 20—40 немесе 100—150 қабыршақ-ақшасын төлеп үйленген. Ал Адмиралтейство аралында қалыңмалдың орташа мөлшері 100 қабыршақ мөлшеріне жеткен. Үйлену мерекесі онша қиын болмаған. Қыз бен жігіт жағы бірге жиналып, би билеп, тойды тамаша қылып бірлесіп өткізген.

Меланезиялықтардың отбасы ынтымақты болған. Бірақ отбасында экономикалық дербестік болмаған соң, көп әйел алуға рұқсат етілген. Алайда көп әйелді ру басшылары мен көсемдері және бай адамдар ғана алған. Ірі рудың көсемдерінің ондаған әйелі болған. Кейбіреулерінің әйелдерінің саны 30—60-қа жеткен. Меланезиялықтар жас балаларын есейгенше өздерінің жанында тәрбиелеп, ұлдары ер жеткен кезде оларды ерлердің үйлеріне апарып қосқан. Бұдан былайғы жас өспірімдердің өмірлері ерлердің үйінде тәрбиеленуге тиіс.

Меланезияның кейбір жерлерінде рулық қауымның ыдырап, таптық қоғамға өте бастағаны байқалған. Мұндай жердегі тұрғындардың арасында жарлы, бай болып жіктелу басталған. Мысалы, шошқасы мен қабыршақ ақшасы көбірек кісілер бай болып саналған. Осындай мүлік теңсіздігінің нәтижесінде тайпалардың арасында қарама-қайшылықтар күшейе түскен. Бір тайпаға қарсы екіншісі соғыс ашқан. Сондықтан тайпалар ішінен әскери көсемдердің басшылығы арқасында сарбаздар ұйымдасқан. Әскерді ұйымдастыруда, тайпаның ішкі-сыртқы мәселелерін шешуде «ерлердің одағы» шешуші рөл атқарған. Кейбір аралдарда әлеуметтік бөлінушілік жоғары дәрежеде болып, көсемдер демократиялық жолмен емес, атадан балаға мирасқа қалдыру жолымен басшылық еткен. Осындай жағдай Жаңа Коледония мен Фиджи аралдарында болған. Жоғарыда тоқталып өткендей Фиджида Мбау корольдігі құрылған. Алғашқы кезде Мбау кішкентай аралдың көсемі болса, кейін соғыс арқылы көп тайпаларды біріктіріп, XIX ғасырдың бас кезінде Мбау корольдігі ұйымдасып, қауымдық билік орнаған.

Меланезиялықтардың рухани мәдениетіне тоқталсақ, олардың ортасында жаратушыға сену күшті болған. Сонымен бірге, аборигендер жаратылыстың құбылыстарына, белгілі адамдардың рухына, ру, тайпа көсемдері-

не, әсіресе, одақ көсемдеріне сиынған және олардың дәрежесін үнемі көтермелеп, дәріптеп отырған. Ел арасында тәуіптер (знахарлар) көп болған. Олар өздерінің аруақтарын, жын-шайтандарын, пірлерін шақырып, әр түрлі ауруларды емдеген. Олардың біреулері ревматизмді, екіншілері эпилепсияны, үшіншілері безгекті және т. б. сол сияқты ауруларды емдеудің маманымыз деп есептеген. Ішінде бал ашушылар да болған. Кейбіреулері атадан келе жатқан халық медицинасының бай тәжірибесін пайдаланып, ауруларды емдеудің біраз қыр-сырын меңгерген. Тәуіптік — тұқым қуған, әсіресе, әйелдер арасында тәуіптер көп.

Аборигендер «ұшатын сиқыршыдан» қатты қорқып, оны пері, албасты («вуэм») деп түсінген. Бұл сиқыршыны әйкумдер, «попова» деп атаған. Поповалар әйелдерден шығып, олар теңізде өлген адамдардың етін жеген, қыздарын кішкентайынан тәуіптікке тәрбиелеген. Сиқыршы поповалар бал ашу арқылы қай кезде теңізде дауыл болатынын болжап отырған. Мұндай әйелдердің тұрмысқа шығуына рұқсат етілген. Тұрмыстың дамуымен ру, тайпа көсемдері өлгеннен кейін, оны сол рудың құдайы деп те санаған. Көсем — тайпаның күні, шамшырағы деп түсіндірілген.

Меланезиялықтар, олардың ішінде папуастар ағаштан әр түрлі бұйымдар жасаған. Әр түрлі маскалар, ыдыстар және т. б. осылар сияқты бұйымдарды істеген және суретті жақсы сала білген. Барабан, сыбызғы, теңіз малюскасының мүйізінен істеген музыкалық аспаптары бар. Бірақ шекті аспаптары болмаған. Аборигендердің арасында аяқпен теуіп ойнайтын ойындар кең тараған. Әйкумендердің бәрі дерлік осы ойынды ойнайды десе де болады.

Халық медицинасында массаж жасау, қан алу, оташылық, әр түрлі шөптерден дәрі даярлау істері көбірек тараған. Керек десе, адамның бас сүйегін тесіп, ішіне дәрі жіберіп емдейтін дәрежеге де жеткен.

Меланезияның көпшілік жерінің ауа райы тропикалық болғандықтан, Еуропадан келген отаршылар барлық жерін басып ала алмады. Ыссы, дымқыл, климатқа еуропалықтар бірден үйрене қоймады. Сондықтан Австралия мен Полинезияға қарағанда, шетел отаршылары Меланезия аралдарын біршама кейінірек отарлаған. Отаршылар, ең алдымен, ауа райы қолайлырақ Жаңа Коледония мен Фиджиға ұмтылды. Англия мен Франция

мемлекеттерінің арасындағы өзара таластан кейін, Жаңа Коледония 1853 жылы Францияның отары болады. Біршама кейінірек Франция Лонли аралын да өзіне қосып алды. Франция мемлекеті Жаңа Коледонияға да сотталған саяси айыпкер адамдарды әкелген. Сөйтіп, бұл арал да жер ауып келген қылмыстылардың мекеніне айналды. 1871 жылғы Париж Коммунасына қатынасшылардың көпшілігі Жаңа Коледонияға келіп, ауыр жұмысқа салынды. Әр түрлі себептермен жер ауып келушілердің саны жылдан-жылға көбейе түсті. 1896 жылы тек Жаңа Коледонияда олардың көпшілігі өздерінің айып жылдарын бітірген соң, осы жерде қоныстанып қала берген. Сөйтіп, Жаңа Коледония және т. б. Меланезия аралдарына қоныстанушылардың негізгі бөлігі Еуропадан жер ауып келген адамдар болатын. Бұл жерлерге өз еріктерімен аздаған француздар да келген.

Фиджи аралына бірінші болып ХІХ ғасырдың 30-жылдарында еуропалықтар келген. Миссионерлер болып келген олардың көпшілігі жергілікті тайпаларды, руларды өзара өшіктіріп, оларға мылтық және т. б. қару-жарақтар берген. Аборигендердің бұрыннан нашар бірлігіне одан әрі қаяу түсіріп, еуропалықтардың Фиджиді тез отарласуына жағдай тудырған. Соның нәтижесінде 1874 жылы Фиджи аралын Англия өзіне қаратып алған. Жаңа Гвинейдің батыс бөлігін 1828 жылдан бастап голландықтар, ал енді оның шығыс жағын 1884 жылы Англия мен Германия бөлісіп алған. Аборигендердің көбірек сақталған жері - Жаңа Гвиней. Мұнда 2 миллионнан астам папуастар тұрады.

Меланезияны отарлаудың өзінше ерекшелігі болған. Еуропалықтар келгенге дейін Меланезия аралдарында көптеген жергілікті адамдар тұрып, олар өздерінің тарихи дамуы бойынша алғашқы қоғам құрылыстарында тіршілік еткен, содан да олар адамның адамды қанайтынын жақсы түсінбегендіктен де еуропалықтардың қанай бастағынына аборигендер қатты қарсылық көрсеткен. Олар келімсектердің плантациясында жұмыс істеуден бас тартқан. Мұны көрген отаршылар жергілікті халықтарды күш көрсетіп, бағындыруға тырысқан. Отаршылар аборигендерді аңдай аулап, қолға түскенін байлап-матап, кейбіреулерін алдап, кемемен Австралия, Фиджи, Полинезия жерлеріндегі отаршыларға апарып, құл ретінде сатқан. Бұл жердің отаршылары меланезиялықтарды аяусыз жұмыс істету арқылы қанаған. Осы-

дай жолмен 40 жыл ішінде Австралияға алып барған 57 мың меланезиялықтардың тек бір мыңдайы еліне қайтып келген, қалғандары сол жақта өлген. Жергілікті жұмысқа адам күші жеткіліксіз болған соң, отаршылар Меланезияға Азиядан жұмыскерлерді жалдап әкелген. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, жергілікті халықтың саны өте азайып кетті. Осы кезде 80 мыңдай болған жаңа коледониялықтардың жалпы саны 37 мыңға төмендеді. Еуропалықтардың саны өсіп, 28 мыңға, азиялықтардың саны 8 мыңға жеткен. Осындай жағдайды фиджилықтардың тарихынан да көруге болады.

Фиджилықтар келімсектердің плантациясында жұмыс істеуден бас тартқан соң, отаршылар Индиядан жалдамалы жұмыскерлер әкеліп отырған. Сондықтан қазіргі кезде Фиджи аралы халқының 50 процентін үнділіктер құрайды. Аборигендердің саны өте азайып кеткен. Жаңа Гвинеяде әлі де жергілікті халықтардың саны келгендерге қарағанда анағұрлым көп.

Меланезия аралдары жер асты байлықтарына, әртүрлі минералдарға бай. Мысалы, Жаңа Гвинеяде: мұнай, алтын, теңіз маржаны, басқа да байлықтар өндіріледі. Оған қосымша көптеген плантациялар, олардың ішінде қант құрағының плантациялары бар. Осы жергілікті байлықты өндіруде аборигендер мен сырттан жалданып келген жұмысшылар еңбек етеді. Отаршылардың қанауына қарсы меланезиялықтардың бас көтерулері еш уақытта тоқталған жоқ. Аборигендердің ұлт-азаттық үшін болған күрестері екінші дүниежүзілік соғыстан кейін күшейе түсіп отыр. Оңтүстік-Шығыс Азия, оның бірі Индонезияда ұлт-азаттық күрестерінің көбеюі, Меланезия халықтарына да әсерін тигізуде. Жаңа Гвинеяде саяси-экономикалық толқулар болса, бұл аралдың батыс бөлігінде папуас пен меланезиялықтардың ұлт-азаттық күрестің жеңіске жетуі, Меланезия, соның ішінде Жаңа Гвинея халықтарын жігерлендіре түсті. Гвинеяліктердің азаттық күресінен қорыққан австралиялық отаршылар папуастар мемлекетін құру керектігін мойындай бастады.

ПОЛИНЕЗИЯ МЕН ЖАҢА ЗЕЛАНДИЯНЫҢ ХАЛЫҚТАРЫ

Полинезияның жергілікті халықтарын Я. Я. Рогинскийдің пікірі бойынша, полинезиялық пәсілге жатқызады. Оның негізгі белгілері: бойлары биік (170—173 см.),

түктері және сақалдары онша өспеген, бет пішіні жалпақтау, мұрындары кең. Бұл белгілердің көпшілігі Австралия және Меланезия нәсілдерінде де кездеседі. Сонымен қатар полинезиялықтарда монғолоидтық нәсілдің де белгілері бар екені байқалады. Осы ұқсастықтарына қарағанда, полинезиялықтар көрші нәсілдермен қарым-қатынастар жасаған болуы керек. Мұндай пікірді орыс этнографы Н. Н. Чебоксаров та қолдайды.

Полинезиялықтардың этногенезі жөнінде көптеген пікірлер бар. Оларды үш топқа бөлуге болады: автохтондық (аборигендік) теория; Америкадан келіп шықты дейтін теориясы; Азиядан келіп шықты дейтін теория.

Автохтондық теорияны қолдаушылардың көпшіліктері еуропалық саяхатшылар болған. Тынық мұхиттың аралдары алғашқы заманда үлкен материктермен жалғасып, Азия мен Американы қосып жатқан, ал кейін геологиялық апаттың нәтижесінде арал болып бөлініп қалған деген пікірге келген. Бұл пікірді испандық хатшы Киросадан бастап, XVIII ғасырдың саяхатшысы Кук бұл жердің аборигендері геологиялық апаттың нәтижесінде «аралдарда сақталып қалған адамдардың ұрпақтары» деген тұжырым жасайды.

Автохтондық теорияны қолданушылар да болған. Олардың бірі француз Лессон еді. Ол көп жылдар бойы Океания аралдарында дәрігер болып істеп, жергілікті тұрғындардың арасынан көптеген деректер жинап, өзінің 4 томдық еңбегін шығарған. Ол XIX ғасырдың 80-жылдарында полинезиялықтардың пайда болуы жөнінде мынадай пікір білдірген: «Полинезиялықтар оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай тарап, анығырақ айтқанда, Жаңа Зеландиядан осы күнгі Полинезия аралдарына келген», дейді. Бірақ Лессонның және оның пікірлестерінің автохтондық теорияны дәлелдейтін деректері жеткілікті дәрежеде болмаған.

Океаниялықтарды, оның ішінде полинезиялықтарды Америкадан келді деген пікірді қолданушылардың бірі — Эллис. Ол полинезиялықтардың тілдері мен әдет-ғұрыптарының, заттай мәдениетінің үндістермен кейбір ұқсастығына қарап, океаниялықтар Америка құрлығынан тараған деп тұжырым жасаған. Океаниялықтар ерте заманнан бері Америка және Азия құрлықтарымен байланыста болғаны мәлім. Соңғы жылдарда норвегиялық Тур Хейердал Эллистің пікіріне қосылып, Полинезияға адамдар Америкадан келіп тараған деген қорытынды

жасады. 1947 жылы Тур Хейердал өзінің бес жолдасымен Перу мемлекетінің жағасынан салға мініп, Полинезия аралдарына барған. Ол бұл сапарды өз пікірін дәлелдеу үшін ұйымдастырған.

Океаниялықтар, оның ішінде полинезиялық Батыс Азиядан келген деген ғылыми қорытындыларды қолдаушылар көп. Бұл пікірді XVIII ғасырда Бугенвель, Лаперуздар айтқан болса, қазір де көпшілік ғалымдар оны қуаттайды. Себебі полинезиялықтардың тілдері меланезиялықтардың, микронезиялықтардың, керек десе, мадагаскарлықтардың тілдеріне ұқсас. Мұндай жақындықтар жайдан-жай болды деуге болмайды.

Полинезиялықтардың тілдері малай-полинезиялық тіл семьясына жатады. Осы тіл семьясына кіретін халықтар Тынық және Үнді мұхиттарындағы көптеген аралдардан Мадагаскарға дейінгі кеңістікті алып жатыр. Полинезиялықтар бір-бірінен қашығырақ орналасқан аралдарда тұрса да олар бір-бірлерінің тілдеріне үсінеді. Полинезиялық Те Ранги Хироа өз халқының тілін және тұрмысын этнографиялық жағынан зерттеген ғалым.

XIX ғасырдың басында Полинезия мен Жаңа Зеландияны 600—700 мыңдай адам мекендеген. Олардың көпшілігі Самоа, Тонга, Таити және Маркиз аралдарында тұрған. Самоа мен Таитида 150—200 мың, Маркизде — 100 мың, Тонгада — 30 мыңға жуық кісі тұрған.

Отаршылардың келгеніне дейін полинезиялықтар өздерінің құралдарын: тастан, ағаштан, сүйектен, малюска қабыршағынан өте шеберлікпен істеген. Олардың түрі темірден істелген құралдарға ұқсас болған. Соған қарағанда полинезиялықтардың ата-бабалары Оңтүстік-Шығыс Азиядан келгенде, өздерімен бірге темірден жасалған саймандарды ала келген болуы мүмкін. Жаңа мекенде темір кенінің жоқ болуының нәтижесінде қоныстанушылар темірдің орнына тастан және басқа заттардан құрал-саймандар жасаған.

Полинезиялықтардың негізгі құралдарының бірі — тас балта. Оның басын имитіп, ағашқа саптап, шаруашылықтың әр түрлі саласына, әсіресе, егіншілікке қолданған. Бірақ тас балталар арал тұрғындарының бәріне бірдей тарамаған. Полинезияның батыс аймағына сабы жоқ балта көп тараса, оның шығысында сапты балтаны пайдаланған. Тас балталар әмбебап қызметті атқарған. Ағаштан және қабыршақтан балтаның жәр-

демiмен көптеген бұйымдар, мүсiндер жасаған. Егiншiлiк жұмысқа пайдаланылатын ұшын үшкiрлеген ұзын ағаштан iстелген «Қо» немесе «О» дейтiн құрал болған. Осы ағаштың жәрдемен жердi қопсытып, кесек топырақты ұнтақтаған.

Аборигендердiң құралдарының нашар болуына қарамастан егiншiлiк — полинезиялықтардың арасында ертеден дамып келе жатқан шаруашылық. Көпшiлiк аралдарда өсiмдiктердi қолдан суару арқылы өсiредi. Олар жердi өздерiнше өндеген. Ол үшiн егiстiк алаңды әр түрлi тыңайтқыштармен құнарландырған.

Әйкумендер әр түрлi жемiс ағаштары және бау-бақшашылықты көбiрек егедi. Жемiс ағаштарынан: нан ағашы, кокос пальмасы, банан; бау-бақшада өсетiндерден: таро, ямс, батат, асқабақ, қабақ және т. б.

Ағашқы уақыттарда егiншiлiк кәсiбiмен әйелдер мен балалар айналысқан болуы мүмкiн. Кейiнгi кездерде егiншiлiкпен ерлер мен әйелдер де қатар шұғылданады. Егiнге кейбiр аралдықтардың ерлерi көбiрек көңiл бөлсе, әйелдер мен балалары жабайы өсiмдiктердiң жемiсiн, тамырын жинайды.

Полинезиялықтар үй жануарларына онша бай емес. Олардың бағып-өсiретiндерi: шошқа, ит, тауық. Шошқа — аборигендердiң арасына кең тараған хайуан. Полинезиялықтар оны өздерiмен бiрге алып келген болуы керек. Рудың, тайпаның басшылары (көсемдерi) шошқаны көптеп өсiредi. Сондықтан оларды бай адамдар деп санайды. Полинезиялықтардың иттерi аласа бойлы, үрмейдi, аң ұстамайды. Әйкумендер оны етi үшiн асырайды. Тауықтың етiн жейдi, жұмыртқасын тамаққа жұмсамайды.

Полинезиялықтар балық кәсiбiмен ерте уақыттан бастап айналысқан. Негiзгi құралдарының бiрi ұзындығы 150—160 метрлiк ау болған. Оны ру-ру болып тоқын, бiрлесiп ортақ пайдаланады, сонан соң ұстаған балықтарын тең бөлiскен. Мұндай үлкен тор рудың, оның көсемiнiң меншiгi болып есептеледi, әсiресе, өздерiнiң мерекелерiне арнап балық аулайды. Осы тормен балық аулауға ру мүшелерiнiң барлығы қатынасқан. Әр отбасының немесе бiрнеше әулеттiң кiшi-гiрiм торлары болып, ол тормен күнделiктi балықтарын аулайды. Балық аулау үшiн тастан, сүйектен iстелген қармақтарды пайдаланған.

Полинезиялықтар балық аулауда бірнеше әдістерді қолданған. Балық жүретін судың таяз жерін таспен қоршап, сол жерге жиналған балықты қолдарымен ұстаған. Судың ішінде тұрып немесе қайықтың үстінде бара жатып, балықтарды таспен де ұрып ұстаған.

Полинезиялықтар акуланы ұстау үшін, үлкен аппак сүйекті ұзын жіпке байлап алып, жүзіп бара жатқан қайықтың артына тіркеген. Сүйретілген сүйек жүзген кезде судың бетінде ағараңдап, судағы жүзіп жүретін балық сияқтанып көрінген. Мұны көрген акула балық екен деп сүйекке жақындағанда, қайықтағы кісілер секіріп суға түсіп, оны қоршап тұрып, ұрып алған. Теңіз тасбақасын аулаудағы аборигендердің әдісі де көңіл аударарлықтай. Ол үшін үлкен де мықты етіп тоқылған ауды тасбақаның жолына құрып тастаған. Құрғақтан суға түскенде немесе судан құрғаққа шығарда құрған торға оратылып, судың астаң-кестеңін шығарған. Торға түскен тасбақаны, суға жақсы сүңгітін адам үркітіп, жағаға жақындатқан. Сол кезде жиналған адамдар жабылып, бақаны құрғаққа шығарған. Тасбақаны ұстауға қатынасу, оны қолға түсіру, аборигендердің өміріндегі елеулі, құрметті күндерінің бірі болып саналады. Тасбақаны ұстаған ру сол күнді мереке ретінде өткізген. Көбінесе полинезиялықтар оны өздерінің ұлттық мереке күндеріне арнап аулаған.

Полинезиялықтар аңшылықпен көп айналыспайды. Олар жабайы көгершіндерді, егеуқұйрықты садақпен атып алған.

Полинезиялықтардың тамақтарының түрлері өздерінің шаруашылықтарына байланысты. Көптеген тамақтары өсімдіктерден жасалған. Еттен дайындалатын тамақтары онша көп емес. Аборигендер шошқаның, иттің, тауықтың, жабайы көгершіннің, балықтың етін жейді. Оған қоса жәндіктерді тамақ етеді. Тасбақаның етін өздерінің мерекелеріне арнап пісіргенмен, ол барлығына жеткіліксіз болғандықтан, ру басшылары сияқты құрметті адамдар көбірек жеген.

Тамақтардың көпшілігін отқа қақтап пісірген. Саз балшықтан күйдіріліп істелген ыдыстары болмағандықтан, кейбір тамақтарды ағаштан ойып жасалған ыдысқа қайнатқан. Ол үшін ағаш ыдысқа су құйып, оның ішіне қызған тасты салып, суды қайнатқан, сол судың ішіне банан салып пісірген. Ет, балық тамақтары жерошақта пісірілген. Тамақты қайнатып және қақтап пісіру әдіс-

тері жоғарыдағы тоқталып өткен меланезиялықтардың тамақ дайындауына ұқсас. Сусындарының ең бастысы кокос жаңғағының сүті. Оған қосымша өсімдік тамырларының шырынын сорады және ашытып та істейтін «кава» деген сусындары бар.

Полинезиялықтар өздерінің теңізде жақсы жүзуімен, әр түрлі қайықтарды жақсы жасауымен өзге жұртты таң қалдырған. Үлкен-үлкен кемелерді жасағанда ағаштарды бір-бірімен өсімдік қабығынан мықты етіп істелген жіппен бекіткен. Аборигендер жасаған дара және қосарлы кемелерге көп адамдар сыйған. Кемелерді ескек және желкенмен жүргізген. Эйкумендер бірнеше жүз километр қай мезгілде болса да адаспай жүзіп барған. Олар судың ағысына, желдің соғысына, күнге, айға, жұлдызға қарап баратын бағытын белгілеген. Жүзушілер ұзақ жолға шығарда өздерімен бірге тамақтарын, тұщы суды ала жүрген.

Аборигендер тұрмысқа керекті көп заттарды қолдан жасаған. Әсіресе, ағаштан ойып әр түрлі ыдыстар істеп, тоқыған. Полинезиялықтардың үйлерін төрт бұрышты және сопақ етіп тұрғызып, қабырғаларын шимен қоршап, төбесін су өтпестей етіп пальманың жапырағымен, шөппен жапқан. Кейбір аралдарда үйдің іргетасын биік етіп, тастан жинаған. Жаңа Зеландияның ауа райы салқынырақ болғандықтан және ағаштың молдығынан бұл жердің тұрғындары үйлердің көпшілігін ағаштан жасайды. Ондай үйлердің сыртқы кіре берісін әшекейлеген.

Аралдықтардың киімдері өсімдіктердің қабығымен тамырларынан иірілген жіптерден тоқылған материалдардан істелген. Ерлер белбеу тәрізді лыпа кесе, әйелдері қысқа, белінен төменгі денесін жабатын етеккөйлек киген. Бұлардан басқа да құстың терісінен тігілген сұлық, құс қауырсынынан істелген киімдер де болады. Кейінгі кездерде аралдықтардың арасында мүлік теңсіздігінің пайда болуымен ру, тайпа көсемдері, бай адамдары әр түрлі фабрикада істелген маталардан киімдер тіктіріп киген. Өздерінің ертедеп келе жатқан әдет-ғұрпы бойынша, полинезиялықтар денелерін суреттеп, нақыштауға айрықша көңіл бөледі. Кейбіреулері денелерінің барлық жерін әр түрлі нақышпен безендірген. Жергілікті тұрғындар өздерінің мерекелеріне мейлінше жақсы безеніп қатынасқан.

Еуропалықтардың келер алдында полинезиялықтар

таптық қоғамға өте бастаған. Бірақ бұл процесс барлық аралдарда бірдей емес, кейбір аралдар мен архипелагтарда алғашқы қоғамның қалдықтары көбірек болса, кейбір жерлерде таптық қоғамдық басқару әдістері едәуір алға кеткен. Ертеден келе жатқан рулық басқару әдісіне сүйеніп, еңбекшілерге жұмыс істетіп, өндірілген байлықтың басым көпшілігін ру көсемдері, оның жәрдемшілері иеленген. Полинезиялықтардың тарихи дамуы осындай таптық қоғамға алып келген. Жұптық отабасы және үлкен әулет болып өмір сүрген. Қан жағынан туысқан, 3—4 атадан өрбіген ерлер бірлесіп, бір қауым болса әр қауымда 30—50 жұп отбасы болған. Содан келіп қауымдық әулет келіп шыққан. Қауымдық әулеттің мүшелері бір жерді мекендейді. Жер, өндірілген байлық сол қауымның меншігі болып саналған. Оларға қауым көсемі басшылық етеді. Қауымның ішкі және сыртқы мәселелерін бірлесіп шешкен. Үлкен әулеттің де өз басшысы болған. Бірақ оның ролі әр отбасы арасында жоғары дәрежеде болады да, ірілі-ұсақты мәселелерді өзі шешіп, өзі өлгеннен кейін, оның орнына мұрагер балалары сайланған. Сөйтіп, басшылар мен оның жақындары ақсүйектік жікке бөлініп, басқаларын қанаған. Бірнеше әулеттік құрамалардың бірлесуінен жерлестік қауым ұйымдасып, әр әулет қауымының басшыларынан кеңес құрылған. Бұл кеңес басқарушы орын болып, жерлестік қауымның ішкі-сыртқы мәселелерін шешіп отырған.

Сөйтіп, полинезиялықтардың тапсыз қоғамнан таптық қоғамға өтуі дүние жүзіндегі басқа халықтар өткен заңдылық жолмен дамыған. Бір шетте еңбекшілер өмір сүрсе, екінші жағында көсемдер және сол сияқты қанаушы тап пайда болған.

Полинезиялықтардың рухани мәдениетіне келсек, олар әр түрлі жаратылыстың құбылыстарына, әлемнің құрылысы туралы наным-сенімдерге (космология) көбірек иланған. Өздерінің құдай деп санаған заттарының орындарына немесе көсемдерінің қабырларына сиынған. Аборигендердің 4 пантеондары болған: Тане, Ту, Ронго және Тангароа. Бұлар эйкумендердің басты құдайы болып саналса, мүлік теңсіздігі келіп шыққан сайын, жоғарыдағы аттары аталған 4 басты құдайларындай әрбір рудың, тайпаның көсемдерінің әсері күшті болып, соларға сиынған. Полинезиялықтар өздерінің түсінігі бойынша, ол дүние және бұл дүние деп тіршілікті екіге

бөлген. Адамның өзі өлгенімен жаны ол дүниеге барып өмір сүреді деп, өздерінің көсемдері өлсе, оны жақсы көретін заттарымен бірге жерлеген. Өлікті жерлеу салтанаты дін басылардың басшылығымен өткізілген.

Полинезиялықтар көркемдік қолөнеріне шебер болған, әр түрлі бұйымдарды өрнектеп, безендірген, қайықтарды, үйдің алдын, соғыс құралдарын, үй ішіне ұсталатын бұйымдарды, ағаштан, тастан істелген мүсіндерді және т. б. әсемдеп жасаған. Бұларды шетінен суретші, өнерпаз деуге болады.

Аралдарда музыкалық шекті аспаптар жоқ. Олардың ауызбен үрлеп ойнайтын, қолмен ұрып дыбыс шығаратын ұлттық музыкалық аспаптары бар. Оның сүйемелдеуімен жеке адамдар ән салады. Үлкен мерекелерде бәрі бірігіп ән шырқайды және аяқпен ойнайтын ойынсыз бірде-бір жиын-той өтпеген.

Полинезиялықтардың өздеріне лайықты жазу-сызулары да болған. Н. Н. Миклухо-Маклай Пасхи аралында тұрушылардың арасынан тақтайға жазылған біраз жазуын кездестіріп, оның екі тақтасын Петроградқа алып келген. Қазір де бұл жазу Санкт-Петербургтегі антропология және этнография музейінде сақталуда.

Аборигендердің жас өспірімдерді тәрбиелеуге арналған мектептері болған. Бұл оқу орындары төменгі және жоғары таптың мектептері болып екіге бөлінген. Төменгі таптың балаларына дін басылар ата-бабаларының әдет-ғұрыптарын үйретіп, оларды күнделікті тұрмысқа бағдарлап тәрбиелеген. Жоғары таптың балалары оқитын мектепте астрономия, мифология, генеология, теңізде жүзудің әдістері, өз халқының салт-дәстүрлері үйретілген. Сөйтіп, бұл мектептің түлектеріне кеңірек көлемде білім берген. Барлық сабақ мектептерде ауызекі жүргізіліп, оқу жылы емтихан тапсырумен аяқталған.

Полинезия аралдарын Еуропадан келгендер XVIII ғасырдың аяғында отарлай бастаған. Алдымен бұл жерге саудагерлер келіп, жергілікті халықтың қолындағы інжу-маржандары және тағы басқа қымбатты заттарын түкке тұрмайтын нәрселерге айырбастап алған. Саудагерлермен бірге Тынық мұхиттағы аралдарға, сондай-ақ Полинезия жерлеріне отаршылар да келіп жеткен. Саудагерлер мен отаршылар бірлесіп, жергілікті халықтарды алдап, күш көрсетумен бағындырған. Аборигендердің бірлесуіне жағдай тудырмау үшін, отаршылар бір руды

екінші руға айдап салып, олардың арасында алауыздық тудырып отырған. Осының нәтижесінде эйкумендерді өз жерлерінен ығыстырып, құнарсыз, шөл жерлерге шығарып, олардың ежелгі мекендері еуропалықтардың қолдарында қалған. Көпшілігі аштан, аурудан өлсе, қарсыласқандары отаршылардың қолынан қаза тапқан. Сөйтіп, жергілікті халықтардың саны күрт азайып кеткен. Егерде XVIII ғасырдың аяғында Полинезия аралдарында мекендеушілердің саны 1, 1 млн. адам болса, XX ғасырдың басында олардан 180 мың адам ғана қалған.

XIX ғасырдың ішінде-ақ Еуропаның сол кездегі ірі капиталистік елдері Англия, Франция, АҚШ, Германия мемлекеттері Тынық мұхиттағы көптеген аралдарды, архипелагтарды бөліп алуға кіріскен. Осының нәтижесінде өткен ғасырдың аяғында Полинезия жеріндегі аралдары да бөлініске түскен. Отаршылар жергілікті халықтардан салық жинап, міндетті түрде өндіріс орындарына апарып жұмыс істеткен.

Аборигендердің көпшілігі ауылдық жерде тұрады, қалада тұрушылар аз. Олар судың жағасындағы сауда порттарында жүк тасиды, өндіріс орындарында жұмыс істеп, көше тазалайды т. б. сол сияқты қара жұмыстарды істеп күн көреді. Олардың ішінде жұмыс таба алмай, қайыр сұраушылар да аз емес. Бұлардың көпшілігі қалада тұрып күн көре алмаған соң, өзінің рулық қауымына барып қосылған.

Ауылдық жерде тұрушылар бұрынғыша егіншілікпен айналысады. Олардың құралдарында өзгеріс шамалы. Жерді бұрынғы ата-бабадан келе жатқан құрал-саймандармен өңдейді. Еуропалықтар оларға темірден істелген балта, балға т. б. сол сияқты құралдарды әкелгенмен, олардың еңбегін жеңілдетуді ешкім де ойламаған. Ауыл шаруашылығында монокультура кең орын алған. Мысалы, Крисмас, Фаннинг, Уа-Хука аралдарында тек кокос плантациясы кеңінен тараған. Сондықтан басқа мәдени өсімдіктер бұл жерлерден ығыстырылып шығарылған.

Қазіргі полинезиялықтардың қоғамдық басқару тәсілі әулеттік қоғам болып отыр. Себебі отаршылардың жергілікті халықты өздерінің көсемдері арқылы басқару өте қолайлы. Сондықтан еуропалықтар оны сақтап, күшейтуге әр уақытта жағдай туғызып келген. Осы бағытта христиан шіркеуінің өкілдері де жұмыс істейді.

Қоғам басшылары өздерінің қарауындағы кісілерге басшылық етеді.

Шетел отаршыларының және өз ішіндегі басшыларының қанауына қарсы болған қозғалыс полинезиялықтардың арасында әр түрлі түрде болып келе жатыр. XX ғасырдың басынан бері Самоа аралының халқы Германия және АҚШ-тың жүргізген саясаттарына қарсы шығып, өздерінің наразылықтарын білдірді. Олардың арасында Мау («Лига») ұйымдасып, бір ұранның астында күресуде. Американдық Самоада тұрушылар көтеріліске шығып тұрған.

Полинезиялықтардың өздерінің тағдырларын өз қолдарына алу жолындағы күрестері екінші дүниежүзілік соғыстан кейін күшейіп отыр. 1947 жылдың 6 наурызында Самоа аралының 46 көсемінің қолдары қойылып, Біріккен Ұлттар Ұйымына жазған хаттарында Самоа аралы тұрғындарына бостандық теңдік беруді сұраған.

Отаршылар, әсіресе, Англиядан келгендер жергілікті халықтарды мекендерінен қуып шығып, ол жерге қой өсірген. Жергілікті маор тайпаларының адамдарын зорлап, қит, тюленьдерді аулауға жұмсаған. Отаршылардың осы қорлықтарына шыдамаған маорлар 1843—1872 жылдар арасында ерлік көрсетіп, ағылшындармен соғысқан. Маорлардың арасында алауыздық тудырудың арқасында, көтерілісшілерді қанға батырып жеңген. Сондықтан XIX ғасырдың аяғында маорлардан тек 40 мыңдай ғана адам қалған. XX ғасырдың басында Жаңа Зеландия капиталистік жолмен дами бастағандықтан, 1901—1906 жылдар арасында маорлардың саны 4 мың адамға көбейе түскен. Мемлекеттік тілі ағылшын тілі, Англияның отар елі болып келді.

Өздеріне теңдік пен бостандық алу жолындағы күрестері — Полинезияның барлық тұрғындарының түбегейлі аңсаған армандарының бірі.

МИКРОНЕЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ

Микронезия (грекше — «кішкентай аралдар»). Үлкенді-кішілі мың жарымдай аралдардан құралған. Микронезияның жалпы жер көлемі 3,4 мың шаршы шақырым. Бұл аралдар кең-байтақ мұхитта жайылып жатқандықтан, судың көлемімен қосып есептегенде 14 млн. шаршы шақырым болады.

Микронезиялықтар өздерінің антропологиялық жағынан меланезиялықтар мен полинезиялықтарға ұқсайды. Оның ішінде меланезиялықтардың әсері күштірек. Оңтүстігінде меланезиялықтардың, оңтүстік-батысында азиаттардың әсері көбірек.

Тіл жағынан микронезиялықтар малай-полинезиялықтардың тілдеріне ұқсас. Бұрын олардың жазба тілі болмаған.

Еуропа отаршылары келгенге дейін, микронезиялықтар өздерінің шаруашылығы мен мәдениетін біршама дамытқан. Олардың негізгі құралдары тас пен малюска қабыршағынан істелген. Егіске қолайлы жерлер аз болған себепті, жеміс ағаштарын көбірек өсірген. Аборигендердің құралдары: жерді қопаратын өткір ұшы бар ағаш (танум), тастан істелген кетпен (акоа) және қабыршақтан жасалған балта. Сулы жерлерде күріш егіп, оны пышақпен орып алады. Әйелдер бала-шағаларымен ағаштың қабығынан, жапырағынан, бұтасынан ши, себет т. б. сол сияқты үй бұйымдарын тоқыған. Тамақ болатын ағаш жапырақтарын, сабақтарын жинап балаларын тәрбиелеген.

Ал балық аулау кәсібі арал тұрғындары арасында жақсы дамыған. Ағаштың қабығынан істелген жіптерден ұзындығы 30—40 метрдей ау тоқыған. Оның үстіңгі жағына бамбук ағашынан қалтқы байлайды. Одан басқа да қармақ, ағаштың шыбығынан істелген нәретте, сүңгі т. б. балық аулау құралдары болған.

Бұлар да ашық теңізде жақсы жүзе білген. Олардың қосарландырып істеген кемелеріне үш мүйісті желкен орнатқан. Қайықты, үйлерді ер адамдар жасаған.

Ру көсемдерінің үйлерін тастан өрілген тіреулердің үстіне салған. Оның төбесін итарқалап жапқан. Ал қарапайым кісілердің үйлері ағаштан істелген тіреулердің үстіне пальманың жапырағымен жапқан лашықтар тұрғызған.

Әйкумендер өздерінің жерлеріне ауыл-ауыл болып орналасқан. XVII ғасырдағы деректерге қарағанда, Әрбір ауылда 50—150 шамасында лашықтар болған. XVII ғасырда Маркан аралдарында барлығы 103 үй болып, оның 53-де ру басшылары тұрған, ал 150 лашықта қарапайым кісілер тұрған. Ерлердің тұратын үйлерін үлкен және әдемілеп жасаған. Оның кіре берісін әр түрлі өрнектермен, суреттермен әшекейлеген.

Микронезиялықтар тасты шеберлікпен пайдаланған. Ірі-ірі тастардан үйдің іргетасын, қабырғасын қалау былай тұрсын, өздерінің көсемдерінің мүсіндерін де жасаған, олардың денесін салып көметін тастан табыт істеген. Коралл аралдарында тұрушылар теңіздің күшті толқынынан қорғану үшін, аралдың жағаларына тастан өріп, қорған соққан.

Ауа райының жұмсақ болуына байланысты киімдерінің түрлері аз. Көпшілік жағдайда өсімдіктердің жібінен тоқылған маталардан белдік, белбеу істеп киген. Ағаштың жапырағынан тіккен жамылғылар мен күләпаралар киіп, жаңбырдан қорғанған. Микронезиялықтар полинезиялықтар сияқты денелеріне сурет салмаған.

Микронезиялықтардың ерекшеліктерінің бірі, жерлерінде тау-тас болмаған себепті, құралдарының көпшілігін қабыршақтан жасаған. Сондықтан бұл жердің мәдениеті батыс полинезиялықтарға ұқсаңқырайды.

Микронезиялықтар жоғары және төменгі деп аталатын бөліктерге бөлінген. Жоғарғы бөліктерге теңізде жүзушілер, әскери адамдар, қайық істеушілер, теңізшілер жатса; төмендегілерге шаруалар, егіншілер, балықшылар т. б. сол сияқты қара жұмыспен айналысушылар кірген. Төменгі бөліктің адамдарына жоғарылардың үйлеріне баруға, олармен бірге отырып табақтас болуына рұқсат етілмеген. Ру, тайпа көсемдері, басшылары үлкен құқыққа ие болып, қарауындағы адамдарды жұмысқа қосып, олардың үстінен жалпы басшылық жүргізген. Осындай таптық қатынастың арқасында микронезиялықтардың арасында рушылдықтың қалдықтары сақталған. Мысалы, аборигендердің жақындықтары аналары бойынша саналған. Олар ру-ру болып, бірлесіп еңбек еткен. Әйелдер — қоғамда жоғары дәрежелі орынға ие. Қыздары тұрмысқа шыққанша, өз еріктерімен жүрген. Ерлер әйелдерге бағынышты болған. Микронезиялықтардың шаруашылық, қоғамдық орталығы үлкен әулет болып есептелген.

Аралдарда тұрушылар өлген адамдарының, ата-бабаларының аруақтарына сиыпған. Олардың орталарында бақсылар және дін басылары болған.

Микронезиялықтардың шаруашылықтары, қоғамы және мәдениеті еуропалықтар келгенге дейін жоғары дәрежеде болса, отаршылар келгеннен кейін өте ауыр жағдайға душар болды. XVI ғасырда еуропалықтар батыс микронезиялықтарға келіп жеткен. Бұл жерге ал-

ғашқы келушілер испандықтар (чумморо) болған. Олар аборигендерді қатты қанаған. Осындай зұлымдығына қарсы Мариан аралдарының тұрғындары геморролар өздерінің азаттығы үшін, көп жылдар бойына отаршылармен соғысқан. Бірақ екі жақтың күші тең емес еді. Ол кезде аралдықтардың саны 100 мыңдай ғана болса, кейін отаршылар олардың санын өте азайтып жіберді. Палау аралының халқы 50 мыңнан 9 мыңға дейін төмендеген.

Аборигендер испандар, филиппиндер, жапондар т. б. сырттан келушілермен араласып кеткен. Соның нәтижесінде микронезиялықтардың мәдениеті өзгеріске ұшырағанына қарамастан, ежелгі халықтар мәдениетінің қалдықтарын әлі де болса кездестіруге болады.

Микронезия өз басынан бірнеше отаршыларды өткізді. Бұл аралдарда Испания 200 жылдай билесе, оған кейін бұл аралдарға Жапония өз үстемдігін жүргізді. 1944 жылдан бастап Микронезия АҚШ-тың қол астына өтті. Микронезияның көптеген аралдарына АҚШ-тың әскери базалары орналасқан. Оның үстіне АҚШ осы күнгі термоядролық, ракеттік және т. б. сол сияқты адамдарды жаппай қыруға арналған құралдарды сынайтын полигондар орналастырған. Осындай өздерінің ежелгі мекендеріне ие болмаған соң, олардың экономикасы мен жалпы тұрмысы қиыншылық жағдайға душар болып отыр. Мысалы, жергілікті халықтардың негізгі тамақтарының бірі кокос пальмасын өсіру өте төмендеп кеткен. Сондай-ақ қант плантацияларына да күтім болмаған соң, одан алатын өнім төмендеп, қант зауыттары тоқтап қалған. Жеміс ағаштары да азайып кеткен. Сондықтан аборигендер тек АҚШ-тың әскери базаларындағы қара жұмыстарды атқарады. Олардың тұрмыстары өте нашар және мәдени дәрежесі төмен. Қазір микронезиялықтардың жалпы саны 110 мыңнан артық емес.

Австралия мен Океания халықтары өздерінің келіп шығуы, этникалық өзгешелігі, даму жолдарымен бір-бірінен ерекшеліктері бар. Олардың өздеріне тән тарихы мен мәдениеті бар. Қазіргі қолдағы бар деректерге сүйене отырып, жергілікті халықтардың этногенезін толығырақ болжауға болады. Бірақ Австралия, Тасмания халықтарының тілдері жөнінде аз болғандықтан нақты мағлұмат берілмеді. Кейбір мәселелерді толық шешу үшін, археологиялық зерттеулер айтарлықтай жүргізілмей отыр. Сондықтан негрондық, монғолоидық

белгілер жергілікті халықта қалай, не себепті пайда болғаны анықталмай келе жатыр.

Австралия мен Океания халықтарының үлкен құрлықтардан шалғай орналасуы, олардың тарихи дамуына үлкен зиянын тидірген. Оған қосымша аралдарда тұрушылардың өзара қарым-қатынастары да нашар болған. Осындай географиялық қарым-қарынастардың кем болуы, австралиялықтар мен океаниялықтардың артта қалуына алып келген. Австралиялықтар мен океаниялықтар отаршылыққа ұшырап, қатты қаналса да әр аралдың тұрғындарының тарихи тағдыры өздерінше болғанын көреміз.

Австриялықтарға қарағанда Океанияның халықтарының отаршылыққа айналуы біршама өзгеше. Аборигендер отаршылармен қатты соғысып, ағылшындар Жаңа Зеландияны көп жылғы соғыстың нәтижесінде өзіне әрең бағындырған.

Маорлар барлық тұрғынның 5,8 проценті ғана. Олардың көпшілігі — шаруа (дикан), кіші фермерлер, арендаторлар, капиталистердің плантацияларында істейтін жұмысшылар. Ағылшындармен көбірек араласқан. Океаниялықтар отаршылармен өздерінің азаттығы мен бостандығы үшін көп жылдар бойы күрескен. XVI—XVII ғасырларда мариандықтар-чаморлар испандықтармен соғысқан, XVIII ғасырдан олар еуропалықтармен, 1843- -1872 жылдары Жаңа Зеландиядағы маорлар өздерінің азатық соғысын жүргізген. 1873—1879 жылдары, 1913, 1917 жылдары француз отаршыларына қарсы жаңа коледониялықтар батырлықпен соғысты. Микронезиялықтар 1910 жылы немістермен, жапондықтармен күрескен, осы ғасырдың басында арал тұрғындарының арасында ұлт-азаттық жолындағы күрестері күшейе түскен. 1920 жылы Самоа аралында ұлттық ұйым Мау («Лига») ұйымдасқан. Ол ұйым «Самоа аралы — самоаттарға!»— деген ұранмен күрес жүргізген. 1935 жылы бұл әрекет күшейе түскен. Қазіргі кезде австралиялықтар мен океаниялықтар отаршыларға қарсы күресуде.

ШЕТЕЛДІК ЕУРОПА ХАЛЫҚТАРЫ

Еуропа — жер шарының шағын бір бөлігі. Оның жалпы көлемі 10 млн. шаршы шақырым. Табиғаттың географиялық жағдайының және кейінгі кездерде тарихи кезеңдерінің қолайлы болуының нәтижесінде адамдардың тұрмысын, мәдениетін жедел дамытуға қолайлы жағдай тигізді. Әсіресе, Батыс Еуропа тұрғындарының ілгерілеуі 4—5 ғасыр ішінде алға күрт өрлеп кетті.

Шетелдік Еуропа елдерінде 1961 жылғы мағлұмат бойынша, 428 млн. халық тұрады. Бұл дүние жүзінің тұрғындарының оннан тоғыз бөлігін құрайды. Шетелдік Еуропада үлкенді-кішілі 58 ұлт мекендейді.

Еуропа — алғашқы адам тұқымының өрбіген жерлерінің бірі. Олардың қалдықтары Оңтүстік және Орталық Еуропаның көптеген жерлерінен табылды. Гейдельберг адамдарының қалдықтары, жақ сүйектерінің қалдықтары Батыс Германиядан, неандерталдардың қаңқалары, бас сүйектері Гибралтар бұғазынан бастап, Чехословакияға дейінгі жерлерден табылған. Еуропа жерлерінде палеолит дәуірінің басқы кезеңінде аңшылар тайпасы мекендеген. Мезолит пен неолит кезеңдерінде жергілікті тұрғындар Еуропаның солтүстігіне қарай жылжып, Скандинавия және Британия аралдарына барып қоныстанған. Бұл кездерде еуропалықтардың негізгі кәсібі аңшылық, өсімдік жемісін жинаушылық, балықшылық және егіншілік болған. Сол кездерден бастап Еуропаның әр түрлі аймақтарына лайықты шаруашылық түрлері келіп шыққан. Оның оңтүстігінде қарағашпен егін еккен отырықшылар өмір сүрсе, солтүстікте аңшылар, орманды жерлерде мал өсірушілер мекендеген.

Шетел еуропалықтарының этникалық шығу тегі әлі күнге шиеленіскен қиын мәселелердің бірі. Неолит кезеңінің біздің дәуірімізге дейінгі III мыңыншы жылдарында бұл құрлықта үндіеуропалық диалектіде сөйлейтін тайпалар пайда болып, олардың алғашқы шоғырланған жері Балтық теңізінен, Карпатқа дейінгі жерлерді мекендеді деген пікірді беделді оқымыстылар тобы айтса, екіншілері үндіеуропалықтардың алғашқы қоныстары Дунай жағалауындағы далалықтан Қара теңіздің Солтүстік жағалауына дейінгі жерді мекендеген деп жазған. Жалпы алғанда, біздің дәуірімізге дейінгі

II—I мыңыншы жылдар үндіеуропалықтар еуропа жеріне түгілдей тараған.

Сол б. д. д. II мыңыншы жылдарда Жерорта теңізінің жағасында шығыс елдердің мәдениеті зор алғашқы іргелі халықтар қалыптасқан. Олар алғашқы адамзат мәдениетінің эгейлік (крит-мекендік, III—II мың), онан кейінгі эллиндік (гректік I мың, римдік -- б. д. д. III ғ.) негізін салған. Бұл мәдениетті жасаушылар Жерорта теңізінің жағасында пайда болып, тарихқа белгілі құлшылық мемлекеттер орнатқан, сәулетті қалалар тұрғызып, жазу-сызуды, көркемөнерді, ғылымды жетілдірді. Ежелгі Рим империясының мәдени жетістігі туралы «Ерте дүние тарихында» кең тоқталған. IV—V ғасырларда герман және славян тайпалары оңтүстікке қарай жылжи түсті. Өйткені ол тайпалардың арасында әлеуметтік біраз өзгерістер болған еді. Соның нәтижесінде олардың арасында алғашқы рулық қоғам ыдырап, оның орнына феодалдық қоғам пайда болды. Герман және славян тайпалары құлдық қоғамды басынан кешірмеген. Рим империясының ерте дүние уақыттарымен салыстырғанда, бұлардың тұрмыстық және рухани мәдениеттерінің даму дәрежесі анағұрлым төмен болған. Рим империясының бір кездегі тамаша мәдениетін германдық жауынгер тайпалар күрт төмендетіп жіберген. Үш ғасыр бойғы арабтардың жойқын жорықтарының нәтижесінде Солтүстік Африканың және Пиреней жарты аралы тұрғындарының этникалық құрамына әжептәуір өзгерістер енген. IX—X ғасырларда нормандар келіп Еуропаның теңіз жағалауын, Францияның солтүстік-батысынан Жерорта теңізінің аралдарына дейінгі жерлерді түгелімен өздеріне қаратқан. Нормандықтар сан жағынан аз болғандықтан, олар жергілікті тұрғындармен тұқым араластырып, сіңісіп кеткен. IX ғасырда Оңтүстік Орал бойынан Дунайдың орта ағысына дейінгі жерлерді венгрлер (угорлар, мадьярлар) жайлап алып, Венгрия мемлекетінің негізін салған.

Шетелдік Еуропа халықтарын тілі және антропологиялық жағынан төмендегіше жіктеуге болады. 1959 жылғы мағлұматқа қарағанда, Шетелдік Еуропада 421 млн. (428 млн.—1961 ж.) халық болған. Олардың 96 проценті үндіеуропалық тіл семьясында сөйлейді. Бұл тіл семьясы, негізінен, славяндар (67 млн.); поляктар, чехтар, словактар, лужичтер, словенцтер, хорваттар, сербтар, боснилықтар, черногорлықтар, македондар,

болгарлар, германдықтар (168 млн.); немістер, австриялықтар, эльзастер, герман-швейцарлар, голландықтар, фламандықтар, фриздер, шведтер, даттар, романдықтар (49 млн.); испандар, каталондтар, португалдар, галицилықтар, франкошвецарлар, румындар болып төртке бөлінеді. Кельттер (6,2 млн.) ирландар, гэлдер (таулы шотландықтар), уэльсцтер (валлийцтер) және бретондықтар болып жіктеледі. Бұлардың басқа үндіеуропалық тілге қосылмайтын Пиренейдің батысында баскилердің тілі бар. Фин, лопар, венгр тілдері угро-фин тіл семьясына жатады. Татарлар, түріктер, гагауыздар түрік тіл семьясына кіреді.

Шетелдік Еуропа халықтарын антропологиялық жағынан еуропоидтық нәсілге бірінші рет 1684 ж. Ф. Бренье жатқызған болатын. Осы нәсілге бөлу әлі де болса үстемдік етіп келеді. Бұл нәсілдің негізгі белгілері солтүстіктегі нәсіл түрлері ақшыл, ал оңтүстікте қоңырлау болып келеді. Еуропоидтық нәсіл әрбір аймақтың ерекшеліктеріне байланысты Жерорта теңізі динарлық, балтықтық деп кіші бөліктерге бөлінеді. Бұлардың бір-бірінен антропологиялық ерекшеліктері онша айтарлықтай көп емес.

Еуропа құрлығы табиғи-географиялық жағынан адамдардың мекендеуіне қолайлы, ауа райы — қоңыржай. Сондықтан бұл құрлықтың ежелгі тұрғындары неолит пен қола дәуірлерінде егіншілікпен айналысқан. Тарихи дәуірлердің басқа да кезеңінде бұл шаруашылық үздіксіз дамып, аборигендердің тұрмысында егіншілік шешуші маңыз атқарған. Әр жердің жағдай ерекшеліктеріне байланысты егіннің түрлері де әр түрлі болып келген. Мысалы, солтүстікте арпа, қара бидай, сұлы, кейіннен картоп көбірек егілсе; Орталық Еуропада бидай, қара бидай, картоп, қант қызылшасы; оңтүстікте жүгері, картоп, күріш және Еуропаның көп жерлерінде бау-бақша, жүзім мол өсірілді. Бұлардан басқа оңтүстікте өсірілген техникалық мәдени өсімдіктен зығыр, құмық, мақта, темекі өсімдіктері бар.

Польшада Ұлы Отан соғысының соңына дейін оның жалпы тұрғындарының 60 проценті ауылдық жерде тұрып, диқаншылықпен айналысқан. Өндіріс орындары баяу өскен. 1944 жылдан бастап, Польша индустриясы өскен елге айналып отыр. Онда бірнеше миллиондаған жұмысшы қызмет етеді. Егерде 1944 ж. ауыл тұрғындарының жерсіз, жартылай жерсіздердің саны көп болып

келсе, Польша Республикасы орнағаннан кейін помещиктердің жерлері дикандарға берілді. Соның нәтижесінде 1 млн. 68 мың ауыл тұрғындары жерге ие болды. Польшаның өндіріс орындары алға ілгерілеген сайын, ауыл шаруашылығындағы ауыр жұмыстар механикаланып, көпшілік жұмыстар машинамен атқарылады. Егілетін егістердің түрлері де, олардан алатын өнім де жылдан-жылға көбеюде. Ертеректе поляктар тары, бидай, арпа, қара бидай, қара құмық сияқты дәнді дақылдарды өсірсе, кейін жүгері, ас бұршақ, кендір т. б., сондай-ақ бау-бақша өсімдіктері кең көлемде өсіріледі. Жемшөптік мал азықтары егіледі. Ауыл шаруашылығында бұрын қолданып келген орта ғасыр құралдары ығыстырылып шығарылды. Польшадағы 30 жылдап астамырақ уақыттың ішіндегі болып отырған саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістер Чехословакия, Болгария, Румыния, Венгрия және т. б. Шығыс Еуропадағы елдердің бәріне ортақ өзгерістер.

Ежелгі кезден егіс құралдарындағы айтарлықтай өзгешеліктеріне қарамастан, барлық жерде дерлік Еуропада жерді аударып жырту әдісі кең тараған. Бүкіл Еуропада жалғыз, кейіннен бірнеше тісті соқалар пайдаланылады. Еккен егінді күтуде, өнім жинауда, оны сақтауда қол күші кеңінен қолданылған.

Мал шаруашылығы да Еуропада ерте заманда пайда болды. Аборигендер сауын және еттік бағыттағы малдарды көбірек өсірген. Оңтүстікте күш көлік ретінде ірі қара малдары көбірек пайдаланса, солтүстік аудандарда шаруашылықта жылқы түрін кеңінен қолданды. Қой мен ешкіні еті мен жүні үшін өсірді. Егістік дамыған жерлерде мал саны азырақ болса, керісінше, Альпы, Карпат, Балқан үстіртіндегі биік жерлерде мал шаруашылығы жақсы дамыды. Балықшылық кәсібі Еуропаның теңіз жағалауында, Скандинавия, Англия елдеріне ежелден тән. Бұл жерлердің тұрғындарының өмірі, тіршілігі теңізбен тығыз байланысты.

Болгарияның мал шаруашылығына қысқаша тоқталайық. Болгарлардың тұрмысында мал өсіру ісі, әсіресе, түріктердің қол астында болған кезеңдерде дамыған. Болгария патшалығының кезінде де мал шаруашылығы айтарлықтай қолға алынбаған. Бұл шаруашылықтың интенсивтік жолмен өсуіне тек Болгария Республикасы құрылғаннан бастап жағдай жасалды. Малдардың тұқымын асылдаңдыруға, тұрақты жемшөппен қамта-

масыз етуге және ауыр жұмыстарды машинаның күшімен істеуге үкімет айрықша көңіл бөлді. Бұл елде қой, ешкі, ірі қара малдарды және шошқаны өсіруге айрықша көңіл бөледі. Қара малдардан — сиырлар, буйволдарды өсіреді. Буйволды өсіруден Болгария Еуропада бірінші орынға ие. Ал сиыр өсіруден Болгария Венгриямен пара-пар келеді. Қой, ешкіні өсіруден Болгария Еуропада бірінші орынға ие болса, шошқа, үй құстарынан: тауық, қаз, түйетауық, үйректерді болгарлар ертеден-ақ баға білген. Болгарияда бал арасын өсіруге және жібек құртын асырауға айтарлықтай көңіл бөлінеді.

Мал шаруашылығымен айналысу ісінен венгрлер де қалыспайды. Бірақ венгрлер ерте кездерден бастап жылқыны көп өсірген. Олар малдарды үш түрлі жолмен — жайып, жартылай жайып және қолда бағып өсіреді. Әр түлікті бағатындарды әр түрлі: жылқышыны — «чикош», сиыршы, войволшыны — «гуйяш», шопанды — «юхас», шошқашыны — «канас» деп атаған. Мал бағушылардың киімі сол жердің табиғи-географиялық жағдайына икемделген. Жаңбырдан, желден сақтану үшін малшылар шашын, бетін, қолын сиырдың тонмайымен майлаған. Жылқы мен ірі қараға таңба басқан.

Орта ғасырдың алғашқы дәуірлерінен бастап Еуропада қолөнер кәсібі күрт өсті. Бұл кәсіп ауылда, қыстақта және қалада кең өріс алып, диқандардың тұрмысына керекті бұйымдарды көптеп шығарған. Сөйтіп, қолөнершілер мен шаруалардың өмірлері бір-бірімен тығыз байланыста болған. Капиталистік қоғамның тууымен ірі-ірі фабрика, зауыттар ашылып, бұрынғы кіші-гірім қолөнер кәсібін ығыстырып жіберді. Капитализмнің ірі өндіріс орындарының батыста күшті дами бастаған кезеңдері XVIII ғасырдың екінші жартысына, XIX ғасырдың бас кездеріне тура келеді. Осы дәуірде Англия және Францияда өндіріс орындары күшті жетілген болса, кейін басқа да Еуропа елдері осындай даму жолына түсті.

Ерте дәуірде-ақ Еуропада қалалар қыстақтан, селодан бөлініп шыққан. Біздің дәуірімізге дейінгі II мыңыншы жылдары Грецияда, Римде қалалар өсіп, олар қолөнер кәсібін, мәдени дамудың орталығына айналды. Сол кезде салынған қалалардың көпшілігі қазірге дейін бар. Ауылдық жердің тұрғындарының орналасуы әр түрлі. Олардың салыну жүйесінде өзара ұқсастық бар. Қыстақтар көше-көше болып та, хутор болып та

салынады. Капитализм формациясы кезінде ауылдық жерлерде фермалар көбейген. Қыстақтар ұзынша, не кораланып орналаса береді. Еуропалықтардың дәстүрлі үй салу тәртібі оны салатын құрылыс жабдығына, жұрттың ежелден қалыптасқан дәстүріне байланысты. Еуропаның оңтүстігінде үйлерді тастан көбірек салса, солтүстігінде ағаштан соғатын болған.

Еуропалықтардың киімдері де халықтың тарихи дамуына сай өзгеріп отырған. Мұндай процессті барлық дүние жүзі тұрғындары бастан өткерген. Палеолиттен бастап қазіргі күнге дейін киім кию салты сан мәрте өзгерген. Бұл елдердің киімдерінің өзгеруі нәтижесінде ұлттық белгілері де жойылып, барлық еуропалықтарға ортақ киім үлгілері қалыптасқан. Батыс Еуропа капиталистік мемлекеттерінің отаршылық саясатының салдарынан еуропалық костюмдер ауа райының ыстықтығына қарамастан Африка, Азия елдерінде де тараған.

Еуропалықтардың отбасы кіші жұптық отбасы. Ол капиталистік жеке меншікке негізделіп, христиан дінінің мораліне сүйенеді. Еуропалық отбасында ескі көзқарастар, діни сенімдер, негізінен, өзгеріске ұшыраған. Оларда сирек болса да ертеден қалыптасқан патриархаттық, патриархаттық-рулық отбасының қалдықтары кездеседі.

Польшада феодалдық, кейін капиталистік қоғамдар кезінде халық арасында әр түрлі топқа шляхтар, мешандар, място — қала тұрғыны, хлоптар сияқты бөлулер орын алған. Бұрын жастарды үйлендіргенде экзогамияны сақтай отырып, осы бөлінушілікті сақтауға тырысқан. Осы күні, яғни демократиялық қоғам үстем болған кезде былайша сословияға бөліну жойылды. Жастар үйленгенде өздерінің тілегі, сүйіспеншілігі негізінде қосылады.

Чехословакияның тұрғындары да үйленуге экзогамиялық тәртіпті сақтаған. Жұптық отбасы кең тараған, жастар үйленгеннен кейін, оларды өз алдына бөліп шығарып, өз шаруашылығын өздері жүргізуге жағдай жасаған. Чехтар жастардың үйлену тойын үлкен салтанаты мереке ретінде өткерген. Ескі үйлену тәртібі көнеріп, жаңа қоғамның негізінде пайда болған жаңа тәртіптер халық тұрмысынан кең орын алуда. Осындай экзогамиялық үйлену венгрлердің ішінде айқынырақ сақталған. Бұлардың арасында руға бөлу сақталған. Туыскандық әке бойынша жіктеліп, 3—5 атадан әргі кісінің

қызына үйлене алады. Ертеректе венгрлер балаларын үйлендіргенде қазақтар сияқты жеті атадан бері қызға атастырмаған.

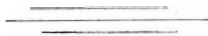
Сөйтіп, Шетелдік Еуропа елдерінің ішіндегі дамып келе жатқан халықтардың тұрмысында, сондай-ақ отбасы өмірінде прогрессивтік өзгерістер болуда. Ал капиталистік Франция, Англия, Италия т. б. елдерде үйлену тәртібі ескі жолмен, капиталистік қоғамның мораліне сәйкестендіріле өтеді.

Еуропалықтардың қоғамдық тұрмысында ауылдық қауымға бірлесудің қалдығы бертінге дейін сақталып келген. Мысалы, болгарлардың, сербо-хорваттардың, албандардың, норвегиялықтардың аралдарында мұндай салт жиі ұшырайды. Капитализм күштірек дамыған елдерде бұл қалдықтар жойылып, товарлы капиталистік түрлер пайда болған. Капитализмнің алға ілгерілеуіне байланысты қалаларда қолөнер одақтары жойылып, товарлы капиталистік түрлер пайда болған. Капитализмнің алға ілгерілеуіне байланысты қалаларда қолөнер одақтары жойылып, ауыр және жеңіл өндірістер күшейе түсті.

Еуропалықтардың басым көпшілігі христиан дініне сиынады. Тек мұндағы аз ғана еврейлер мен мұсылмандардың діндері басқа. Біздің дәуірімізге дейінгі I—II ғасырларда христиан діні зор беделге ие болып, Рим империясынан кейін, IX—X ғасырларда Еуропа елдерін толық қамтыған. Бұл дін феодализм қоғамын нығайтуға көп жәрдемін тигізді. Христиан діні батыс католик шіркеуі және шығыс православиялық шіркеуі болып екіге бөлінген. Біріншісі Рим епископына бағынса, екіншісі ұлттық шіркеулерге бөлініп, әр мемлекеттердің патшаларына, императорларына бағынып, феодалдық-крепостнойлық құрылысты сақтауға қызмет еткен. Мұсылман дінін Еуропаға түріктер мен арабтар әкелген.

Шетелдік Еуропа халықтарының рухани мәдениеті тым ертеден басталады. Олардың арасында батырлар жыры кең тараған. Ерте дәуірдегі Гомер дастандары «Илиада» және «Одиссея» орта ғасырдың бас кезеңінде герман тайпаларының қиялынан туған «Нибелунгтар туралы жыр», «Гудрун туралы жыр» секілді эпикалық аңыздар — озық мәдениет үлгілері. Бұл дастандар кейінгі кездерде жазылып алынған. Осындай бай, терең фольклорлық мұраны өзге де халықтардан жиі кездестіруге болады. Орта ғасырдың соңғы кезеңінде балла-

далар, семья, солдат тұрмыстарынан алынған өлеңдер, аңыздар, мақал-мәтелдер көптеп шығарылды. Оларды тек қана жыршылар ғана емес, біраз кісілер айтқан. Сондықтан XVII ғасырдың аяғынан бастап Францияда, онан кейін басқа мәдениетті елдерде халық фольклорын жинап, жарыққа шығару үрдісі қолға алынды. Біздің заманымызда Еуропа елдерінің халық шығармашылығы жақсы зерттелген. Алуан-алуан өнер түрлері Еуропа елдерінде ертеден дамыған. Ерте заманғы халықтық театрлар Грецияда, Римде болғаны мәлім. Мәдениеттің одан әрі шарықтап дамыған кезеңі кейінгі капитализм дәуіріне ұласты.

АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫ

Африка — үлкен құрлықтардың бірі, оның көлемі — 30 млн. шаршы шақырым. Ол тек Азиядан кіші, Еуропадан үш есе үлкен.

Африканың өзіне тән табиғи ерекшеліктері бар. Ол Солтүстік және Оңтүстік жарты шарда орналасқан. Көпшілік жері тропикалық ауданда орналасқан. Бұл құрлық мұхит теңіз және бұғаздармен қоршалған. Бірақ оның жағалары тайыз келеді. Жері беті біркелкі дөңді және ойпатты. Африкадағы Ніл, Нигер, Конго, Замбези және т. б. өзендер өзінің арнасын жиі өзгертіп отырғандықтан, кеме жүзуге қолайсыздау. Виктория, Танганьика, Ньяса, Чад т. б. сияқты ірі көлдері бар.

Табиғи жағдайына қарай Африка бірнеше аймаққа бөлінеді: 1). Тропикалық аймаққа орталық экватордың батысы, Гвиней бұғазының солтүстік жағалауы және Конго атырабы. Бұл жерлерде мәңгі көгеріп тұратын ағаштар өседі. 2). Гилейдің солтүстігі мен оңтүстігінде «муссон» ағаштары өседі. Бұл ағаштар Африканың жер көлемінің 30 процентіне тараған. 3). Жартылай шөлейт солтүстігінде Сахара, оңтүстігінде Колахари және Намиб аймағы бар.

Африка жері ауыл шаруашылығын дамытуға қолайлы. Әсіресе, жоғарыдағы аты аталған өзендердің жағалаулары мен алқаптарында көптеген субтропикалық өсімдіктер өседі. Ежелден белгілі Африка — бананның, ямса тамырының, көкшіл жаңғақтың, кокос пальмасының, осы жер тарысының, Эфиопия нанының (тэффа) т. б. өсімдіктердің отаны. Ніл бойында мақта өсіріледі. Мал шаруашылығы да дамыған. Жылдың барлық маусымында да мал жайылады.

Африкада кен байлық өте мол. Алтын, хромит, алмаз, марганец, кобальт, қалайы, уран, платиналардың қоры көп.

Осы кезде Африкада 280 млн. адам тұрады. Бірақ олардың құрлыққа таралуы біркелкі емес. Егерде Ніл өзенінің бойында 1 шаршы шақырым жерде 700-ден астам адам мекендесе, Сахарада 0,3 адам тұрады. Орта есеппен әр шаршы шақырымда 2—10 адамға дейін орналасқан.

АФРИКАНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯСЫ

Африканың ерте заманнан келе жатқан бай мәдени дәстүрін білмейінше, осы күнгі Африканы түсіну қиын. Африка халықтарының тарихы әлі де болса толық зерттелмеген. Тек жазба деректерде азды-көпті Солтүстік-Шығыс Африканың тарихы біршама жазылған. Мысалы, біздің д. д. III ғасырдан бастап, Мысырдың тарихы белгілі болса, біздің заманымыздың IX ғасырына дейінгі Солтүстік Африканың Тунис, Алжир, Марокконың, Эфиопияның және тропикалық Африканың тарихы өте аз зерттелген. Бұл елдердің тарихын толықтыратын көптеген археологиялық-этникалық және лингвистикалық деректер де бар. Осы деректерге сүйене отырып, Африка халықтарының даму жолын байқауға болады. Африка мыңдаған жылдар бойына тарихи даму жолдарын өткізіп, өздеріне тән бай мәдениетімен дүниежүзілік мәдениетті дамытуға үлесін қосқан.

Африка халықтарының тарихын үйрену, зерттеу көп жылдарға дейін ірі империалистік елдердің оқымыстыларының, шенеуніктерінің, миссионерлерінің қолында болып келді. Олардың арасында көргендерін жазып алып, одан ғылыми тұжырым жасаған зерттеушілер де болған. Бірақ зерттеушілердің ішінде көптеген реакцияшыл антропологтар, археологтар, этнографтар және лингвистер де жүрген. Олар өздерінің еңбектерін отаршылық саясаттың негізінде жазып, олардың Африкада жүргізіп отырған саясатын қорғаған. Сондықтан көптеген тарихшылар, антропологтар Африка халықтарының ғасырлар бойына қалыптасқан мәдени байлығына ат үсті қарап, аборигендердің дүние жүзі мәдениетін дамытуға қосқан үлесін мойындағылары келмеуі былай тұрсын, олардың шын тарихын бұрмалаған. Олар еңбектерін нәсілдік теорияға негіздеп жазған. Мұндай теория саяси, экономикалық және мәдени жағынан артта қалып келе жатқан халықтарды құлдықта ұзақ уақыт сақтауға бағытталған. Сондықтан АҚШ, Англия, Германияның реакцияшыл ғалымдары 100 жылдан астамырақ уақыттан бері Африка аборигендерін толық мәндегі адам деп айтуға болмайды деп келген. Осындай тұжырымды ғылыми негізде дәлелдемекші болғанмен, мұндай пікірдің ешбір ғылыми негізі жоқ екеніне күмәндануға болмайды.

Тек көптеген прогресшіл оқымыстылар өздерінің ғы-

лыми еңбектері арқылы нәсілдік әр түрлі «теорияға» соққы беріп, африкалықтардың басқа халықтар сияқты тең құқықты халық екенін дәлелдеп берді.

Африка — Оңтүстік Азия сияқты алғашқы адамдардың пайда болған жерінің бірі. Бұл құрлықтан адам сияқты жүре бастаған, бірақ әлі де болса адам қалпына келіп жетпеген австралопитек, зинджантроптардың сүйектері табылған. Олардың табиғи құралдарды пайдаланып, шөппен және етпен тамақтанатын болған. Синантроптың сүйегіне ұқсас қаңқалар да көп жерден табылған.

Полеолит дәуірінде де адамдар тіршілік еткен. Нигерия бассейнінде осы күнгі негриод халықтардың ата тегінің қаңқасы табылған. Алжирдегі Мешта жерінен табылған адамдардың сүйегіне қарағанда, палеолит кезінде Солтүстік Африкада Жерорта теңізінің Шығыс бөлігінен келген еуропалық типтегі адамдар мекендеген. Африканы мекендеген аңшылар мен жинаушылар еуропалық көршілермен байланысып отырған. Негриод тәрізді адамның (гримольдилық) сүйегі Ментонна (Италиядан) кездескен. Мұндай халықтардың Солтүстік Италияны, Швейцарияны, Украинаны, Еділ бойын және Англияны мекендегендері жөнінде ғылыми деректер бар.

Неолит дәуірінің естеліктері Солтүстік-Шығыс Африкадан, Суданнан ашылған. Біздің д. д. V мыңыншы жылдарда Ніл бассейнінде егіншілік болған. Осы кезде Эфиопия мен Магриб елдерінде егіншілік, Сахара және Мысырдағыдай Сенегал, Нигера өзендерінің бойларында егіншілік пен мал шаруашылығы дамыған. Гвинея елдері тропикалық орманда өмір сүріп, жинаушылықпен айналысқан.

Ерте заманнан-ақ аборигендер темірді пайдалана білген. Темір дәуірін дәлелдейтін (біздің д. д. III мыңыншы жылдарға тура келеді) Мысыр көрханаларынан темірден, қоладан жасалған көптеген құралдар мен аспаптар табылған. Темір дәуірі бұл жерде біздің д. д. VII—V ғасырлар-ақ болған.

XV ғасырдың соңында, Африкаға Португалияның саяхатшылары келгенге дейін, Африканың көптеген тұрғындары темірді жақсы пайдалана білген. Тек қана Оңтүстік Африкадағы бушмендер, Батыс тропикалық пигмейлер темірді пайдаланбаған. Темірдің көбірек шығатын аудандарында, сол замандағы темір қорыта-

тын пештер көп кездеседі. Сондай-ақ Оңтүстік Конгоның, Дамомес, Того Уньямвези, Родезияның, Замбездің, Суданның тұрғындары, баньерлер тайпасы темірден пышақ, балта, шот кетпен және т. б. бұйымдарды істеп, өздерінің көршілеріне сатқан. Сөйтіп, темірді пайдалану Африканың оңтүстігінде пайда болып, кейін ол Солтүстік Африкаға тараған. Мысалы, судандықтар алдымен темірді пайдаланып, кейін қоламен танысқан. Олар қоланы «қызыл темір» — деп атаған. X—XI ғасырда араб саяхатшыларының айтуы бойынша, судандықтар темірден сүңгі (гарпун) т. б. істейтінін айтқан. Археологиялық қазбалардың нәтижесінде Батыс Суданнан Рао, Кумби-Сале, Пил сүйегінің жағаларынан темір қорытатын пештер табылған. Археологтар бұл пештерді біздің д. д. I-мыңыншы жылдарға тура келеді деп болжайды. Сондықтан бұл жерге темір Мысырдан, Жерорта теңізінің төңірегінен тарады дәудің негізі жоқ.

Африкада, ең алдымен, бөліп айтарлықтай қола дәуірі болмаса да, бұл жердің аборигендері ертеден бастап, қоланы пайдалана білген. Себебі кейінгі уақытта Шари, Лононе, Чад атырабынан қола мәдениеті ашылған. Бірақ ол мәдениеттің қай дәуірге тура келетінін әлі анықтаған жоқ.

Алғашқы кезден бастап-ақ Африканың негізгі нәсілдері осы құрлықта пайда болған. Жерорта теңізі нәсіліне кіретін аборигендер ерте замандардан бері Солтүстік Африканың, Сахараның көпшілік бөліктерінде мекендеген болса, Оңтүстікте негрондық нәсіл қалыптасқан. Ал Шығыс, Солтүстік-Шығыс Африкада эфиопия нәсілі пайда болған. Сондай-ақ Орталық Африкада ерте заманнан бері пигмейлік тайпалар орналасқан.

Біздің д. д. 3200—3000 жылдарда Мысыр батысындағы тұрғындарды техендер деп атаса, алғашқы қоғамның соңғы кезеңдеріндегі жердің тайпаларын темхулар деп атаған. Екеуінің аттары да, негізгі белгілері де бірбіріне ұқсас, бойлары ұзын, түстері қоңыр, ашық-қоңыр жүзді. Біздің д. д. V ғасырда грек жазушылары бұларды жалпы ливийцлықтар деп атап, олардың түстері ашық, көздері көк деген. Сөйтіп, бұл тайпалар ертеде осы жерді мекендеген бербер тайпасының ата-бабалары болуында күмән жоқ. Геродот бұларды эфиопиялықтар немесе қара эфиопиялықтар деп атаған. Алғашқы Мысырдың аборигендері өздерін «қызыл халықтар» деп атаса, ливийцлықтарды «ақтар», «негрлерді «қаралар»,

азиаттықтарды «сарылар», ал өздерін «қызыл-қоңырлар» деген.

Алғашқы Мысыр жазбаларында барлық Оңтүстік Африканың тайпаларын нехси деп атаған. Нехсилер алғашқы Эфиопия патшалығының халқы болуы тиіс. Осы елдің естелігінің көрсетуі бойынша, біздің д. д. 2000 жылдарда негр деген нәсілдің бар екені айтылады. Бұл тайпалар Ніл өзенінің жоғарғы ағысында мекен еткен нилоттарды мысырлықтар Пунттардың елі деп атаған. Сөзсіз, ерте заманда Шығыс Африкада негроидтар, Орталық Африканың көпшілік бөлігінде бойлары кіші пигмейлер өмір сүрген.

Пигмей тайпаларына қатысты деректер біздің д. д. III ғасырға тура келеді. Мысырдың ақсүйектерінің біреуін қолға түсіріп, алып келгенін мақтаныш етіп айтқан сөздері жазылып қалған. Ол өзінің әкелген адамын Денг деп атаған. Осы атпен аталатын тайпалар Эфиопия жерінде біздің дәуірімізге дейін сақталған. Амхар тілінде ергежейлерді (писмейлерді) денг немесе данг деп атайды.

Осы күндерде пигмейлер (денг, манг) Конго өзенінің жоғарғы, орта ағысында, Огове және Итури бассейндерінде мекен етеді. Бұл жерде қалың тропикалық ормандар көп. Солардың арасындағы шамамен 50 мыңдай пигмейлер банту тайпаларымен аралас тіршілік етеді. Олардың кәсібі — аңшылық, жинаушылық. Әсіресе, жинаушылық көбірек дамыған. Олар шөптің жемісін, тамырын жинап, әр түрлі құрт-құмырскаларды, бақалар мен жыландарды, балықтарды ұстайды. Әкелген заттарынан тамақ дайындайды.

Тұрған жерлерінде азық-түліктерінің азаюына байланысты, пигмейлер қоныстарын өзгертіп, көшіп жүрді. Аңдарын да сол жерден аулайды. Олар ірі келетін бантулармен араласып, тіршілік етеді, солардың тілінде сөйлейді. Пигмейлер — басқа жақтан келгендер емес, осы жердің аборигендері.

Банту — Оңтүстік Африканың негізгі тұрғындары. Алғашқы кездегі бұлардың мекені Конго өзенінің солтүстігіндегі тропикалық ормандар болуы мүмкін. Кейін пигмейлерді оңтүстікке қарай ығыстырып, Африканың оңтүстігінде де тараған. Өздерінің шығыс, оңтүстік-шығыс көршілері болған бушмендер мен готтентоттарды шығысқа ығыстырған. Бірақ бантулардың оңтүстікке қарай жылжуының қашан басталып, қашан аяқталға-

нын анықтау қиын. Банту жөніндегі бірінші деректерді VIII—IX ғасырда өмір сүрген араб оқымыстылары береді. Аль-Хамзани өзінің «Елдер кітабы», Масуди «Алтын шабындықтар» кітаптарында, арабтың теңізшісі ибн-Маджид Васьюконың т. б. еңбектерінде банту жөнінде азды-көпті деректер бар.

Бушмендер мен готтентоттар өздерінің көрші болған бантуларын ығыстыра отырып, шығысқа қарай көшіп, жергілікті тайпалармен ұшырасқан. Осы күнгі Кения жерінде негроид нәсілінің белгілері бар эфиопия нәсілі қалыптаса бастаған. Бантулар қойсан тайпаларымен араласқан. Бушмендер ащшылықпен айналысып, өздерінің дамуы бойынша бантулардан анағұрлым кейін қалып қойған. Готтентоттар бушмендерге қарағанда алда болып, мал шаруашылығын дамытқан.

Кейбір этнографтардың пікірі бойынша, бушмендерді автохтондық деп, готтентоттарды келімсектер деп есептеген. Кейінгі жылдардағы тіл, этнографиялық зерттеулерге қарағанда, бұл екі тайпаның тілдерінде өте жақындықтың бар екені байқалған. Д. Блик көп жылдар бойы бушмендердің тілін зерттеп бушмендер мен готтентоттардың тілінің негіздері бір екенін байқаған және бұлардың тілдері көптеген диалектілерге бөлінетінін де көрсеткен. XVII ғасырдың ортасында еуропалықтар келгенге дейін бушмендер мен готтентоттар Африканың оңтүстік шекарасына дейінгі жерлерді мекендеген.

Суданның этникалық құрылымы өте күрделі. Себебі бұл жердегі бір-біріне жақын тайпалар, рулар бір жерден екінші жерге көшіп жүріп, бір-бірімен араласып кеткен. Бұлардың ішінде Батыс Африканы мекендеген манд тайпасы біздің заманымыздың III—IV ғасырларында Сенегал, Нигерия өзендерінің жоғарғы ағысында Гана мемлекетін ұйымдастырған. XIII ғасырда Гана мемлекетінің орнына Мали мемлекеті келген. XIV ғасырда Мали Гингаи мемлекетімен алмасып, Триполи, Марокко жерлеріне де билік жүргізген. Екінші мәдениеттің орталығы Чад көлінің төңірегінде болып, бұл жерде Канем-Борну, Хауса мемлекеттері пайда болған. XI ғасырда бұл жерге ислам діні келіп, оның орталығы Магриб елдері болған.

Сөйтіп, ерте заманнан бері Африка құрлығы мәдениеттің ошағы болған. Бұл жерде алғашқы адамдар пайда болып, өздеріне тән мәдениетті өрістеткенмен, кейінгі кездерде өздерінің дамуы жөнінен арта қалып

қойған. Себебі, бірінші, географиялық фактор — бұй жерге өзгелердің келуінің қиындығынан олардың тұмаға-тұйықта қалып қоюы. Екіншіден, XV ғасырда Еуропа елдері капитализм жолымен дамып, бірлескен күшті мемлекет құрылса, мұнда келген еуропалықтар олардың өздерінің ішінен қарама-қайшылықты күшейтіп, өзара соғысуларына да себепші болған. Мысалы, XVI ғасырдың аяғында Марокко сұлтандары Сонган мемлекетін басып алған. Әсіресе, Африка халықтарын бүлінушілікке алып келген Еуропа отаршыларының басып алуы мен оларды құл ретінде шет елдерге сатуы болып есептеледі. Құл саудасы XV ғасырдың ортасына дейін Португалия, Англия, Голландия, Франция мемлекеттерінде жүріп жатты. Бұл — уақыт африкалықтардың тарихындағы ең қайғылы ауыр кезеңдердің бірі. Осы оқиғалар Африка халықтарының алға қарай дамуына кедергі болды. Құл саудасы кезінде 100 млн. африкалықтарды Америкаға апарып, құл ретінде сатты, кейбіреулері жолда өліп кетті. Осының нәтижесінде бұрын халқы көп, өз мәдениеті өскен өлкелер қаңырап бос қалды. Міне, осындай географиялық және сыртқы күштер аборигендерді артта қалдырды. Тек олар кейінгі жылдарда ғана өз бетінше өсіп, дамуына мүмкіншілік алып отыр.

Қазіргі Африка халықтарын антропологиялық жағынан топтау үшін, олардың көне дәуірлеріндегі антропологиялық түрлерін елестететін деректерге тоқталайық. Африка жерінде археологиялық зерттеулердің нәтижесінде ерте дәуір адамдарының сүйектері көп жерлерден табылған. Ява аралынан питекантроптың, Солтүстік Африкадағы Марокко жерінен неандерталь адамының сүйектері табылған. Осы сияқты археологиялық заттар Шығыс Африкадағы Эяси көлінің маңындағы Танганьикадан және Эфиопиядағы Дирсдова төңірегінде қазып алынған. Африкадан мұндай көптеген неандерталь адамдары сүйектерінің қалдықтары табылуының ғылыми маңызы өте зор болып, Африка алғашқы адамдардың пайда болған жерлерінің бірі екенін дәлелдейді.

Ал палеолит дәуірінде тіршілік еткен адамдардың сүйек қалдықтары Африканың көп жерлерінен кездескен. Солтүстік Африкада Каспий дәуіріне жататын адам сүйегі табылса, ал 1929 жылы Жерорта теңізі жағалауындағы Константинопольден 30 адамның бас сүйегі және бүтін қаңқалар табылды. Қаңқалардың орташа биіктігі 174 см. Сондай-ақ Чад көлінің төңірегінде, Су-

лерін VIII ғасырдағы арабтардың Магриб елдері Алжир, Тунис, Марокконы жаулап алуымен байланыстырған. Сөйтіп, жергілікті берберлер, келуші арабтар екеуі екі нәсіл деп түсінген.

Тарихи деректерге қарағанда, бұл пікірдің ғылыми жағынан дұрыс емес екенін байқау қиын емес. Себебі Солтүстік Африканы жаулап алушы арабтардың саны 200 мыңнан аспаған, ал жергілікті берберлер 10 миллионға жақын болған. Сөйтіп, келген арабтар жергілікті халықтың 2 процентін ғана құраған. Аздаған арабтар берберлердің антропологиялық құрылысына айтарлықтай өзгеріс кіргізе алмаған. Берберлер арабтардың қол астында тіршілік етіп, олардың тілін, мәдениетін қабылдаған және қан жағынан да араласқан. Бірақ берберлердің нәсілі айтарлықтай өзгерістерге ұшырамаған.

Атлас, Ливия және Мысыр елдерінің халықтары еуропалық немесе Жерорта теңіз, Балқан нәсіліне жатады. Бұл халықтар Солтүстік Африкадағы Сахара, Мароко, Алжир, Тунис жерлерін мекендеген.

2. Негроидық нәсілге Батыс, Орталық, Судан, Нілдің жоғарғы ағысын, Конго өзенінің бассейнін түгелдей дерлік Шығыс, Оңтүстік Африка жерлерін мекендейтін халықтар жатады. Негроид нәсілінің алғашқы пайда болған жері Батыс Судан және Батыс тропикалық Африка жерлері болуы тиіс. Бұл нәсілдің негізгі белгілері: түстері қара қоңыр, шаштары қара бұйра, тығыз. Осы қасиеттері күннің ыстығынан сақтануға жәрдем етеді. Олардың танауы кең, еріндері түріңкі, қалың, тістері аппақ. Бойларының ұзындығы 165—185 см. Негрлердің айрықша өкілдері ретінде Нигерия, Конго өзендерінің бойларындағы мекен еткен халықтарды айтуға болады.

Ніл өзенінің жоғары, орта ағысын мекендеуші негрлердің бойлары ұзын, денелері өте қара, қыр мұрындылау. Бұл жерді зерттеуші көптеген ғылымпаздар орта есеппен адамдардың биіктігі 182 см. деп көрсетеді.

3. Эфиопия нәсілі еуропаидтық және негроидтық нәсілдің арасындағы антропологиялық бөлік болып есептеледі. Бұл халықтар Африканың солтүстік-шығысындағы Эфиопия жарты аралын мекендейді. Олардың бір бөлігі Аравия жарты аралының оңтүстігіне де тараған. Эфиопия халықтары: амхара, тигере, гураге, галла, сомали, данакиль, беджа және т. б. Антропологиялық белгілері: түстері негрлерге ұқсағанымен қызғылт-қара,

шаштары толқынды бұйра, еріндері шамалы түрінкі, мұрындары кішілеу. Мұндай қасиеттер еуропаидтық және негроидтық нәсілдерде кездеседі. Сондықтан кейбір антропологтар оларды еуропаид расасына да жатқызады. Палеоантропологиялық деректерге қарағанда, эфиопия нәсілі неолир дәуірінде Шығыс Африкада пайда болғанға ұқсайды. Олардың жоғарыдағы көрсетілген антропологиялық өзгешеліктері алғашқы Эфиопия халықтарының қоспасынан келіп шығуы тиіс.

4. Пигмей нәсіліне жататын халықтар кіші-гірім топ-топ болып, Конго бассейнін мекен еткен. Пигмей — адамдардың дамуы бойынша «балалық» шақта жасаушылар деген мәнді береді. Анығырақ айтқанда, писмейліктер өздерінің өсуі бойынша неандертальдықтардан алшақ кетпеген деген пікірді білдіреді. Бұл пікірді шығарушы, оны дамытушы швейцар анатомшысы Колльман. Оның пікірін көп жылдар бойына реакцияшыл этнографтар да қолдаған. Оларды пигмей нәсілі деп атап, бұл қасиет оларда алғашқы заманнан бері болуы керек деген пікірді білдірген. Олардың бойлары орта есеппен 141—142 сантиметрден аспайды. Түстері негрлерден ашаңдау, беті түкті, шаштары мол, кең танаулы, жұқа ерінді келеді.

Бірақ Колльманның пікіріне қосылуға болмайды. Себебі қазіргі дәуірдегі адамдар неандертальдықтардан әлдеқайда алға кеткен. Пигмей нәсілінің ерекшеліктері жергілікті табиғи орталықтан келіп шыққан болуы керек. Басқа халықтар сияқты олар да жалпы негрлер тегінен шыққан. Басқа да халықтар сияқты пигмейлер ғасырлар бойына өсіп-өніп, алға ілгерілеп, өз мәдениетін, тарихын жасаған.

5. Қойсан нәсілі Африканың оңтүстік шетін мекендеген. Оларға бушмендер мен готтентоттар жатады. Бұларды жалпы халықтардың оңтүстікафрикалық топтары деп атайды. Бушмендер жер шарындағы халықтардың ішіндегі антропологиялық жағынан өзіндік ерекшелігі бар болып келеді. Мәселен, олар бұйра шашты, желбезекті мұрынды болу сияқты кейбір белгілерімен негрлерге ұқсас. Ал кейбір белгілері бойынша монғолондтарға да ұқсайды. Түстерінің сарылығы, көздерінің қиығы, еріндерінің негрлерге қарағанда жұқа болуы да соны меңзейді. Бушмендердің бойлары орташа 150 см. болып келеді. Ал геттентоттар бушмендерден гөрі бойшаңдау.

Бұлардың арасындағы айырмашылықтарға қарамай, оларды бір топқа жатқызады. Дегенмен олардың бірінен-бірінің өзгешелігі көбіне бушмендерді негізгі таза тәсілдік типке, ал готтентоттарды кейінгі түрге, яғни негрлермен араласудан болған түрге жатқызады.

Антропологиялық жағынан Мадагаскар мальгаштары болса, негроидтық нәсіл мен монғолоидтық нәсілдің араласуын көрсетеді.

Қазіргі Африканы мекендеуші 200 миллионға жақын халық көптеген тілдерде және үстеулерде сөйлейді. Олардың кейбіреулері халық тілінен ұлттық тілге айналған болса, кейбіреулері ру тілдері дәрежесінде қалған. Бұл тілдер әлі де болса жақсы зерттелмеген. Бірақ қазіргі лингвистика ғылымының жетістіктері бойынша, Африка халықтарын тілдеріне қарап, топтауға болады. Олардың ішіндегі ең ірілері бесеу: 1) семит-хамит семьясындағы тіл; 2) судан тілі; 3) банту семьясындағы тіл; 4) қойсан бөліміне жататын тілдер; 5) мальгаш тілі.

1). Семит-хамит семьясындағы тілде сөйлейтін халықтар Солтүстік, Солтүстік-Шығыс Африканы, Сахараны, Шығыс Суданды, Эфиопияны, Сомали жарты аралдарын мекендейді. Семит-хамит семьясындағы тілді: семиттік, кушиттік және берберлік деп үш бөлікке бөлуге болады. Бұлардың ішіндегі ең үлкені семиттік тіл, бұл тілде 60 млн. адам сөйлейді. Мысыр, магриб елдері (Тунис, Алжир, Марокко) және Шығыс Судан, Қызыл теңіздің жағалауындағы кейбір халықтар, Сахара мен Чад көлінің төңірегіндегі эфиопиялықтар.

Эфиопия — амхара (мемлекеттік тіл) — семиттік бөлігіне жатып, солтүстік эфиопия және оңтүстік эфиопия тілі болып екіге бөлінеді. Бірінші бөлікке геэз тілі жатады. Бұл алғашқы Аксум мемлекетінің тілі. Осы күнде құрып бара жатқан тіл. Тигре тілінде көпшілік эфиопиялықтар және Дахлак архипелагының тұрғындары сөйлейді. Оңтүстік Эфиопия тілі — осы елдің негізгі тілі. Батыста — амхара (мемлекеттік эфиопия тілі), ал шығыста — гураге тілі жүреді. Бұл Эфиопияның мемлекеттік тілінің диалектісі.

Кушит тілінде Солтүстік-Шығыс Африканың тұрғындары сөйлейді. Бұл тіл де көптеген майда бөліктерге бөлінеді. Олар жақсы зерттеліп болмаған. Солардың ішіндегі ең ірілерінен галла, сомали тілдерін айтуға болады. Ніл мен Қызыл теңіз аралығында Бедаупе тайпасы мекендеген. Бұлар ертеден көшпелі (бәдәуи) бо-

лып өмір сүрген. Сол себепті олардың аттары да содан шыққан.

Кушит тілі мысыр тіліне ұқсас болып келеді. Галла тілі — сомалидің батысында мекендеген тайпалардың тілі. Бұл да шоа, меча, арси және т. б. диалектілеріне бөлінеді.

Алғашқы мысыр тілі өзінің дамуы жөнінен мысырға дейінгі және мысыр дәуіріндегі тілдер деп екіге бөлінеді. Алғашқы мысыр тілінде көптеген пирамидаларда жазылып қалған сөздер біздің уақытымызға дейін келген болса, мысыр дәуірінде келіп шыққан тілде көптеген діни кітаптар жазылып қалған. Мысыр тілінің гүлденген уақыттары орта ғасыр кезеңі, сол кезде әдебиет дамыған, содан ол мемлекеттік ірі тілдердің бірі болған. Семиттік тілінің финикий, алғашқы еврей және араб тілдерінен өзіне тән ерекшеліктері болған.

Солтүстік Африканың тұрғындары VII ғасырда арабтар жаулап алғанға дейінгі берберлер тайпасының тілімен сөйлеген.

Ертеде Карфаген, Утики, Гадрунент т. б. мемлекеттердің арасында финикий тілі үстемдік еткен. Кейін бұл жерді Рим легиондары басып алып, Солтүстік Африканы мекендеген. Ол кезде Солтүстік Африка халықтары латын мәдениетінің ықпалында болатын.

Кейін Солтүстік Африканы арабтар басып алуына байланысты, бербер тайпасының мәдениетіне жақын араб мәдениеті тараған. Сөйтіп, латын мәдениетін ығыстырып, оның орнына араб мәдениетіне үстемдік еткен. Араб тілі мемлекеттік тілге айналды. Қазір берберлер тілінде тек Солтүстік Африканың шет жақтарын мекендеушілер болмаса, сөйлейтіндер өте аз.

Магриб елдеріндегі араб тілі — классикалық негізгі араб тілінен фонетика, морфология, синтаксистері бойынша айырмашылығы мол. Бұл жерде араб тілінің көптеген диалектілері бар.

Судан тілі бірнеше лингвистикалық бөліктерден, құрамалардан тұрады. Бұлардың ішіндегі көбірек тарағаны мунд семьясына жататын тіл. Атлантикадан Қара Вольтке, Сахарадан Гвинея қолтығына дейінгі жерлерді мекендеген халықтар мунд тілінде сөйлейді. Олардың ірісі — манде-тан және манде-фу.

Батыс Суданның тілі көбірек зерттелген. Бұл тілде 12 млн. адам сөйлейді: ашанти, эве, йоруба, дагомей, ибо, купе және т. б. Әсіресе, Гвинея қолтығының жаға-

лауындағы халықтардың тілі, соның ішінде эве тілі көбірек зерттелген. Судан тілдері басқа да халықтардың тілдері сияқты біркелкі дамыған. Ол екіге бөлінеді: солтүстігінде — манд-тан, оңтүстігінде — манде-фу. Жалпы бұл тіл 3 диалектіге және әр диалект өзара — говорларға бөлінеді.

Банту семьясына кіретін тілдер. Банту тілінде сөйлейтін халықтар Орталық және Оңтүстік Африка жерлерін мекендеген, олардың саны — 60 млн. шамасында. Банту тілінің бәріне тән ортақ грамматикалық құрылысы, сөздік қоры бар. Соған қарамастан, банту тілінің көрші тілдерімен де ұқсастығының бар екені байқалады.

Қойсан бөлімінде сөйлеушілер Африканың оңтүстік шеттері. Оңтүстік-батыс, Намиб және Қолахари шөлінде мекендеушілердің тілі. Бұрынғы Оңтүстік Африканың — бушмендер мен готтентоттардың тілдері. Бұл екі халықтың саны 73 мың шамасында. Олардың тілдерінің грамматикалық құрылысы мен сөздік қорларында ұқсастық бар екені байқалады. Екеуі бірлесіп, қойсан тілі деп аталады.

Мальгаш тілінде мадагаскарлықтар сөйлейді. Олардың саны 4 млн. Өздерінің антропологиялық белгілері, мәдениеттері мен тілдері бойынша африкалықтардан көп айырмашылығы бар. Бұл тіл өзінің ерекшелігі бойынша малай-полинезия және индонезия тілдеріне жақынырақ болып келеді.

Африка халықтары тілдерінің даму тарихы бар. Солтүстік Африкада жазу араб графикасында болса, Эфиопия халықтарында эфиоптың буын жүйелі жазуының негізінде болып келеді. Ал басқа халықтардың жазуы латын алфавитімен жазылады. Хауса, факультба және суахилдер латын алфавитімен бірге араб алфавитін де қолданады.

Африка халықтарының жазу құрамын екі топқа бөлуге болады: бірінші топқа жататындары — Шығыс және Жерорта теңізімен байланыстылары; ал екінші топқа — бұрын қалып кеткен, әр түрлі түрдегі пиктографиялық жазулардың орнына пайда болғандары.

Көне Мысыр жазуы иероглифтің өте күрделі түрінің көп жылдық тарихы болса да, бәрібір қазіргі алфавитке жете алмайды. Осы көне мысыр жазуынан кейін грек алфавитінен пайдаланған қолты алфавиті жүйесі өмір сүрген. Қолты алфавиті көне Нубия жазуының пайда болуына себепші болады.

Нубин жерінде христиандықтың пайда болуынан бұрын Мероэ патшалығы өмір сүрген. Мероэттіктер жазудың алфавиттік түріне өтуге бірте-бірте қадам жасай бастады. Зерттеулер мероэ көне тілі кушит тілі тобына жататынын көрсетіп отыр.

Орта Сахараның аир және Азбендегі туарег тайпалары көне уақыттан-ақ геометриялық типтегі жазу — спифинагты сақтап қалған. Оны өте аз қолданады. Бұл Солтүстік Африкадағы Магриб елдері Тунис, Алжирде тараған және ливиялық алфавиттің дамыған түрі болып саналады.

Эфиопия халықтары қазірдің өзінде амхарлік делінетін жазудың күрделі бір түрін қолданады. Бұл амхарлік алфавит геэз алфавитімен тікелей байланысты. Осы көне геэз тіліндегі жазба біздің заманымыздың IV ғасырында өмір сүрген Аксум мемлекетінің орнынан табылған. Бұл сол кездегі Рим, Византиямен қатар тұрған күшті мемлекет болған.

Суахали, хауса фульба халықтарының жазуы эфиопиялыққа қарағанда, әлдеқайда кейін пайда болды. Ол араб алфавитіне негізделген. Суахили жазбасы Шығыс Африкаға, X ғасырларда арабтардың келуіне байланысты пайда болған.

Батыс Суданда араб алфавиті негізінде хауса, фульбе және иянурилықтар жазуы пайда болды. Бұл жазу Магриб пен Батыс Судан мәдени дәстүрінің қатынасын көрсетеді. Суданда араб әріпі негізіндегі жазу өткен ғасырдың ортасында пайда болған, енді ол латын әріпі негізіндегі жазбаға ауысады.

Орталық Африкада Танганьикадан бастап Конго мен Суданның батыс облыстарында әр түрлі таңба, белгі жүйелері тараған. Ол әр түрлі мәлімет беру белгілері болып табылады. Шығыс Африканың көп тайпаларында бұрыннан-ақ таңба арқылы белгілеу пайда болған.

Батыс Африкада Оңтүстік Нигерияның жерінде XX ғасырдың басында табылған жазудың тағы ерекше түрі — небиди өте қысқартылған пиктографиялық белгілерінен құралған өз алдына жазудың бір түріне жатады. Небиди жазуы бойынша бір белгінің өзі әр көріністе бірнеше мағына бере алады.

Либериядағы және Сьерра-Леоне — Мондағы лай, менде және том халықтары небидедегі өте жақын буынды ван жазу құрамын қолданды. Лингвистердің зерттеуіне қараған-

да, бұл жергілікті халықтардың өзінің шығарған жазуы болса керек.

Бамум халықтарында мысыр жазуына ұқсас бамуд жазу құрамы бар. Бұл пиктографиялық жазу бойынша бір таңбаның өзі бір сөздің мағынасын беріп отырған.

ҚАЗІРГІ АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫ

Африка халықтарын этнографиялық жағынан зерттеу өте қиынға түседі. Олардың мәдениетінің ерекшелігі көп. Сондықтан Африка халықтарын тарихи-мәдени ерекшеліктеріне қарай бөліп, тоқтап өтпекшіміз.

Солтүстік Африканың көне аборигендері берберлер, олардың үрім-бұтағы қазір араб тілінде сөйлейтін халықтар болып, арабтық Африка деп аталады. Бұл арабтық облыстарға Мысыр және Магриб жатады, оларға және де этнографиялық жағынан Нілдің орта ағысы бойындағы Шығыс Судан кіреді.

Магриб елдерінде арабтар мен берберлердің еуропалық отаршыларға қарсы күресуі нәтижесінде, қазір үлкен ұлттардың құрылу процесі жүруде. Олар — марокандық, алжирлық, тунистық, ливиялықтар. Ал Біріккен Араб Республикасында мысыр ұлты қалыптасуда, Судан Республикасында да сондай өзгерістер болу үстінде.

Бұл елдердің бәрі дерлік негізінде ауыл шаруашылығымен айналысады, оның төркіні неолит дәуірінен бері-ақ басталып келеді. Бірақ әр облыста жер шаруашылығының арақатысы біркелкі емес. Мысыр және Судан тұрғындары құнарлы Ніл өзенінің бойында мекендей отырып, тікелей жер шаруашылығымен айналысушылар болып табылады.

Мысырдың шаруашылығы қыстық, жаздық, күздік болып үш кезенге бөлінеді. Бірінші кезеңде немесе қараша-наурыз айларында — бидай, арпа, сарымсак т. б. егілсе, сәуір-тамыз айларында мақта, кендір, жүгері сияқты дақылдар, ал күзде күріш, жүгері егіледі. Мысыр шаруалары феллахтар деп аталады. Олар соқаны, топырақты майдалаушы аспап, тақтайдан істелген күрек сияқты құралдарды қолданады. Қазіргі Мысырда жерді суландыру шаралары дамығанымен, әлі де болса кедей шаруалар егінге суды шығыр арқылы шығарады. Мал шаруашылығы Мысырда жақсы дамымаған, себебі олар-

да жайылымдық жеткіліксіз, сондықтан жұмысқа қажетті күш көлігі ғана өсіріледі.

Магрибтің жер жағдайында су қорының көптігіне, сонымен бірге жұмсақ ауа райына байланысты бұл жерде егін шаруашылығы мен мал шаруашылығы қатар дамыған. Кей жерлерде егісті қолдан суландыруға да тура келеді. Магрибте мәдени дақылдан: бидай, арпа және жүгері егіледі. Егін шаруашылығының дамығанына қарамастан, қолданатын техникасы өте артта қалған Ұшына теміртіс қаптаған соқа т. б. қолданады. Құрғақ аудандарда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы басым болып келеді. Бұл жерлерде, негізінен, қой-ешкі өсірілді. Сол сияқты жылқы, түйе де бар.

Мысыр мен Магриб қалаларында кейбір негізгі кәсіп салалары жақсы дамыған. Өсіресе, темір ұсталығы, зергерлік майдагерлік т. б. Өндірісі кейінгі кезге дейін өте нашар дамыған. Фосфат, мұнай өнімдері көбінесе сыртқа шығарылып отырады.

Мысыр шаруалары — феллахтар кіші-гірім ауылдарда тұрады. Олардың үйлері бір қабатты, саз балшықтан тұрғызылады. Феллахтардың тамақтануы да өте жұпыны болып келеді. Олардың дәстүрлік киімі мақта мата-сынан тігілген. Шалбар мен ұзын жеңді көйлек, қыс кезінде олар түйе жүнінен (дзуббу) тоқылған шапан жамылады. Жүннен, мақта жіптен тоқылған бас киім (тақня) киеді. Мысыр әйелдері көбіне қара түсті ұзын көйлек киеді, әшекейге өте құмар болған. Ағылшын отаршылары келгенге дейін олардан: алтын, күмістен істелген сырға, жүзікті жиі көруге болар еді. Қала тұрғындарына көптеген еуропалық киім үлгілері кең тарады.

Магрибтің отырықшы тұрғындары үлкен ауылдарда тіршілік еткен. Олардың тұрғын үйлері араб үйлерінен бөлекшелеу, оны гурба деп атаған. Бұлардың қабырғасын сабан араластырылған балшықтан тұрғызып, төбесін қамыспен жабады. Мұнан басқа көп тараған үй түрлері арабтарша салынған баспаналар. Олар балшықтан соғып, шатырын тік қып жабады. Көшпелілердің ауа райы қиын, желді Сахараға шыдамды фелидж деп аталған үйі болған. Ол түйе және ешкі жүнінен басылған туырлық іспетті, оны шатыр сияқты қазықтармен тігеді.

Магрибтердің төрттен бірі қалада тұрған. Үлкен қалалары Тегуан, Қасабланка т. б. болып саналады. Магрибтің көп жерлерінде қазірге дейін қалалардың ортағасырлық құрылымы сақталған. Олар мұсылман қалаларының үлгісін сақтаған, көшелері тар, үйлердің есіктері аулаға қарап, көше жаққа саңылаусыз қабырғалар тұрғызылады.

Қалалардың негізгі халқы тұратын бөлігін медины деп атаған. Қаланың ортаңғы бөлігінде базар орналасады да, ол кәсіптік өндірістің негізгі орталығы болып саналған. Ал теңіз жағалауындағы қалалар еуропалық үлгіде салынған, оларда көп қабатты үйлер, көше транспорты көп болады. Мұндай жерде бай тұрғындар мекендейді.

Олардың ұлттық киімінің негізі жіп-мақталы көйлек, шалбар болып, оның сыртынан кең желбегей бурнис жамылған.

Қоғамдық құрылымында Солтүстік Африка халықтарында әр түрлі әлеуметтік-экономикалық құрылыс түрі сақталған. Тарихи жағынан бұл халықтар құлдық дәуірді басынан кешірген.

Арабтар жаулап алған соң, олар феодализм дәуірінде өмір сүре бастады. Көп уақытқа дейін көшпелі магрибтіктер мен шығыс судандықтар соғыс-тайпалық құрылымды және де басқа рулық құрылысты басынан өткізді.

XIX—XX ғасырдан бастап еуропалық мемлекеттердің отарлау саясаты орнағаннан кейін, капиталистік қоғамдық қарым-қатынас орнады.

Қазіргі дәуірде тәуелсіз солтүстікафрикалық Алжир, АРЕ сияқты елдерде жұмысшы табы мен шаруалар жерге ұжымдық кооперацияның құрылуын, жұмыс ақысын арттыруды талап етіп, күрес жүргізуде.

Магрибтің ішкері аудандары әлі де жартылай патриархалды, жартылай феодалдық қарым-қатынаста. Ал Сахараның көшпелі туарег тайпаларында осы уақытқа дейін Ақсақалдар кеңесі басқарады, оның ішінде әйелдер де қатынасатын тәртіп сақталып келеді. Туарегтерде неке патриархалдық дәстүрді ұстанады, бірақ ерінен айрылған әйел бала-шағасымен өз руына бара алады.

Шығыс Суданның баккара сияқты тайпаларында матриархаттық дәстүр көбірек сақталған. Мәселен, үйленгеннен кейін әйелдің екі-үш бала тапқанға дейін өз

үйінде болуы, сонымен бірге өз әкесінің үйіне бір баланы қалдырып кетуі — соны көрсетеді. Ал шиллуктерде көпке дейін патриархалды семьяда құл ұстау сақталып келді.

Солтүстік Африканың негізгі халықтарының діні ислам діні болып саналады. Бірақ мұнда ислам дініне араб басқыншыларына дейінгі әдет-ғұрыптар мен салттар тығыз араласып кеткен.

Эфиопия мен Сомали халықтары тарихи жағынан тығыз байланыста және де төркіндес бір тілде — семит-хамит тіл семьясында сөйлейді. Ал бұл халықтарда да ұлттардың қалыптасу процесі жүруде, солардың бірі эфиоптық ұлт. Ол амхара мен семиттік халықтар тигре — тиграл, сонымен қатар кушит тілінде сөйлейтін галла және сидамо тайпаларының негізінде құрылуда.

Сомали Республикасында, негізінен, сомалилықтар тұрады. Жоғары тарауда айтылғандай, Эфиопия жерінде IV ғасырда өмір сүрген Аксум мемлекетінің кезінен-ақ дами бастаған мәдени дәстүрі бай болып келеді. Сондықтан Эфиопия Африканың басқа елдерінің этнографиясынан ерекшеленіп тұрады.

Осы мемлекет кезінен бұл жерде христиан діні орнығып қалды. Қазір де Эфиопия Солтүстік Африкадағы христиан дініндегі ел. Аксум мемлекетінің жоғары мәдениетін кейінірек XIII—XVI ғасырларда өмір сүрген феодалдық Эфиопия мемлекеті онан әрі дамытып отырды. Осы дәуірде геэза тілінде жазылған әдебиет өркендеді.

Эфиопия халқының шаруашылығының өзіне тән ерекшеліктерін байқауға болады. Амхора галла тайпалары ертеден-ақ жер шаруашылығымен әрі мал шаруашылығымен де айналысады. Олар сиыр, қой-ешкі өсіреді. Ағау деген аз халқында мал шаруашылығы басым. Шығыс Эфиопия шөлді және далалы аудандарында көшпелі шаруашылық дамыған, олардың өсіретін малдары түйе, қой-ешкі болып келеді.

Егін шаруашылығы да ертеден-ақ дамыған. Ол кофе және бидайдың түрінің отаны. Онда егін егу кезеңі маусым айынан бастап, сонау қыркүйекке дейін созыла береді. Сонымен қатар мұнда мақта егу ісі жақсы дамыған. Эфиопияда егін шаруашылығының дамуына қарамастан, оны өндіру, өңдеу техникасы өте нашар. Әлі де болса, шот, қазу-таяқшаларын қолданады.

Эфиопияның тұрғындары шуро-наныммен қоректенеді, ол әр түрлі дақылдардан істеле береді. Етті өте аз қолданады. Ал көшпелілер керісінше ет пен сүт өнімдерін көптеп пайдаланады. Олардың негізгі ішімдігінің бірі су араластырылған ара балы болып саналады.

Эфиопия халықтарында өнеркәсібі жақсы дамыған, солардың бірі — зергерлік. Ұсталар өте шебер, олардың жасаған білезік, сырға тағы басқа заттары ешбір еуропалық зергерлердің дүниесінен кем емес. Эфиопияның қыш-құмыра жасаушылары да өте шебер, ыдыстары өте әсем, әрі мықты болып келеді.

Эфиопияның аграрлы ел болып, әсіресе, ауыл шаруашылығының дамып кетуі қалаларының өсуінен де көрінеді. Көптеген қалалары дамыған ауыл сияқты болып келеді. Аддис-Абеба астанасының өзінде бірнеше қабатты үйлері бар көшелер өте аз.

Амхарлық, галлалық, каффалық шаруалар дөңгелектене салынып, төбесін күмбездеп қамыспен жабылған лашықтарда тұрады. Олар ауылды жерлерде көше жасамайды, қалай болса, солай ретсіз, өз лашықтарын орната береді. Сонымен бірге бұл үйлер биік қорғанмен қоршалады. Тукулдың ортасында тамақ пісіретін ошақ орналасқан.

Эфиопияның солтүстік және шығыс аудандары үйлерін төртбұрышты етіп орнатып, қабырғасын тастап, майда қиыршық лай немесе малдың қиын араластырып тұрғызады да, үстін жермен бірдей етіп ағашпен жабады.

Эфиопия халықтарының киіміне келетін болсақ, олардың ерлері мақта матасынан тігілген ұзын және өте тар шалбар, ұзын, жағасы тік келген көйлек киеді де, үстінен арнаулы жапқыш — шамма жамылады. Ал суықта бурнус киеді. Жай кезде олар бас, аяқ киімдерін кимейді. Құмды жерде ғана шаруалар тері сандал киеді. Әйелдер жеңі қысқа, ұзын көйлек киеді.

Әлеуметтік-экономикалық құрылысында Эфиопия, негізінде, феодалдық қарым-қатынасты ұстанып, патриархалдық қалдықтарымен және дамып келе жатқан капиталистік элементтермен араласып отыр.

Сомалилықтар жоғарыда айтқан Эфиопияның халқына өте ұқсас келеді. Негізгі айырмашылығы халқының бестен бірі отырықшы, егінмен айналысушылар, қалған біразы көшпелі, мал шаруашылығындағылар. Бұл халықтардың басым көпшілігі ислам дінін ұстанады.

Суданда көптен бері қоғамдық еңбек мал шаруашылығымен және егіншілікпен айналысушыларға бөліне бастады, өздерінің жеке өндірістік кәсібі пайда болып, оларда ішкі және сыртқы сауда едәуір дамыды. Кейінірек Африка құрлығында бай облыстың бірі болған Судан, еуропалық отаршылардың назарын ертеден-ақ өзіне аудара бастады. Мұнда этникалық топтардан ірі халықтар манде, гур, гвинейліктер, хаусалар т. б. тұрады.

Жалпы, Суданның ыңғайлы табиғаты онда егіншіліктің дамуына қолайлы жағдай жасаған. Жер кетпенмен өңделеді. Мәдени дақылдарын көбірек егеді. Оларда Атлант бойы мен орта орманды аймақтарында жүгері, күріш, арпа, фонна, жер жаңғағы, бұрыш, қауын, асқабақ өсіреді. Бұлардың көптеген түрі жергілікті дақылдар, ал маниока, жүгері еуропалықтар арқылы Америкадан келіп кірген. Негізгі дақылы күріш болып саналды. Ал йоруба, ашанти, ибо халықтарында дәнді дақылдар көп егілмейді. Мұнда ямс, жер жаңғағы т. б. басымдау егіледі. Бұл халықтар жоғары Гвинеяның тропикалық ормандарында тұрады. Бұл жердің шаруашылығында бір жақты какао, жер жаңғағы, мақта егуімен, пальма майын алуымен ғана шұғылданады. Ол өз пайдасын ойлаған еуропалық отаршылардың тікелей әсері еді. Мәселен, Сенегал және Гамбия, негізінен, жер жаңғағын беріп отырса, Пил Сүйегі жағалауы какао, Нигерия мен Дегомея пальма ағашының өнімдерін шығарады. Орталық және Шығыс далалы аудандарда дәнді дақылдар арпа, жүгері, бидай, күріш егіледі.

Жоғарыда айтылған аудандарда тұратын халықтарда мал өсіру шаруашылығы өте әлсіз дамыған. Атлантикалық және Гвинея жағалауының бірқатар этникалық топтарына жататын хауса, мадинголар да шағын меншік малдарын ұстайды. Сондықтан еттің жетіспеуінен аңшылықпен, балықшылықпен шұғылданатындар көп.

Мал шаруашылығы дамыған тайпалар ретінде біз фульба мен туарегтерді білеміз. Тұрқы аласа сиыр, сондай-ақ жылқы, түйе, қой-ешкі өсірумен шұғылданады. Бұл екі тайпа өз шаруашылығын жартылай көшпелі түрде жүргізген. Күзде ауа райының құрғақ кезінде табындыларымен оңтүстікке қарай көшсе, көктем шыға қайтадан солтүстікке келіп, егін егу жұмысына кірісіп кетеді.

Судан халықтары өздерінің үй және шағын өндіріс кәсібінің дамуымен көзге түседі. Қазірдің өзінде теріден, ағаштан, матадан шаруалардың өздері әр түрлі тұтыну заттарын жасай береді. Мата тоқушылар, тігіншілер әлі де қолдан жасалған станоктарды пайдаланады.

Хауса тайпасы кәсіпшілерінің өнеріне қызықпауға болмайды. Олар тері өңдеуге өте шебер. Мысалы, май және бал салуға арналып, өгіз терісінен жасалған таңду ыдысы әрі берік, әрі шыдамды келеді. Жалпы теріден сөмке, қап, сол сияқты белдік, аяқ киім, ер-тоқым, ат үстінде жүруге қолайлы етік жасайды.

Судан темір өндірушілері темір мен мыстан өндіріс құралдарын жасауға да шебер келеді. Бұл жерде, әсіресе, Ганадағы ашанти және Нигериядағы йоруба, Орталық Камерундағы баму халқында көркем қолөнер кәсібі жақсы өркендеген. Бенинде қолдан неше түрлі мүсіндер т. б. жасайды. 1897 жылы ағылшын отаршылары Бенин қаласын өртеп, ондағы т. б. жерлердегі көркемөнер кәсібінің төмендеп кетуіне көп әсер еткен. Бірақ олар осындай тамаша өнерді әлі де болса сақтап келеді. Олардың құймашылары адам және жануар мүсіндерін, сол сияқты білезік тәрізді тұтыну заттарын жасайды. Хаус мата тоқымашылары шеттен келген маталарды пайдаланып, өздері бұрын тоқитын тамаша маталарын шығармай қойды.

Судан халықтарының көпшілігі деревняларда тұрады. Олардың үйлері ағаш пен балшықтан жасалады. Манде, хаус тайпалары төбесі күмбездеп жабылған балшықтан жасалған дөңгелек лашықтарда өмір сүреді. Бұларда терезе мен түтін шығатын жері болмайды, негізгі тіршіліктері сыртта, тамақты аулада арнаулы жабық жерде даярлағандықтан, бұл баспана тек жатар орын ретінде пайдаланылады.

Мандинголықтар 30—40 ағайындылардың отбасылары лашықтарын қатарластырып, бір жерде мекендеген. Фульбелерде бірнеше отбасы қазір де айналдыра қойылған бірнеше лашықтарда тұрады.

Батыс Суданның орталық орманды алқабында біз айтып кеткен дөңгелек үйлерден басқа, төртбұрышты үйлер болады. Бұл үйлер жалпы қауымдық жиналыстарға, сот мәжілісіне т. б. арналған.

Ал гур тобына жататын халықтар күйдірілмеген кірпіштен қаланған жайпақ төбелі үйлерде тұрады. Сырт көріністеріне қарағанда, мұндай үйлер кіші-гірім қамал-

дарға ұқсайды. Әр ауыл осындай бірнеше үйлерден ғана тұрады.

Гвинея жағалауы халықтары тік бұрышты ағаш және балшықтан жасалған үйлерде тұрып, көп жерлерде оның ішкі қабырғаларын, төбесін тіреп тұрған ағаштарды оюлап, әшекейлеп отырған. Мұндағы үйлердің төбесі шатырланып, қамыспен жабылған.

Батыс судандықтардың негізгі киімдері ерлерінде ұзын көйлек, шалбар, ал әйелдері ұзын матамен оранып жүрген. Ал Гвинея тұрғындары лыпа киіп, әйелдері етеккөйлек есебінде матаны орай киіп, белден жоғары жағын ашық ұстайлы.

Судан халқын зерттеушілер оның әлеуметтік-экономикалық құрылысының өте күрделі екендігіне, өзгешелігіне өте көп көңіл бөлді. Дамыған тапқа бөлініп тұратын мемлекет болып отырған елдерінде де рулық қатынас сақталып отырған. Мәселен, Ашанти мемлекетінде басқару ісін патшаның сайлауымен болған көсемдер охене басқарған. Көсемнің орнына мұрагерлікті әйелдері алған.

Йоруба елінде тағы бір өте қызықты жағдайды байқауға болады. Олардың ел басқару ісіне әйелдің көп араласатынын көреміз. Басқару ісінде кеңесші есебін «патша анасы» деген атпен сайланған әйел атқарады. Осы йоруба елінен батысқа таман пайда болған XVII ғасырдың басындағы Дагомме мемлекетінде ұрыс әскерлерінің құрамында әйелдерден құрылған отрядтар да болған. Осы жоғарыда келтірілген мысалдардағыдай көптеген судан халықтарының қоғамдық және саяси өмірінде әйелдердің көбірек араласатынына қарап, олардың дамыған патриархалды құрылысты басынан кешірмей-ақ, аналық-рулық құрылыста жүргенін көреміз. Ал көшпелі фульбелер бұрыннан дамыған патриархалды қоғамдық қарым-қатынасты басынан кешірген. Бұл жерде XVIII ғасырда үлкен саяси-бірлестік — имамат құрылған. Имаматтың негізі феодалдық-патриархалдық құрылыста, онда фульбе ақсүйектердің үстемдігі орын алған.

Судан халықтарында дамыған діни көзқарастар қалыптасқан, олар қоғамдық құрылыстың түріне қарай бейімделген. Олар қауымдық рухқа және құдайларға сенеді. Ал кейбір Нигерия тайпаларында жануарларға табынады. Фетишизм қалдығы да бар. Бұл Батыс Африкада көңіл бөле кетерлік бір жәйт, көптеген одақтар

бар, әсіресе, Суданда өзара берік топтасқан құпия одақтар көп. Осындай үлкен одақтарды Либериядағы Пороны, Камерундегі Эгбоны және Нгуаерлер одақтарын айтуға болады. Мәселен, Эгбо одағының құрылысы өте күрделі. Оның құрамы көптеген сатыларға бөлінеді. Жоғары сатысында негізгі ақсүйектер болса, басында жергілікті король тұрады.

Батыс Африкадағы Ерлер одағы аналық-рулық құрылысқа қарсы бағытталған емес. Оларды қолдай отырып, жергілікті билеушілердің, көсемдер мен корольдердің мүддесі үшін қызмет етеді. Суданда Ерлер одағымен бірге Әйелдер одағы да болған. Мұнда ересек әйелдер жас қыздарға болашақ неке тәртібін, үй шаруашылығын, емдеу өнерін үйреткен. Бұл одақ мүшелері әр түрлі діни ғұрыпта болған.

Тропикалық және Оңтүстік Африкада тұратын банту халықтарының экономикалық дамуы судандықтардың дәрежесіне жете алмаған. Оларда Баконго және зұлус тайпаларының экономикасы едәуір жоғары болды. Бантулықтар егіншілікті суландыру тәсілдерін жақсы меңгерген. Далалық пен орманды, нулы жерлерде мал шаруашылығы өркендеген. Олар мыс пен темір балқытуды, алтын өндіруді үйреніп, темір, ағаш, піл сүйегінен тамаша заттар жасай алған. Бантулықтар тастан ғимараттар сала білді. Бұлардың Баконго, Балуба, Буганда, Монотапа сияқты мемлекеттері болды.

Егіншілікпен айналысушы бантулар Конго бассейнінің тропикалық аймақтарын мекендейді. Міне, осы жерлерде алғашқы тропикалық өсімдіктер сезам, сорго, майлы пальма өсіру ісі ілгері дамыды. Қазіргі кезде оларда маниока, ямс, арпа, жүгері, күріш дақылдары егіледі. Еуропалықтардың келуімен бірге бұлардың шаруашылығына мақта, кофе, шай, темекі егу ісі қалыптасты.

Жер суландыру жұмысы, әсіресе, шығыс аудандары Руанда мен Урундида кеңінен тараған. Көп жерлерінде егістікті канал арқылы суарса, кейбір жерлерде ағаш құбыры арқылы да су апарған.

Тропикалық Африканың мал шаруашылығы сан салалы. Конго бассейні халықтары қой, ешкі, шошқа, үй құстарын ұстайды. Бұл жерде ірі қара малын ұстау өте қиын, себебі ондағы кене шыбынынан жұғатын ауру сиыр малына өте қауіпті. Ал шығыс тропикалық Африканың далалы аудандарында мал шаруашылығы дамы-

ған. Мұнда қой, ешкімен бірге ірі қара малы да ұсталды. Бұлардың кейбір аудандарында көлік есебіне жылқы малы сирек пайдаланса, негізінен, есек ұстайды. Әсіресе, мал шаруашылығы орманды және жартылай құмды аудандарда, Замбези өзенінің оңтүстік жағында жақсы дамыған. Мұнда — банту, қоса, зұлұс, болута, бечуан халықтары мекендейді. Олар қой-ешкімен бірге ірі қара мал өсірген. Еуропалықтар келгенге дейін көлік есебінде жылқы малының орнына өгіздерді пайдаланған. Өгіз олардың әрі мінуіне, жүк тасуларына да пайдаланған, арбаға жеккен. Бірақ Оңтүстік-Батыс Африкадағы банту халықтары жер шаруашылығымен де айналысқан.

Мал шаруашылықтарының бұл аймақтарда төмендеп кетуінен отаршылардың аборигендердің жерлерін тартып алуы себепші болған. Бантулықтардың қазірге дейінгі негізгі тіршілік көздері егіншілік болып есептеледі.

Бантулықтардың темір өндіруіне, мата тоқу, майдагерлік өнерлерінің дамуына отаршылар біраз кедергі жасады. Соған қарамастан әлі күнге дейін олардың тұтыну заттарын әсемдеп, әшекейлеп істейтінін байқаймыз. Қолмен тростник, пальма ағаштарының шыбығынан себеттер тоқиды, тіпті өте тығыз етіп тоқыған себетке сұйық зат құйып жүруге де болады.

Енді бантулардың үй құрылысына көз жіберсек, олар үйдің қаңқасын ағаштан тұрғызып, төбесін тростник және пальма ағаштарының жапырақтарымен жабады. Батыс тропикалық Африкада үйлердің көпшілігі төртбұрышты, шатырлап жабылған үйлер болып келеді. Конгоның шығысы мен Ұлы өзен аудандарында лашықтары дөңгелек болып, төбесі сүйірленіп жабылады. Әрбір ауылда ерлер жиналатын үй немесе шатыр болады. Оңтүстік бантуларда патриархалды әулет тұратын үлкен баспаналарын крааль деп атайды. Оның ортасында мал тұратын аула болады да, **оны қоршай** әйелдердің лашықтары орналасады.

Олардың киімдеріне келсек, ауа райы ыстық жерде тұратын бантулар тек бөксесін, не алдын ғана жабатын өсімдіктен тоқылған немесе мал терісінен тігілген лыпа киеді. Бантуларда тоқымашылық болмаған, тек шығыс жағалауларда тұратындары ғана арабтардың келуіне байланысты тоқымашылықты меңгере бастаған. Мал шаруашылығымен айналысқан бантулар кароос деп аталатын сулық-желбегейді жамылады.

Бантулар да кейінгі кезге әр түрлі әлеуметтік-экономикалық даму жолында болып келді. Африканың шығыс жағалауында арабың сұлтандарында феодалдық қарым-қатынас қалыптасқан. Конго мен Анголаның біраз аудандарында ертеден феодалдық мемлекеттер мен тайпалар одағы өмір сүрді. Тропикалық және Оңтүстік Африканың ішкі аудандары әлі де болса қауымдық-рулық құрылыстың ыдырау кезеңінде тұрса, кейбір тайпаларда рулық құрылыс қатты сақталған. Конго бассейнінің кейбір басаката сияқты артта қалған тайпаларында матриархалдық рулық құрылыс тәртібі сақталып,, сол дәстүрдегі неке салты өмір сүреді.

Ал Батыс тропикалық Африканың көптеген халықтары өткен ғасырда толық дерлік патриархат дәуірінде болды. Кейін отаршылардың келуімен, олардың ру және тайпа көсемдері қанаушы, билеушілерге айналып кетті. Шығыс Африка банту халықтары қоғамдық құрылысы жөнінен рулық қоғамның ыдырау кезеңінде өмір сүріп келеді. Оңтүстік африкалық банту халықтары да көпке дейін рулық құрылыста болып келді де еуропалық патриархалды әулеттерге бөліне бастады және де тайпалық рулық құрылыс, оның өз көсемдерін сайлау және мұрагерлік салты да өзгерді.

Бантуларда өте ерте құрылған мемлекеттік құрылымдары болған, боконго тайпасы арқылы көптеген тайпалар XVI ғасырда Конго мемлекетіне біріккен. Конгода басы бос шаруалардан басқа құлдар да болған. Олар көбінесе соғыс тұтқындары және қарызын өтей алмай құлға айналғандар еді. Құл иеленушілердің басында мемлекет басшысының өзі тұрды. Жалпы мемлекеттерді басқару ісі ортасынан өздері сайлаған билеушінің қолында болды. Бір қызығы, алғашқы кезде елді билеудің жоғары орындары әйелдер жағынан келетін туысқанға мұрагерлікке берілді. Мысалы, ер адам өзінің қарындасының баласына, яғни жиеніне билікті бере алған.

Отаршылар Банту халықтарының артта қалғанын пайдаланып, оларды қанап отырды. Дегенмен, бұлардың келуіне байланысты бантуларда плантациялар пайда болып, өндіріс орындары көбейді, жұмысшы табы қалыптаса бастады. Сонымен қатар буржуазия мен зиялы қауым қалыптасты. Оңтүстік бантулықтардың бірігуінің нәтижесінде зұлұс, басуто сияқты тайпалар отаршыларға қарсы күрес жүргізуде. Бантулар ата-баба аруағына сиыну, сол сияқты жаратушыға да табынды. Ал еуропа-

лық миссионерлердің әсерімен көптеген бантулықтар христиан дінін қабылдады.

Қойсандық халықтар — бушмендер мен готтентоттар Африканың оңтүстігінде өмір сүреді. Готтентоттардың экономикалық және қоғамдық құрылысы еуропалықтар келгенге дейін өте жоғары болған. Олар негізінен мал шаруашылығымен айналысты. Олардың малды күтетіні сондай, ауырған мал болмаса оны соймаған, қорек есебінде пайдаланбаған. Олардың құралдары темірмен ұшталған найза, садақ болып келді. Бұлар темірді өздері өндеп, әрі өздері шығарып отырды. Готтентоттардың қоғамдық құрылысында патриархалды рулық тайпалық құрылым өмір сүрді. Қазіргі кезеңде олардың бір қатарлары ауыл шаруашылығымен айналысып, еуропалықтардың фермаларында жұмыс істейді. Тау-көн өндірісінде де готтентоттар жұмыс істей бастады. Готтентоттарға қарағанда бушмендердің тіршілік деңгейлері өте төмен. Оларды отаршылар Қалахарн шөліне ығыстырып тастады. Осы кейінгі кезге дейін олардың тұрмысы төмен жағдайда қалып келді. Аң аулау, жабайы өсімдіктер мен тамырларды терумен тіршілік етті. Бушмендер садақ пен найзаны пайдаланған, темір қаруларды готтентоттардан айырбас жолымен алып отырды. Бушмендер аң аулау қиыншылығына өте шыдамды болып келді. Олар көбінесе аңдарды бірігіп қоршап алу арқылы да аулап, оған әйелдер мен жас балалар да жәрдем көрсеткен. Осы аңшылықпен айналысқан бушмендерде тұрақты қоныстар да болмаған. Сондықтан олар тез жинап, тез тігуге қос-күркелерде тұрады. Киім атаулардан тек бөксесін жауып тұратын лыпаны байлап жүретін болған.

Бушмендерде де тайпалар этникалық жағынан бірігіп, әке жағынан жақындар топ-топ болып, бірлесіп өмір сүрді. Әлі де болса бушмендердің жартысындайы бұрынғы дәстүрлерді ұстанады.

Бушмендердің діни сенімі табиғатпен тікелей байланысты. Аңшылар күнге, айға, жұлдызға және т. б. өздері сәтті аңшылыққа себепші затқа бас иеді.

Ғылымда олардың жартастарға салған сурет өнері үлкен орын алады.

Банту тілінде сөйлейтін пигмейліктер тропикалық орманда, Бутти Коно, Огове, Тури өзендерінің бассейндерінде шашырап, топ-топ болып тұрады. Пигмейліктер негізінде аңшылықпен өмір сүреді, кейінгі кезге дейін

садақты пайдаланып келді. Әйелдер мен жас балалар болса терімшілікпен айналысты. Ал пигмейліктер болса, темір өңдеу мен өндіруді білмеді. Екіншілікті үйренбеді. Олар қорек іздеу жолында бір жерден екінші жерге қоныс аударып отырды. Бірақ олар белгілі бір жердің шекарасынан асып кетпеген. Тек олар өздеріне керекті құралдарды айырбастап алу үшін бантулармен араласып тұрды.

Олардың діни сенімі де өндіріс жағдайына байланысты еді. Тотемизм сенімі қатты дамыған. Олар жануарлар мен өсімдік тотеміне сиынған.

Мадагаскар мальгаштары — Мадагаскар аралының тұрғындары. Мальгаштардың заттай мәдениетінде оңтүстіказиялықтар мәдениетінің көрінісі бар. Олардың үй салу, күріш егу тәсілдері, қабір үстіне ұстын орнатуы, бір кезде Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарымен байланысты болғанын көрсетеді. Бұлардың мәдениетінде оңтүстіказиялық және африкалық мәдениеттердің Мадагаскар аралының географиялық жағдайына қарай қосыла бейімделгені байқалады.

Мальгаштар екіншілікпен айналысады, олар жер суландыру тәсілін жақсы меңгеріп, күріш егу ісін ойдағдай жолға қойған. Ал күріш жақсы өспейтін аудандарда, негізінен, жүгері егіледі. Онан басқа картоп, қант құрағын егу дамыған. Олар бал арасын ұстайды. Отаршылық кезінде кофеңі шетке шығара бастады. Дикандар малды күнделікті қажеттілік мөлшерінде ғана ұстайды. Мадагаскарда мал шаруашылығымен айналысатын аудандар да бар. Елдің батысындағы ол аудан тұрғындары ешкі, қой, шошқа, ірі қара мал өсіреді.

Мальгаштардың тұратын үйлері де әр түрлі. Кейбір аудандарда қабырғасы ағаш қаңқалы болып көтерілсе, төбесі тік шатырлы болып жабылады, ал орталық аудандарда үйлері балшықтан тұрғызылады. Бұлардың өте әшекейленген үйлері төртбұршты етіп салынады.

Ерлер белге алжапқыш байласа, әйелдері етеккөйлек киеді. Мальгаштардың ерлері мен әйелдеріне де ортақ, әрі үстіне киіп, әрі жамылғы есебінде пайдалана беретін «ламба» деген киім түрі кең тараған.

Мальгаштардың бұрынғы рулық құрылысы туралы толық мәлімет жоқ. XVI—XVIII ғасырларда Мадагаскардың орталық бөлігінде феодалдық Амеряна мемлекеті болған. Өткен ғасырдың аяғында Мадагаскар

Францияның қол астына қарады. Соған орай, буржуазиялық қарым-қатынас орнай бастады.

Біз жалпы Африка халықтарының негізгі шаруашылығына, қоғамдық құрылысына тоқталып өттік. Олардың қоғамдық қарым-қатынасына, мәдениетіне, ауыл шаруашылығына отаршылық саясаты көптеп әсер етті. Оның өзі көптеген халықтардың саяси-әлеуметтік жағдайының төмендеп кетуіне әкеліп соқты. Африка халқы соған қарамай өздерінің мәдени дәстүрін әлі де сақтап отыр. Олардың отаршылармен үздіксіз күресінің нәтижесінде өздерінің дербес ел болуларына қолдары жетті.

АМЕРИКА ХАЛЫҚТАРЫ

Америка жаңа дүниеге жатады. Ол — Беринг бұғаны, Гренландия, Испания, Британия арқылы көне дүниеге жақын орналасқан құрлық. Жаңа дүние үш бөліктен құрылған: Солтүстік, Орталық және Оңтүстік Америка¹.

Осы күнге дейін Америка жерінен алғашқы адамдардың пайда болған дәуірін білдіретін археологиялық деректер табылған жоқ. Алайда бұл жер тұрғындары тарихы туралы кездескен кейбір ғылыми деректер адам баласының басынан өткерген дәуірлерінің бірі болған жаңа тас (неолит) кезеңіне тура келеді. Демек, Америка алғашқы адамдар Көне дүниеге жататын Еуразиядан, Африкадан жаңа тас дәуірінің 20—30 мыңыншы жылдарында Азия құрлығынан тараған. Олар жаңа қоныс іздеп, Беринг бұғазы арқылы Америка құрлығына келіп қоныс тепкен антропологиялық, тілдік, археологиялық және көптеген ғылымдар деректері бұл пікірді дәлелдейді. Бұл құрлықтың аборигендерінің антропологиялық (монголоидтық) және тілдік ұқсастықтарын кездейсоқ деп қарауға болмаса керек.

Негізінде Американың жергілікті халықтарын Х. Колумб бір сөзбен «үнділер» деп атап жіберген. Себебі ол құрлықты Үндістан деп шатастырған. Солай болса да, Американың ежелгі тұрғындарын әлі күнге дейін «үнділер» деп ғылыми еңбектерде жазып келе жатыр. Өйтпесе Америкада ежелден әр түрлі тілде сөйлейтін, өздерінің этникалық атаулары бар халықтар жасаған. Олардың біреуі де, өздерін «үндіміз» деп атамайды.

Ғылыми тұжырымдарға қарағанда, алғашқы адамдар Азия құрлығынан Американың солтүстігінен оңтүстігіне қарай жылжыған. Әсіресе, Тынық мұхитты жағалай отырып, бірте-бірте құрлыққа тараған.

Америка құрлығынан табылған археологиялық деректердің басым көпшіліктері жаңа тас дәуіріне тура келеді. Соған қарағанда алғашқы адамдар бұл құрлыққа мезолит, жаңа тас кезеңдерінде келген болулары тиіс. Олар алдымен Солтүстікті, кейін Орталық және Оңтүстік Американы өздерінің отандарына айналдырған. Солай болса да әр түрлі себептермен Оңтүстік Америкаға Ты-

¹ Америка құрлығын италяндық теңізші Америго Веспуччи ашып, ол бұл құрлықтың бұрын-соңды белгісіз болып келген, жаңа дүние екені жөнінде алғаш пікір айтқан еді. Сол италяндық жипанкездің атымен бұл құрлық «Америка» деп аталып кеткен.

нық мұхит арқылы Австралия, Океания жерлерінен де адамдардың келуі мүмкін екенін Теодр Харирдолдың саяхаты дәлелдеген сияқты. Оңтүстік Америкадағы үндістердің кейбіреулерінің арасында негроавстралиялық антропологиялық белгілер де ұшырасады.

Америка құрлығын мекендеген олар келген жердің табиғи ерекшеліктеріне бейімделіп, өздерінің шаруашылықтарын қалыптастырып, оны дамыта білген. Еуропалықтар келгенге дейін түпкілікті халықтардың саны есепке алынбаған. Кейінгі кездердегі жүргізілген есеп бойынша, шамамен Солтүстік Америкада (Мексиканы қоспағанда) 10 миллионнан астамырақ үндіс болған деген деректер бар, Жалпы Америкада түпкілікті тұрғындардың қанша болғаны беймәлім.

Американың түпкілікті халықтары көптеген тілдерде сөйлеген. Бірақ олардың тілдерін зерттеу кейінгі кездерден басталады. Тілдерді зерттеушілердің кейбіреулері үндістер екі мыңдай тіл семьяларында сөйлеген деген болса, енді біреулері аз тіл семьяларында сөйлеген деген пікірлерді айтады. Солай болса да, мамандар үндістердің тілдерін зерттеп, оларды он бес тіл семьясына топтайды, олар: эксимос — алеут, атапас, алгонкин — вакаш, хока — сид, оңтүстік — ацтек, майя — соке, чипча, аршбак, кариб, туни-гуарани, кечу, аймаара, араукан, пуэльче.

Осы аттары аталған тіл семьясы түпкілікті халықтардың аттарымен аталған. Әрбір семья генологиялық және морфологиялық жақтан ұқсастықтарына қарай отырып, тіл топтарына бөлінгендіктен, бір тіл семьясына бірнеше туысқан тайпалардың кіруі мүмкін. Осынша тілдерде сөйлеген сан жағынан үлкенді-кішілі халықтар, ғасырлар бойы өздерінің заттай және рухани мәдениетін қалыптастырған.

Америка жеріне қоныстанған көптеген тайпалардың шаруашылықтарын 10 үлкен топқа бөлуге болады: Арктиканың аңшылары мен балықшылары, орман аңшылары, Калифорнияның терімшілері мен аңшылары, Американың далалық аймақтарындағы аңшылар, солтүстік-батыс жағалаудың үндістері, отты аралдардың тұрғындары, Солтүстік Американың шығыс және оңтүстік-шығыс егіншілері, Орталық және Оңтүстік Америкада құрылған мемлекеттер. Оңтүстік Американың басқа егінші халықтары.

Американың солтүстігін, Гренландия жағалауларын, Аляска, Канаданың солтүстігін эскимос тайпалары ертеден қоныстанған. Олардың қазіргі жалпы саны 60 мыңнан астамырақ. Бұлардың этникалық тарихы зерттелмеген. Солай болса да, эскимостардың мәдениеті б. д. д. 4000 жылдарда қалыптасқан деген пікір бар. Олардың негізгі кәсібі аншылық пен балықшылық, олар тюлень, балық аулаған. Ұстаған андарының еттерін күнделікті тамақтарына жаратса, терілерінен киім, сүйектерінен әр түрлі құралдар жасаған. Құрлық жерлерде бұғыларды, аюларды, мускусты, өгіздерді, терісі бағалы андарды, суда жүзетін құстарды аулаған. Эскимостардың құралдары ағаштардан, сүйектерден және т. б. қатты заттардан істеген. Сүңгі (гарпун) найза, садақ, жебе, қақпан, ау, шапқы сияқты құралдар болған. Бір кісілік, көп орындық қайықтары болған. Эскимостардың заттай мәдениеті өздерінің кәсібіне бейімделген. Күн жылы бастаған сайын олардың кәсіптері кең өріс алып, қоныстарын жиі-жиі өзгертуге лайықталған күрке тектес баспаналары болса, суық түсісімен, олар бір жерге шоғырланып, жертөлеге орналасқан. Кей кездерде мұзды, қарды жинап «иглу» деп аталатын баспана салған. Киімдерін аң терілерінен әдемі етіп тігеді. Ұлттық тағамдары, негізінен, ет пен балықтан даярланады. Кейінгі кездерде құрлықта тұрушылармен тығыз араласа бастаған соң, тағамның басқа да түрлерін жасауды игере бастаған. Эскимостардың арасында космогониялық түсініктер кең тараған. Түнде айға, жұлдыздарға қарап, тіпті жел бағытын болжап та жолын мүлтіксіз тапқан. Ата-бабаларынан келе жатқан ертегілер, әңгімелер және т. б. ауыз әдебиеттері де болған. Эскимостардың ертеден келе жатқан біраз салтын, әдет-ғұрпын Канада, АҚШ отаршылары бұзды. Олар құрал-сайман, азық-түлік пен киім-кешектермен қамтамасыз етіп, эскимостардың өнімдерін шикізат ретінде өз елдеріне алып кетіп жатады.

Алясканың ішкі аймақтарында, Канада мен АҚШ-тың ормандарында алгоникендер мен атапаскілер деп аталатын аңшы тайпалар орналасқан. Өздерінің шығу тегі, тілі, кәсіптері бойынша бір-біріне жақын тұрғын тайпалар. Жабайы бұғы аулайды. Бұғының солтүстіктен оңтүстікке қарай жүретін жолдарына орай қоныстанған. Әсіресе, бұғыны еті, майы, терісі үшін ағаштан, сүйектен, тастан дайындалған құралдармен күзде көбі-

рек аулайды. Үндістер мыстан жасалған заттарды әшекей үшін пайдаланған. Сонымен біраз құстарды, бұландарды және балық аулаған. Аңшылар садақ, жебе, қақпан, тұзақ, шалма, сүнгі сияқты құралдарды пайдаланады. Әйелдер мен жас балалары терімшілікпен шұғылданады, аңшылықтан түскен табыстарына керекті жабдықтар әзірлейді. Баспаналарының қаңқасын ағаштан тұрғызып, сыртын ағаш қабығымен, бұғының терілерімен жабады. «Чум» деп аталатын мұндай үйлердің ортасына от жағып жылытқан. Жазда қайықты, қыста ит жеккен шананы көлік етеді. Үндістер киімдерін аң терісінен тігеді. Оларды ұлттық өрнектермен әшекейлейді. Отаршылар келгеннен кейін орман аңшыларының тұрмысында көп өзгерістер болып, бұрынғы салт-дәстүрлерінің көпшілігінен айырылып қалған. Канада мен АҚШ елдерінің заттары аңшылар тұрмысына кең тараған. Калифорния терімшілері мен аңшыларының шаруашылықтары да табиғатына бейімделіп қалыптасқан. Бұл аймақтың ауа райы тіршілікке қолайлы. Жерлері жеміс-жидекке бай болғандықтан, калифорниялықтар терімшілікті ертеден өздерінің негізгі кәсіптеріне айналдырған. Олат жеміс-жидек, өсімдік тамырларын, әр түрлі өсімдіктер, еменнің дәнегі т. б. жинайды. Терімшілікпен қоса олар садақпен аң аулаған. Калифорниялықтар ру, тайпаларға бөлінеді, оларды өздерінің көсемдері басқарған. Ауа райы қоңыржай, жұмсақ, жылы болғандықтан, олардың баспаналары да ағаштың қабығын, аңдардың терісін жауып, жеңіл-желпі ғып салынса, киімдері де өсімдіктердің жапырағынан, қабығынан, аң терілерінен жасалған. XVI ғасырдан бастап, отаршылар бұл жерге келе бастаған, ал 1848 жылы Калифорниядан алтын басқа да түсті металдар шыға бастаған соң-ақ, келімсектер ағыла бастады. Олар жергілікті үндістерді қырып-жойып, санын орасан төмендетіп жіберді. 1910 жылы бұл жерде 16 мыңдай ғана үндістер қалған болатын және оларды шөл, шөлейт жерлерге ығыстырып тастады. Жергілікті тұрғындармен келімсектер қан жағынан араласып, будандар көбейді.

Американың солтүстігінде ауа райы қоңыржай далалы аймақтар бар. Бұл далалықтарды сан жағынан болса да аңшылар мекендейді. Еуропалықтардың Америка құрлығын иеленген кезден бастап, бұл аймаққа басқа жақтан келушілер көбейіп, жергілікті үндістердің санын көбейтіпкіреген. Сөйтіп, бұл аймаққа басқа тілдерде

сөйлейтін үндістер де келген. Олар жергілікті тұрғындармен қосылып аң аулаған, үлкенді-кішілі аңдармен бірге жабайы жылқы-мустанг-тарландарды да аулаған. Жылқыларды қолға үйретудің арқасында кейіндері жылқы шаруашылығы қалыптаса бастаған. Оларды көлік ретінде мініп, аңға, шаруашылықтың басқа да салаларына кең пайдаланған. Олар егіншілік, балықшылық кәсібімен де айналысқан.

Олар бизондарды ат мініп аулаған. Аңшылардың негізгі құралдары найза, шанышқы, садақ, пышақ, балта, дұзақ, тор. Кейіндері мылтықты пайдалана бастады. Үндістердің әлеуметтік дәрежесі баққан жылқысының санына байланысты бағаланған. Олар кең жазық, көкөрай шалғын жерлерді немденген. Үндістердің байлық көздері — бизон, аң, жылқы терілері. Олар баспаналарын ірі аңдардың, хайуанаттардың терілерімен жауып, чум күркелерін тігіп, қысы-жазы сонда тұрған.

Солтүстік-батыс жағалаудың үндістері алеут, глинкаит, хайза, сэлши, бакаш тайпаларынан құрылған. Осы аймақтың солтүстік-батысын алеуттер мекендесе, оңтүстігінде глинкаиттер, хайза, сэлши, бакаштар тұрады. Бұл тайпалар теңіз аңдары мен балық аулауды кәсіп еткен. Мұхит, теңізден ірі-ірі су жануарларын ұстаса, өзен, көлдерден балық аулаған. Олар руларға, тайпаларға бөлініп өмір сүрген. Тайпалар фратрилерге, ал олар өзара руларға бөлінген. Рулардың ортақ ата-тегі болып саналатын өздерінің сиынушы құдайлары болған. Мысалы, қарға руының санының көбеюіне байланысты, олар әрі қарай қарғаның қанаты руына, қарғаның басы руына және басқа руларға бөлінетін болған. Көпшілік рулар туыстықты әкелік жолмен санаса, ал глинкаиттер аналық жол бойынша ажыратады. Руларды, тайпаларды өз ортасынан сыйлы көсемдер, басшылар басқарған.

Американың оңтүстігінде Отты жер аралдары орналасқан. Ол бірнеше кіші-гірім аралдардан тұрады. Ерте заманнан бұл жерді алакалуф, яғана тайпалары мекендейді. Олар аңшылық, терімшілік, балықшылықпен күн көрген. Сол себепті жиі-жиі қоныс аударып жүрген. Құралдары найза, шанышқы, ілмек, тастан, ағаштан жасалған әр түрлі аспаптар болған. Аңшылық, балықшылықпен ерлер айналысса, терімшілікпен әйелдер шұғылданған. Олар ру, тайпа болып өмір сүрген және экзогамдық жолмен отбасын құрған. 1870 жылы еуропалықтар Отты жердің өмірге қолайлы аймақтарын отар-

лап, жергілікті тұрғындарды андай аулап, қолға түскендерін өлтіріп отырған. Сондықтан алакалуфтар мен яганалар өте азайып кеткен.

Солтүстік және Оңтүстік Американың тілі, оның түрі және құрылымы бойынша әр түрлі болып келеді, сондықтан да олар әлі нашар зерттелген. Бұл тілдерді алғаш зерттеушілер христиан дінін уағыздаушы миссионерлер болған. Олар XVI—XIX ғасырларда үнділер тіліне библияны, жаратушыға сиыну уағыздарын аударған. Сол тілде құнды аудармалар жасалды. Смитсон институтындағы этнология бюросының басқарушысы американдық Дж. Пауэлл өзі геолог бола тұра, 1879 жылы лингвистер шеше алмаған қиын мәселені игерді. Ол Солтүстік Американың көп тайпаларын зерттеп, олардың тілін алғаш рет топтарға бөліп, тілдердің грамматикалық құрылымына көңіл аударған. Кейбір кемшіліктеріне қарамастан, Пауэлл еңбегі осы уақытқа дейін өзінің ғылыми маңызын жойған жоқ.

1886 жылы Пенгильван университетінде американдық үнділер тілдерін үйрену кафедрасы ашылды. Оны белгілі американ лингвистикасы мен археологиясының профессоры Даниел Бринтон басқарды. 1893 жылы Бринтон тек Солтүстік Америка емес, бүтін Американың тіл классификациясын бере отырып, өзінің «The American case» деген еңбегін жарыққа шығарды. Бринтон Америка халықтарының көп түрлі тілін Солтүстік Атлантикалық, Солтүстік Тынық мұхиттық, Орталық, Оңтүстік Тынық мұхиттық, Оңтүстік Атлантикалық деп негізгі бес топқа бөлді. Барлық тілді 45 тіл семьясына бөлсе, оның 13-і Солтүстік Америка тұрғындарына жатады екен. Американ тілдерінің өзара байланысын үйренуді американдық белгілі этнографтар және лингвистер А. Кребер, Ф. Боас, З. Сэпираның еңбектері ілгері жылжытты. Олар американ тілін талмай зерттеп, кейінгі кезге дейін біріне-бірі бөтен тіл деп келген топтардың тарихи түп жақындығы туралы қорытынды жасады. Олардың пікірлері бойынша, кейінгі кезде жоғалып бара жатқан грамматикалық тіл формаларының кейбір қалдықтары көптеген тілдердің негізі болып саналады. Осы әдіспен лингвист Э. Сэпир Солтүстік Американың көп тілді екендігін айтады (Пауэлл бойынша 58). Оларды цскимос-алеуттік, алгондық-вакаштік, сиухокалық, наденелік, пенутилік, таньо-юто — ацтектік деп алты топқа не «үлкен семьяға» бөледі.

Қазіргі кезде көптеген американдық және еуропалық лингвистер осы Сэпир схемасын мойындайды. Оны солтүстікамерикандық тілдер тобының негізіне жатқызса, бұл пікірді К. Ф. Вегелин, П. Риве, Г. Лоукотки, Г. Хайджер және басқа ғалымдар да қолдайды. Сэпирдің бұл жүйесі географиялық және мәдени жағынан қашық жатқан тайпалардың өзара тарихи байланысын үйренуде өте пайдалы. Ол Солтүстік Америка құрлығын қоныстану тарихын зерттеуді жеңілдетеді.

Орталық және Оңтүстік Америка тілдерін үйреніп, зерттеу біраз кейін басталды. Мексика мен Орталық Американың тілдеріне байланысты көптеген схемалар мен топтаулар түрлері ұсынылды. Соның ішінен Леон (1908), П. Риве (1924), В. Шмидт (1926) және т. б. топтау тәсілдерін айтуға болады.

Қазір Орталық Америка мен Мексиканың тілдеріне байланысты М. Мендисабол, Х. Морен, В. Леман ұсынған топтау түрлерін көп қолданады. Осы топтау бойынша қазіргі Мексика мен Орталық Американың мәлім болған 90 тілінің 35-і мүлде жоғалып кеткен. Олар 19 тіл семьясына жіктеледі де, сиу-хока, таиуацтек, макро-отоми, соке-майя, тараск, пайяленка және сумо-мискито деген үлкен жеті топқа бөлінеді.

Оңтүстік Американың тілдерін топтауда Ривенің, Лоукоткидің, Мэсонның және басқалардың еңбектеріне сүйене отырып, оларды төмендегідей бөлуге болады: 1). Чибча тобына жататын халықтар Панама мойнағында және Никарагуа, Коста-Рика, Панама, Колумбия, Эквадор мемлекеттерінде, әсіресе, олардың таулы аудандарында. 2). Кечуа және аймара тілдерінде сөйлейтін үндістер Оңтүстік Перу, Боливия және Эквадорда. 3). Көп тарамды аравандық тілдер семьясымен сөйлейтіндер Оңтүстік Америкада тұрады. 4). Қориб халықтары және ондағы өте аз тайпалар. Олардың тұратын мекендері — Амазонканың сол жағалауы мен Ориноконь төменгі жағы, Андтың батыс беткейі мен Колумбияның көп бөлігі. 5). Парагвай, Бразилия және Боливия тұрғындары. 6). Жес семьясында сөйлейтін Бразилияның шығыс бөлігінде тұратын тайпалар. 7). Амазонка және Ориноко бассейндерінде басқа тілдермен ұқсас емес тіл семьясы бар. 8). Диагит семьясы испандықтар келгенге дейін Солтүстік Чилидің бірқатар жерінде және Солтүстік-Батыс Аргентинада тұрған. Қазір ол тайпалар қалмаған, тілдері туралы да мәлімет өте аз. Солтүстік

Чилидің шөлді Атакама жеріндегі ұлыстар сөйлеген атакама тілі туралы да осыны айтуға болады. 9). Еуропалықтар келгенге дейін Андтың батыс беткейінде Орталық Чили аумағында аракуан тілі болған. Олар қазір тек Орталық Чилидің оңтүстік бөлігінде ғана бар. 10). Қазіргі Уругвайда және Бразилия мен Аргентинаға жалғас аудандарда тіл топтары бар. Зерттеушілердің көпшілігі оларды шамамен чарруа тобына жатқызады. 11). Испандар келгенге дейін Анд пен Аргентинаның орталық бөлігіндегі кең жазықта қазір өте азайып кеткен тайпалар өмір сүрген. Зерттеушілер оларды бір ауыздан жеке пуэльче семьясына жатқызады. 12). Бір кездерде Оңтүстік Аргентинада чон семьясында сөйлейтіндер өте көп болған. Оған патагондық тайпалар және Отты Жерді мекендеуші она тайпасы кіреді. П. Ривенін пікірі бойынша, чон тілдерінің австралиялықтарға ұқсастықтары бар екені айтылады. 13). Отты Жер архипелагының батыс бөлігі мен Оңтүстік Чилиде қазір жоқ болып кеткен алакалуф тілі тараған. 14). Қиыр Оңтүстікте яган тілі бар. Бұл тілде қазір Отты Жердің оңтүстік бөлігінде азайып бара жатқан тайпа кісілері сөйлейді. 15). Солармен қатар қазіргі кезде толық дерлік жоғалып кеткен тілдер бар. Бұлар: Паранамба мен Сан-Франциско өзендерінің аралығындағы карини тілі, Байя мен Минас-Жераис штаты жеріндегі паташо, машаками, камакан, пурри-короада және басқа майда тілдер. Қайнганг, бугре, гуаяра тілдері. Бұрын бұл тілдері жес тобына жатқызып келгенімен, жаңа зерттеулердің нәтижесінде оларды жеке топтарға бөлуге тура келеді:

Міне, ғылымның жаңа деректері Оңтүстік американдық тілдерін осылай бөліп отыр.

Американы алғашқы мекендеушілердің тайпа және тіл топтарын тану, олардың тарихи байланысын, этногенезінің сұрақтарын шешуге мүмкіндік туғызады. Бірақ тіл топтары адамдардың бірігуін көрсете алмайды.

Мәселен, қазіргі навахалар мен солтүстік атапскілердің тіл жақындықтарына қарамастан, өздерінің жалпы ұқсастықтары аз сақталған. Бұған қарама-қарсы тіл жағынан алшақ болғанмен тұрмысында жақын тайпалар кездеседі. Оған Калифорниядағы жайылымдық жерлерге орналасқан тайпаларды мысалға келтіруге болады.

Кейбір топтардың ұлттық-мәдени ерекшелігін білуде бірінші кезекте оның тіл тобына емес, тарихи-этнографиялық ұқсастық жағынан да қараған дұрыс. Мұндай

көзқарастар жөнінде алғаш пікір айтқан белгілі прогресшіл американ ғалымы Франц Боас болды. Боастың оқушылары бірінші кезекте Солтүстік Американың «мәдени ареалын» үйренумен шұғылданды. Ал Кларк Уисслер бүтін Американы 15 мәдени ареалға бөліп, негізгі тағам түрлеріне қарап, алты топқа бөледі. Солтүстік Америка тұрғындарының мәдени-географиялық жағынап топтауды толығырақ білу жолында Отисом Мэсон мен А. Кребер көп еңбек етті. Кребер үндістер мен эскимостардың географиялық табиғи жағдайға қарай олардың шаруашылығының және мәдени типтерін салыстыра зерттеді. Ал Эрланд Норденшельд Оңтүстік Американың үнді тайпаларын мәдени ерекшеліктеріне қарай топтады. Америкалық ғалымдар тайпалар арасындағы мәдени қарым-қатынастарын зерттей отырып, тайпалар мен халықтарды олардың мәдени географиялық жағдайына қарай бөліп, «мәдени ареал» деп атады. Тайпалар мен халықтарды бұлайша топтау олардың мәдениетін үйренудегі айтарлықтай еңбек болды.

Америка халықтарының тарихын екі дәуірге бөлуге болады. Біріншісі, Американы алғашқы рет адамдардың қоныстануынан басталса, екіншісі, Американы XV ғасырда еуропалық Христофор Колумб және оның серіктерінің ашу кезеңінен бастауға болады. Ұлы географиялық ашуларға дейін де Америка құрлығында халықтар өмір сүрген. Колумб және оның серіктері Американы тауып, XV—XVI ғасырларда Америка тайпаларының бүтін әлем халықтарымен байланыс жасауына жол ашты.

Еуропалықтар келгенге дейін Америка аборигендерінің еуроазиямен байланысы болды ма? Бұл мәселе аз зерттелген. Ал бізге белгілі IX—X ғасырларда нормандар Гренландияны жаулап алып, мың жылдай Солтүстік Америкада болғандықтың негізін салды. Бірақ кейінгі ғасырларда нормандықтар жөнінде деректер жоқ. Оларды эскимостар қиратқан болуы мүмкін. Нормандармен байланысы болғаны жөнінде Америка мен Скандинавия халықтарының тарихында да деректер қалмаған. Француз этнографы П. Риведен кейін маорилік ғалым Те Ранги Хироа XII ғасырда полинезиялық су жолы арқылы Оңтүстік Америкаға, қазіргі Перу жеріне жеткен деген пікір айтады. Солтүстік Американы қоныстану 1497 жылдан XVII ғасырдың басына дейін жалғасқан.

XVI ғасыр мен XVII ғасырдың алғашқы жылдары Солтүстік және Оңтүстік Американы отарлаудың шұғыл жүрген кезі болып табылады. Солтүстік Американың XV ғасырда жаңадан ашылған кезеңі болса, ағылшын қызметіндегі итальяндықтар Джованини Габото мен оның баласы Севастьян теңізде жүзіп жүріп, осы жерге келгеннен кейін, олардың ізімен испандықтар Оңтүстік Американың жағалауларына келіп жетті. Испан отаршылары үнділерге күш көрсетіп, оларды тұтқындап, үйлерін өртеді. Бұларға қарсы үндістер қатты қарсылық көрсетті. Олардың көпшілігі отаршылар қолынан қаза тапты.

XVII ғасырдың басынан бастап, Батыс Еуропаның елдерінде капитализмнің дамуына байланысты, Солтүстік Американы отарлау күшейе түсті. XVII ғасырдың алғашқы он жылдығында-ақ Солтүстік Американың Атлант жағалауында Англияның Массачусетс, Вергиния, Францияның (Канадада), Голландияның Манхеттен аралы, Гудзон өзенінің өңірі сияқты отарлары пайда болды. 1641 жылы барлық Голландиялық отарлар Англияның қарауына өтті. Жаңа Амстердам қаласы, кейін Нью-Йорк деп аталды.

Американы басқа да отарлау үздіксіз жүріп жатты. Француздар Канадаға қол созумен шектелмей, қазіргі АҚШ-тың жерлерін бөліп алуға ұмтылды. Үлкен Миссисипи бассейні мен Канададан Мексика бұғазына дейінгі жерді Франция королі Людовик XIV атымен Луизиана деп атап, Францияның меншігі деп хабарлады. Ағылшындар мен француздар Американың құнарлы жерлерін бөлісіп алу үшін өзара соқтығысты. Қайсысы күштірек болса, сонысы үндістердің шұрайлы жерлерін күшпен өздеріне қаратты. Отаршылардың азабына шыдамаған үндістер еуропалықтармен қарсыласып бақты. Бірақ олар жауларын тоқтата алмады. Бұған тек олардың қару-жарағының нашарлығы ғана емес, көптеген тайпалар арасындағы алауыздық себепші болды. Ағылшын мен француздар жергілікті тайпаларды бір-біріне қарсы қойып, оларды өзара жанжалдастырды. Отаршылар бір-біріне күш көрсетті, бірінің жерін бірі тартып алды. Мысалы, жеті жылдық соғыс (1756—1763) кезінде бұрын Францияның қарауында болған Канаданы ағылшындар жаулап алды. Көп жыл бойына Орталық Американы билеп келе жатқан испандықтар, 1522 жылы ацтектердің астанасы Теночтитланды жаулап алды. Көп

жылдық күрестен соң тек 1821 жылы Мексика өзінің бостандығына қолдарын жеткізді.

Американы отарлау Англия, Испания, Франция, Португалия және Голландия сияқты елдердің арасында карама-қайшылықты күшейте түсті. Испания мен Португалия екі «Индияны да билейміз» деп тырысты. Бірақ Еуропа елдерінің экономикалық көтерілу кезеңінде Испания мен Португалия өздерінің дамулары бойынша едәуір кенжелеп қалды. Ал бұлардың орнын басуға үлкен үш мемлекет Голландия, Англия және Франция ұмтылды. Әсіресе, олардың ішінен отарлы болу үшін аса күш жұмсаған Англия еді. XVII ғасырдың басында Англия жүздеген, мыңдаған ағылшындарды Солтүстік Америкаға көшірді. Ағылшын отаршылары жергілікті үндістерді жерлерінен қуып шығарып, орнына өздерінің фермерлік шаруашылығын орналастырды. Сөйтіп, Солтүстік Американы ағылшындар өздерінің жеріне айналдырды.

XV ғасырдан бастап Орталық және Оңтүстік Америкаға құл-үндістердің орнына Африкадан негрлерді әкелді. Себебі отаршылардың шаруашылығында жұмыс істеуден үндістер бас тартқан. Сондықтан еуропалықтар Африкадан негрлерді сатып әкелген. Сол дәуірде Англиядан, Голландиядан, Франциядан келген саудагерлер үндістердің жерін арзан бағаға сатып алып, ол жерлерді игеруге құлдардың еңбектерін кең түрде пайдаланған.

Солтүстік Американы ағылшындар отарлап алған соң, олар құлдардың тегін күшімен жаңа қоныста кәсіпкерлікті, майдагерлікті, фермерлік шаруашылықты дамытты. Англиядан келушілер молайған соң, бұл құрлықта капиталистік қарым-қатынас дамып, жаңадан америкн ұлты пайда болып, Солтүстік Америка Республикасы құрылды. АҚШ ұлты сырттан келгендер мен жергілікті халықтардан құралды. Алайда америкн ұлтының көпшілігі ағылшындар. Бұған Англиядағы көптеген аграрлық реформаға байланысты жерінен айрылған шаруалардың жаңа мекеннен жер іздеуі себеп болды. Солтүстік Америкада 1625 жылы Англиядан 1980 келімсектар болса, 1641 жылы олардың саны 50 мыңға жетті. Осыдан 50 жылдан кейін тұрғындар саны 200 мыңға дейін өсті. Олардың жергілікті үндістерді аямай қыруының салдарынан көптеген тайпалар жойылып та кетті.

Кейбір американдық тарихшылар еуропалықтардың отаршыл саясатын жасыру үшін көбіне Американы жаулап алушыларды «бос жатқан жерге келгендер» деп көрсетуге тырысты. Негізінде Солтүстік Америкада XVI ғасырда 1 миллионға жуық үндіс тұрған. Олар аншылықпен, егіншілікпен айналысқан. Еуропалықтар олардың жерін күшпен тартып алғандықтан, күрестер көбейіп, соның бірі жағалаудағы алгонкин тайпаларының бірінің көсемі бастаған «Филипп королінің соғысы» (үнділік аты Метаком) болған. 1675—1676 жылдары Метаком Жаңа Англияның көптеген тайпаларын біріктірді.

Қоғамдық құрылысына, шаруашылығына қарай, Оңтүстік Виргиния, Солтүстік және Оңтүстік Каролина, Джорджия деп ағылшын отаршыларын үшке бөлуге болады. Мұнда үлкен плантациялар пайда болды, оларды жер иеленуші аристократиялар билеп отырды. Ол үшін құлдардың күші өте көп керек еді. Азаматтық соғысына дейін Оңтүстік Каролинада негрлердің саны ақтардан екі есе көп болатын. XVIII ғасырдың басында Солтүстік Американың барлық отарларында 60 мың, ал азаттық соғысы қарсаңында 500 мыңдай негр-құл болған. Негрлер Нью-Йорк пен Нью-Джерсиде тағы басқа жерлерде ірі жер иелерінің қол астында жұмыс істеген. Сөйтіп, 1492 жылы Х. Колумбының Американы ашуы, жергілікті тұрғындарға қайғы, қасірет әкелді. Нәтижесінде аборигендердің көпшілігі құрып кетті, кейбіреулері еуропалықтармен араласып, сіңісіп кетті.

Еуропада Англия мен Францияның негізгі бақталастығы Американы отарлау үшін болды. Екі ел арасында Америка құрлығын билеу үшін 150 жылға созылған күрес жүрді. Алғашында Канада француздары мен ағылшындар арасында (1755) басталған соғыс, онан кейінгі жеті жылдық соғысқа (1755-63) жалғасты. Ағылшын-француз күресіне Канада жазығындағы Миссисипидің төменгі ағысына дейінгі өмір сүруші үндістер тайпалары да қатынасты. Олар бір-бірімен соғысып, қырғынға ұшырады. Жеті жылдық соғыс нәтижесінде француздар жеңілді. Олардың отарлары Англияның қолына өтті. Тек Луизианада, Канадада аздап француздар қалды. Француз билігі аяқталған соң, енді батысқа қарай ағылшын отаршылары келе бастады. Қалған француздар үндістер тайпаларының ең ірілерінің бірі алгонкиндермен бірлесіп, ағылшындарға қарсы бас көтерді. Бұл көтерілісті қолбасшы Понтиака басқарды. 1762 жылы болған

бұл көтеріліске көптеген алгонкиндер, ирокездер қатынасты. Көтерілістің қолбасшысы Понтиак айбынды батыр, дарынды басшы екенін көрсетіп, көтерілісті жоғары дәрежеде ұйымдастырды. Ол тайпаларды бір жерге жинамай-ақ, көтерілетін бір күнді (1763 жылдың 2 мамырды белгіледі). Міне, осы күні тайпалар жан-жақтан өздеріне жақын жатқан ағылшын айлақтарын, гарнизондарын қиратып, көрші селениелерге шабуыл жасады. Көтерілісшілер ағылшындардың француздардан тартып алған, өте маңызды орын алатын Детроит айлағына шабуыл жасады. Бұл айлақ үлкен көлдерге шығатын қақпа есебінде еді. Сондықтан ағылшындар айлаққа көп күштерін төккендіктен, оны қолға түсірудің сәті келмеді. Ұрыстың ұзаққа созылуына байланысты күйзеліске ұшыраған тайпалардың бірінен соң бірі Понтиактың қол астынан шығып кете бастады. Көтерілісшілердің ерлік күрестері сәтсіз аяқталды. Француздар мен ағылшындар өзара келісімге келді. Өздерінің одақтасы болған үндістерді француздар тағдыр талкегіне тастап, оларға опасыздық жасады. Ал Понтиактың өзі болса, ағылшындарға сатылған бір опасыздың қолынан қаза тапты.

Англия отаршылары француздарды Солтүстік Америкадан ығыстырып шығара бастағаннан кейін, ол өздерінің өндірістерін кеңейтті, сауданы күшейте түсті. Сондықтан ағылшын отаршылары Еуропадан келгендердің үстінен өздерінің үстемдігін жүргізді. Әсіресе, жеті жылдық соғыстан кейін Солтүстік Америкада ағылшындар күшейе түсті. Өздеріне қарсы шығушыларға әскери күш жұмсады.

Бұл әскери құралды күшті басқарушылардың ірі өкілдерінің бірі — Джордж Вашингтон болатын. Соғыс әрекеті 1775 жылы басталып, 1782 жылы ағылшындардың жеңуімен аяқталды. Ағылшын отаршыларымен өздерінің тәуелсіздігі үшін күрескен фермерлер, кәсіпшілер, жұмысшылар, негр-құлдар Дж. Вашингтонның әскерлерімен қатты шайқасты. Бірақ көтерілісшілер жақсы қаруланған отаршылар армиясына төтеп бере алмады. Осы жеңістен кейін Солтүстік Американың жері мемлекеттік жер деп жарияланды. 1787 жылы болған конгресс АҚШ конституциясын бекітті. Бұл конституция американ буржуазиясының және фермерлердің мүддесін қорғап, жұмысшы-шаруалардың, негрлердің мем-

лөкөт алдында материалдық, моральдық жақтан теңсіз екенін көрсетті.

XVIII және XIX ғасырларда Америка құрлығының солтүстік-батыс бөлігін «Орыс Америкасы» деп атап келді. Бұған Аляска, Алеут аралдары, Калифорниядағы Румянцево шығанағының жағалаулары кіреді. Бұл жердің тарихы орыс теңізшілері, ғалымдары, саяхатшыларының атымен тығыз байланысты.

1937 жылы Аляскадан (Кенай жарты аралы) тұрғын үйлердің қалдығы табылған. Үй орындары оның теңіз тасынан, ағаш, қыштан салынғанын көрсетеді. Үйлердің құрылысына қарағанда, оның мұнан 300 жылдай уақыт бұрын болған еуропалықтардікі екені мәлім. 1648 жылы Семен Дежнев және оның жолдастары Азия мен Еуропа аралығындағы бұғазды ашты. Мұнан басқа ертеректе еуропалықтардың бұл аудандарда болғаны туралы дерек жоқ. Сондықтан Кенай жарты аралындағы қоныстарды Дежневтің серіктері салған деген болжам туады. Тынық мұхиттың солтүстік бөлігін жоспарлы түрде кенінен зерттеу XVIII ғасырдың басынан басталады. 1728 жылы Тынық мұхиттан бұғаз арқылы Мұзды мұхитқа өтіп, Дежневтің жолын қайталаған В. Беринг пен А. Чirikovтың экспедициясы болды. Осы экспедицияның қорытындысы, Лаптев пен Ртишевтің құжаттары 1746 жылы Теңіз академиясына шығарған картасына енді. Орыстардың бұл аудандарды зерттеуінің үлкен маңызы болды. XIX ғасырдың 40-жылдарында АҚШ Алеут аралдарына бару үшін осы картаны пайдаланды.

Алясканы орыстардың ашуы XVI ғасырдан бастап, Сібірге қоныстанудың жалғасы болатын. Сібірді игерудің XVII—XVIII ғасырларда онан әрі дамуы Ресейде де капиталистік экономиканың өрістеуінің әсері еді. Ресейдегі помещиктік тәртіптен зардап шеккен шаруалар да, кәсіпшілер де бұл жаңа жерге бірінен соң бірі келе бастады.

Жергілікті халықтармен кеңірек байланыс жасайтын кіші-гірім өндіріс иелері артелінің орнына үлкен сауда, өндіріс компаниялары келді. Осындай компанияның бірін Рыльск қаласына шыққан көпес Г. Шелихов басқарды. Ол алғашқы тұрақты қоныстардың іргесін қалаушылардың бірі болып табылады. Г. Шелихов өлгеннен кейін, осы компанияның орнына Павел I-дің рұқсатымен орыс Америкасындағы өндіріс монополиясын жүргізуші, отар аймақты билеуге қақысы бар орыс-американ

компаниясы құрылды. Ол XVII ғасырда Голландия, Англия, Франция компаниясының үлгісіндегі ұйым еді. Компанияның өзінің гарнизоны, әрі кемесі болды. Ол жергілікті халықтың еңбегін де пайдаланып отырды.

Орыс пен жергілікті тайпа әйелінен туған балаларды, яғни орыс Америкасының жана адамын креол деп атады. Аралас некелілерді орыс Америкасының әкімшілігі бекітіп отырды, креолдардың эскимостар мен үндістерге қарағанда өмір сүруіне әлдеқайда жеңілдік жасалды. Креолдар өздерінің жеке шаруашылығын ұстауға қақысы болды. 1844 жылы креолдар Ресейдің мешандар сословиесіне теңгерілді. Оларды орыс-американ компаниясы оқытып, білім берді, осыған байланысты олар компанияда 10—15 жыл қызмет етуге тиіс еді. Кейбір креолдарды білім алу үшін Петербургке де жіберіп отырды. 1861 жылы орыс-американ компаниясын тарату қарсаңында орыс Америкасында креолдар саны 2 мыңға жетті.

XIX ғасырдың ортасында Аляскада 45 орыс қонысы болды. Еуропалық державалар орыс Америкасынан бастап, орыстардың бұл жерді ашқанын, игергенін жоққа шығарғысы келеді. Шетел сауда компаниялары орыстардың жеріне қарайтын жерге кіріп, жергілікті халықпен сауда жасап жүрген болып, оларды орыстарға қарсы қаруландырып отырды. XIX ғасырдың басында ағылшын-американ сауда кемелері Аляска жағалауына келіп, үндістер мен орыс отаршыларына үлкен зиянкестіктер істеп отырды. Ресей үкіметі бұл жағдайға қарсы тұрудың орнына, оларға орыс Америкасында сауда жасауға рұқсат етті. XIX ғасырдың 20-жылдары келген ағылшындарға Алясканың бір бөлігін жалға берді. АҚШ бұл жылдары құрлықтағы территориясын кеңейте отырып, Алясканы игеруді көздеген болатын. АҚШ үшін бұл бай өлке Канадаға кіруге өте қажет еді. 1867 жылы Ресейдің Қырым соғысына байланысты әлсіреуін пайдаланып, АҚШ Ресейден Алясканы 7200 мың долларға сатып алды. Олар үлкен жерді алумен бірге, көп аң терісі мен мол балық қорына ие болды. Кейінірек көп алтын қоры да табылған еді.

XVI ғасырдың басында испандықтар Мексиканы, Перуды, бүтін Вест-Индияны жаулап алды. Осы кезеңде португалдықтар Оңтүстік Американың шығыс бөлігін (Қазіргі Бразилияны) өз қолдарына қаратқан еді. Оңтүстік Американы отарлаудың барысында испандық-

тар арасында Эльдородо («алтын адам») туралы аңыз тараған болатын. Осындай алтыны «үйіліп» жатқан елге ынтыққан испандықтар жанталаса жаңа жерге аттанған. Отаршылар Орталық және Оңтүстік Америка халықтарының, майя ацтектердің көне мәдениет мұраларын қиратты. Олар үндістерге қарасты жерлерді тартып алып, көпшілігін қырып жіберіп немесе ауыр жұмысқа пайдаланды. Олардың көбі алтын кеніштерінде қиналып, қаза тапты.

Испандықтар мен португалдықтардың отаршылық саясатын католиктік шіркеу басшылары қолдап, олардың өздері көп жерге ие болып, хрестиянға айналған үндістерді рухани және экономикалық жағынан қанап отырды. XVI ғасырдың орталарында испандардың отар жерлерінде аборигендердің саны өте азайып кеткен. Мысалы, миссионер Бартоломенің хабарына қарағанда, испандықтар келген 1509 жылы Пуэрто-Рико Ямайка аралдарында 600 мыңдай үндістер болса, 1542 жылы олардың саны 400-ге дейін азайған. Гаитидің жүз мыңдай тұрғынынан 1542 жылы 200-дей-ақ қалды. Жұмыс күшінің жетіспеуінен отаршылар Африкадан негр-құлдарды әкеле бастады. Олардың көпшілігі жолда келе жатқанда аурудан, аштан өлсе, қалғандары Америкаға келгеннен кейін плантациялардағы кеніштердегі ауыр еңбектен өлген.

Орталық және Оңтүстік Американың этникалық құрамы отаршылардың келуімен айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Олардың арасынан будандар (метистер) келіп шықты. Бірақ аборигендердің тығыз орналасқан жерлері Мексикада, Юкотанда, Анд тауларында мекендеушілердің этникалық өзгерісі айтарлықтай болған жоқ.

Уругвай, Аргентинаның және Бразилияның жағалау аймақтарында да жергілікті халықтың сапы өте азайып кетті, қалғандарын отаршылар ормандар мен пампу даласына ығыстырып шығарды. Отаршылар егіншілік пен мал шаруашылығына ыңғайлы жерді иеленді. Тек Амазонка бассейнінің орманды жерлерінде аздаған үндістер тайпасы іргесін бұзбай қалды. Мексикада, Орталық және Оңтүстік Америкада XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында аборигендер өздерінің бостандығы үшін күресті.

ӨЗ МЕКЕНІНДЕГІ ӨГЕЙЛЕР

Отаршылардың Америкаға келуі үндістердің көбінің құрып кетуіне алып келді. Африкадан әкелінген негрлер де аяусыз қаналды. Әсіресе, бұл құрлықтың оңтүстігінде өте қатты болды. Төрт млн. негр-құлдар мен үндістер Америка ұлтына айналды. Африкадан әкелінген негрлер өздерімен бірге алып келген мәдениетінен, әдет-ғұрпынан, тілінен айырылды. Олар ағылшын, испан, француз және португал тілдерін үйренуге мәжбүр болды. Негрлер өздерінің азаттығы үшін талай рет отаршыларға қарсы бас көтерді. Америка елдерінің тарихында азаттық үшін күрестегі шешуші күштер де сол негрлер еді.

1663 жылдан 1863 жылдар арасында негрлердің 250-ден астам көтерілісі мен бас көтеруі болды. Қазіргі Америкада американдық доллар демократиясы жағдайында негрлер экономикалық, саяси жағынан қаналушы, американ еңбекшілерінің ең кедей тобына жатады. АҚШ-тың 13 штатында мындаған негрдің сайлануға құқығы жоқ. Осы уақытқа дейін оңтүстік штатта сайлау тәртібі ақша төлеу тәртібіне негізделген, ол сайлау салығы деп аталады. Бұл жағынан да көптеген негрлер сайлауға дауыс беруге қатыса алмайды.

XVII—XIX ғасырларда Солтүстік Америкада отаршылар үндістердің төрттен үш бөлігін жойды, ал қалғандарын таулы, тасты, шөлді жерлерге айдап салды. Екінші дүниежүзілік соғыстан соң көптеген үндістер резервациядан кетіп, орталық өнеркәсіп аудандарына шоғырланды, зауыттарға жұмысқа кірді. Олардың тығыз тұратын жерінің көпшілігі шаруашылыққа жарамсыз болды. Резервация көбінесе шөл немесе таулы, күтімді қажет ететін жерлерде болды. Америка капиталистеріне үндістердің экономикасын көтеру ешқандай қажетсіз еді.

Негрлер қаланың шет аймақтарындағы кіші-гірім аудандарға орналасқан. Олардың 70 процентке жуығы өте ауыр жағдайда өмір сүреді. Бұған себеп еңбекақының аздығы мен тұрмыстарының өте ауыр болуы. Дәрігерлік жәрдемді ақтармен салыстырғанда 14 есе төмен алады. Ор жылы АҚШ-та тамағын табу үшін еңбек етіп, миллиондаған негр балалары мектеп қабырғасынан тыс қалады. Мәселен, Миссиппи штатында мектепке барушылардың саны 45 процентке еш уақытта жеткен емес.

Негрлер үшін жоғары білім алу өте қиын, ал жұмысқа орналасу онан да ауыр.

Білім алған көптеген негрлер жұмыссыздықтың салдарынан даяшы, билет тексеруші, лифт қызметкері, жүкші т. б. болып қызмет етеді.

Мұның бәрі отаршылардың барлық күшін тек оларды саяси, экономикалық, мораль жағынан қысып, американдық азаматтары сияқты тең құқылықты етіп ұстамай отырғанын көрсетеді.

Американың жергілікті халқының этногенезі, оның ішінде эскимостардың жайын зерттеу ерекше орын алады. Олар Беринг бұғазынан Гренландияға дейінгі кең территорияны мекендейді. Эскимостардың тегі туралы көптеген теорияларды американдық және азиаттық деп екі бөлікке топтастыруға болады: Олардың тегі туралы К. Биркет-Смит толық пікір білдірді. Ол эскимостар мәдениетін Гудзон бұғазының жағалауынан алыс жатқан Қарибу бұғаларына аңшылық жасушы қарибу эскимостарының мәдениетін салыстырады. Бұл теория бойынша олар үндістер тайпасының ығыстыруымен Арктика жағалауларынан келіп шыққан.

XX ғасырдың басында «эскимостар сынасы» деген теория тарады. Соны жақтаушылардың бірі В. Йохельсон болды. Бұл теорияға қарай Солтүстік-Шығыс Америка (атапаскілер, тлинкиттер) мен Солтүстік-Шығыс Азия халықтары (қоряктар, чуччалар) біріне-бірі жақын, бір кездерде бірге болған ұлттар делінеді.

Міне, осы жақын халықтарды ажыратушы солтүстік-шығыстан келген сына ретінде эскимостардың ықпалы болған дейтін пікір. Бұл теорияның қателігін кеңес ғалымдары А. М. Золотарев, А. П. Окладников, М. Г. Левиндер дәлелдеді.

Кейінгі он жылдағы Америка мен Азияның арктикалық жағалауындағы археологиялық жұмыстардың нәтижесі, антропологиялық және этнографиялық дәлелдеулер ол теорияны теріске шығарып, оларды Азиядан келді дейтін теориясын бекіте түсті.

Эскимостардың азиаттардан келіп шығуы туралы пікір 1741 жылы айтылған болатын. Оны айтушы Беринг пен Чириков бастаған Сібір Тынық мұхит экспедициясының мүшесі Стеллер болды. XX ғасырда оның пікірін эскимос мәдениеті мен тілін зерттеушілер В. Г. Богораз және В. Тальбишер, антрополог Грдличка, археолог Г. Колнинз тағы басқалар әрі дамытып, қолдады. Көне

Беринг теңізінің мәдениеті біздің дәуіріміздің ақырғы ғасырларына сай келеді. Ол мәдениет Беринг бұғазы аралдарында (Солтүстік Лаврентия, Дномида аралдары) және Аляскадан Барроу мүйісіне дейін табылған. Бұл мәдениетте теңіз жануарларына аңшылық ету тәсілі маңызды орын алған.

Беринг теңізі мәдениетінің орнын пунук мәдениеті ауыстырған. Бұл мәдениетте құрғақшылықтағы аңшылық үлкен рөл атқарып, тас құралдарының, сүңгілердің түрі өзгерген. Бұрынғы қисық сызықты өрнектерді, енді бірыңғай түзу сызықты, ортасында дөңгелегі бар өрнек алмастырған. Пунуктық қоныстардың кейінгі қабаттарынан орыс заттарының қалдықтары табылған.

Барлық эскимостар 3 географиялық және мәдени топтарға бөлінеді. 1) Аляска мен Маккензи бассейнде тұрушы батыстық эскимостар; 2) Канаданың арктикалық жағалаулары мен Лабрадордың солтүстік-батыс жағалауында тұрушы орталық эскимостар; 3) шығыстық немесе гренландиялық эскимостар. Эскимостар жағалау бойында бір қалыпты орныққан емес, әр жерде топ-топ болып тұрып, теңіз жануарларын аулаумен шұғылданған. Өздерінің үйлерін сол теңіз жағалауына орналастырған.

Оңтүстік Аляскада тұратын эскимостардан басқа жердің бәрінде дерлік қыста аң, негізінен, тюлень аулайды. Оны аулау өте қиын болған. Арктиканы зерттеуші К. Расмусен 15 адамның 11 сағат бойына жалғыз тюленьді ұстағанын, бірақ оны барлық тұрғындардың бірлесіп бөлгенін айтады.

Киттерді аулау үшін үлкен теріден істелген қайықтарды пайдаланған. Оның ұзындығы 8 метр шамасында. Қайықтың ескекшілері әйелдер болған. Теңіз аңшыларының басты құралы сүңгі болып табылады.

Жаз айларының ортасында эскимостар карибу бұғыларын қоршап аулаған. Тундрада тұрушы эскимостардың өмірінде бұғыларды қоршап аулау — негізгі тәсіл. Бұғы аулау олардың негізгі кәсібі. Олар қасқыр да аулаған. Эскимостар аңшылық үшін шаңа мен шаңғыны пайдаланды. Олар шаңаға ит жегеді. Ит — бұлардың негізгі үй жануары, әрі бірден-бір көлігі болып табылады.

XIX ғасырдың басында кейбір Э. Нельсон, В. Тальбишер, В. Богораз сияқты ғалымдар эскимостарда рулық құрылыстың болғаны туралы болжам айтты. Бірақ

олар өз пікірлерінің дұрыстығын онан әрі дәлелдеуді дамыта алмаған. Кеңес ғалымдарының арасында да бұл пікірді мойындаушылар болды.

Кейінгі он жылдарда Ч. Хьюз, Г. А. Меновшиков және Д. А. Сергеевтер Беринг теңізі эскимостарында әкелік жолмен тарататын рудың болғанын ашты. Табылған дәлелдер осы әкелік ру процесінің отарлануға дейін де толық болғанын анық көрсете алмайды. Демек, XIX ғасырда болға еуропалықтармен сауда оны тездетіп түсіп, XIX ғасырдың ақырында эскимостар әкелік руға бірыңғай көшкен. Өйткені аналық-рулық құрылыстың элементтері әлі сақталған.

Олар Беринг теңізі жағалауында қалып қоймай, шығысқа қарай жылжып, кейінірек б. д. д. бір мың жылдықтың ортасында Гренландияға дейін барған. Американың солтүстік жағалауын қоныстануды бастаған эскимостарда аналық рудың болғанын көрсетеді. Ел тұрған мекендерде көршілік қарым-қатынас бірінші орын алған. Сонымен, осы рулық қауымның ыдырауына жаңадан пайда болған көршілік қауым себепші болды. XIX ғасырдың ақыры XX ғасырдың басында эскимостардың әлеуметтік құрылысының негізгі түрі көршілік қауым болды. Эскимостардың көпшілігінде әкелік ру пайда болмаған күйі көршілік қауымға тікелей аналық ру арқылы өтті.

Өндірісте және өнімді бөлісуде рулық қарым-қатынас қалдығы толық сақталғанмен, аң аулау және балық аулауға барлық тұрақтың аңшылары қатысты. Жеке аңшының да аулаған өнімі бәріне бірдей бөлінді. Сонымен қатар үйлерінде ауырып немесе басқа жұмыстарымен аңшылықтан қалып қойғандар, қарттар, жетімдер — бәрі де өз үлестеріне ие болды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында да кит етін бөлудегі алғашқы қауымдық тәртіп сақталып келді. Ол тәртіп бойынша әркім өз керегінше үлес алуына болатын еді.

XIX ғасырдың аяғында эскимостар қоғамында қару, қайық, шана, киім, тұтыну заттары жеке меншіктік болып санала бастады. Мұз үстіндегі тюленьдердің дем алуы үшін арнайы жасалған алаңдар да жеке меншікте болды. Олар да жеке меншік заттарын қарызға беретін. Аляскада қарызға берген заттың иесі оны қайтара сұрамайтын, себебі ол адам өзіне тиесілі заттардан артық үлес алған болып есептелетін. Ер адам қайтыс болған кезде оның меншік заттарының бірқатары онымен бірге

көмілетін. Қалған заттарын оның балалары мен туыстары иемденген. Ұлдары аң аулау құралдарына, қыздары үй мүлкіне ие болған. Гренландияда әке мүлкінің көп бөлігін үлкен ұлы еншілеген. Аляскада керісінше үлкен ұл кіші ұлдан аз үлес алған. Барлық бағалы заттар ұлдарының ең кішісіне тиесілі болған. Аляскалық эскимостарда мұрагерлікке жесір әйел де құқылы еді.

XIX ғасырдың екінші жартысында әр түрлі территориядағы эскимостар топтарының арасында тұрақты сауда қарым-қатынастарының болғаны байқалады. Сауда жәрмеңкелері әр түрлі эдет-ғұрыптар мен мерекелік билеусіз өтпеген. Сол кезде тұрғындар өздерінің қолдарындағы заттарын алмастырып отырған. Американдық ғалым Э. Нельсонның айтуына қарағанда, Аляскада XIX ғасырдың 90-жылдарында әрбір мекенде сауда арқылы байығандарды көруге болады екен. Ол байыған адам кейбір уақыттарда өздерінің ауылдастарына той жасап, онда тамақ және түрлі сыйлық үлестіруге міндетті болды. Егер байыған эскимос той жасағысы келмесе, оны өлтіріп те тастаған не болмаса той жасауға күшпен көндіріп, барлық мүлкін таратуға мәжбүр еткен. Мұнан кейін ол өлімнен қорқып, қайта баю дегенді ойға алмауы керек. Бұл жағдай XIX ғасырдың екінші жартысында эскимостар үшін мүлік теңсіздігі пайда болуының жаңалық көрінгеннің, әрі оның дамығанының белгісі еді. Дегенмен бұл дәуірде бай адамның әр мекенде үлкен рөл атқара бастағанын көреміз. Себебі басқа тұрғындар біртіндеп оған әр жақты бағынышты бола бастаған еді.

XIX ғасырдың ақырына дейін эскимостарда төтемдік топтарға бөліну сақталған. Оларда көбірек тараған төтем-табынар киесі — қасқыр, бүркіт және қарға болған. Төтемдік топтардың барлық мүшелері өзара туыстар болып саналған. Гудзон бұғазы мен Аляска эскимостарының барлығында XIX ғасырдың ортасына дейін ерлер үйі (кажимдер) болған. Оны негізінде аналық румен байланыстырады. Әр мекенде ерлердің аңшылықтан кейін бос уақытын өткізуге арналған арнаулы үйлері болған. Олар сонда жұмыс істеп, тамақтанып және түнеген. Сонымен қатар кеңес өткізіп, мерекелерін жасаған.

Эскимостарда да жұптық неке тәртібі болған. XVIII ғасырдың аяғында ағалы, қарындастылардың балалары үйлене берген. Содан да болар, отбасында әйел ерлермен тең құқылы қатар болды. Арктиканы американдар-

дың отарлауы барысында капиталистік қарым-қатынастың әсерінен эскимостарда рулық құрылыстың ыдырау процесі басталды. Аляскада рулық құрылыстың ыдырау процесі кейінгі кезеңге дейін жалғасты. Аналық ру тікелей әкелік румен емес көршілік қауыммен алмасты. Аляска эскимостарынан мұны толық байқауға болады. ХХ ғасырдың орталарында эскимостардың көбінде көсем болмаған. Әр мекенде үлкендердің ішінде білгір аңшы, әрі шамандықты білген біреу болса, олар соны «білгір», «кеңесші», «ойшыл» деп атаған. Ол кімдердің төленбеге, кімдердің бұғыға шығуын анықтайтын. Бірақ оның айтқанын істеу міндет емес еді. Эскимостардың өмірінде қоғамдық пікір үлкен рөл атқаратын. Егер эскимостардың бірі аңшылық тәртібін бұзса, бұдан соң оған қауымның жұмысына араласуға тыйым салынып, ешкім онымен сөйлеспейтін. Егер ол өзінің көршілеріне қарсы келіп жатса, қауым оны керек десе, өлтіретін де болған. Оның отбасын үкімді орындаған адам не болмаса қауымның мүшесі қабыл алған.

РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ ӨНЕРІ

Аңшылықпен айналысып, көп жерді аралап жүретін эскимостар жер жағдайын өте жақсы меңгерген. Арктиканы зерттеушілерге эскимостар көп жәрдем берген.

Эскимостарға тән өнердің басты бір түрі сүйек пен мүйіздерге ою-өрнек салу болып табылады. Олар пышақтың сабын, белдікті оюлап, сүйектен, мүйізден жасайды.

Әр түрлі заттың бетіне аңшылықты бейнелейтін күрделі суреттер сала білген. Оларда сурет өнерінің дамуы әр түрлі тері киімдерді, мерекелік маскаларды әсемдеуімен ақ көрінеді. Сол сияқты таңбалар салу мен әсем өрнектер сызу өнері дамыған. Әсіресе, әйелдердің бұл саладағы өнерлері ерекше. Олардың түсінігінде денесіне таңба, сурет салған әйел жеңіл босанады, не болмаса о дүниеде жұмаққа кіреді. Эскимостарда ән мерекесін өткізіп тұрған, оған ерлер де, әйелдер де қатысқан. Әсіресе, олардың ән салып, өнер жарыстыруы өте қызық. Екі ер адам не екі әйел көршілерінің алдына шығып, кезекпен ән салады. Бұл біздің айтысқа ұқсайды. Бос уақыттарында эскимостар ән салумен бірге әр түрлі ойын ойнайды. Ер адамдар доп, «аң аулау» ойындарын ойнаған.

Эскимостардың аңыздары мен фольклоры өте бай, сан салалы болып арктикалық табиғаттың әсері байқалып отырады. Бұлардың ауыз әдебиеті Солтүстік-Шығыс Азия халықтарының ауыз әдебиетіне ұқсас. Аңыз, ертегі және әңгімелері, жануарлар туралы ертегілер, алып немесе жартылай жабайы адамдар туралы аңыздар, шамандар мен олардың айтысы туралы, теңізде не құрғақ жерде қорек іздеу жолындағы, ұзақ сапарлар туралы әңгімелер сияқты әр түрлі болып келеді. Бұрын осы Арктиканы мекендеген өздерінің арғы тектері — тунит халықтары туралы хикая шертеді.

Эскимостардың мекендеріне үш не төрт отбасы сиып кететіндей етіп бірнеше баспана ғып салады. Үйлері жаздық, қыстық болып, негізінен, екіге бөлінеді. Қыста тастан қаланып, төбесі тюлень терісімен жабылған, жартылай жертөле ғып салынған үйде тұрған. Мұнан басқа төртбұрышты ағаштан жасалған жеркепеде де тұрған. Ал жазда олар бұрын да, қазір де шатырда өмір сүреді. Ал Беринг бұғазында тұратын эскимостар жеңіл ағаш үйлерде тұрады.

Эскимостардың діні бір үлкен сыртқы күшке сенуге негізделген. Ол табиғат құбылыстарының әсерінен туған. Жануарлардың ерекше жаны бар деп түсініп, оларға арналған әдет-ғұрпы дамыған.

СОЛТҮСТІК-БАТЫС АМЕРИКА ЖАҒАЛАУЛАРЫНДАҒЫ ТАЙПАЛАР

Американың солтүстік-батыс жағалауында көптеген, әр түрлі тіл топтарына жататын үндіс тайпалары өмір сүреді. Солтүстігінде — тлинкит, хайда, цимшиан, оңтүстігінде — квакиютель, цутка, семш, гинуктар мекен етеді. Бұл тайпалардың еуропалықтар келгенге дейінгі негізгі кәсібі теңізбен тығыз байланысты болған. Балық аулау жақсы дамыған. Басты қорегі ретінде балықты көп аулап, қысқы қор етіп сақтаған. Сонымен қатар, үндістерде терімшілік те басты кәсіптерінің бірі болған. Балық аулау шаруашылығында еңбек өнімділігін үнемі ілгері дамытып отырған. Соған байланысты олар артық өнімді көп жинап, оны айырбастау арқылы басқа қажетін шығарып отырған.

Бұл аймақтағы үндіс тайпаларының қоғамдық құрылысына келетін болсақ, қазіргі этнографиялық-тарихи деректерге сүйене отырып, отарлау дәуірі кезінде олар-

дың да рулық құрылыстан өтіп кеткенін көреміз. XVIII ғасырдың аяғында аналық-рулық қатынастың орнына үлкен әулеттік қауым келе бастаған. Жеке байлықтың пайда болып, патриархалды құлдық кезең келгеннен соң, әкелік иелік басым бола бастаған. Сонымен, егін шаруашылығымен айналысушы тайпалардағы ауылдық қауымның пайда болуы секілді, бұларда көп рулы ауылдық қауым дүниеге келді. Бұл кезеңде солтүстік-батыс үндіс тайпалары таптық қоғамда өмір сүрген жоқ. Өндіріс көзіне (жер, су т. б.) ұжымдық меншік болды да, жеке меншіктік қатынас соның ішінде пайда бола бастады.

Бұл тайпалардың тарихи дамуының бір жақтылығына қарамастан әр түрлі табиғи жағдайына, басқа тайпалармен, халықтармен байланысы болуына қарай бір-қатар тайпалардың әлеуметтік, рухани және мәдени өмірінде өзіндік ерекшелігі болды. Міне, осыған орай отарлау кезіндегі бұл жағалау тайпаларын солтүстік (тлинкиттер, хайда, цимшиан), орталықтық (квакиютльдер, нутка) және оңтүстіктік (жағалаулық семштер мен чинуктер) деп үш үлкен топқа бөлеміз. Солтүстік тайпаларда әлі де фратриялық бөліну сақталған. Экзогамдық қатынас фратрияның негізгі көрінісі еді. Мұндай қатынас тлинкит, хайда мен цимшиан тайпаларының бір атпен аталған бөліктері арасына тараған. Мәселен, қарға бөлігіндегі (фратриясындағы) тлинкит сол атпен аталған хайда мен цимшиан бөлігіндегі әйелге үйлеспен алмас еді.

Фратриялар руларға бөлінеді. Әрбір рудың өздерінің шығу тегі — төтемі болады. Рулық төтемдер, әдетте, жануарлар дүниесінен алынады. Цимшиан тайпаларында болса өсімдіктер төтемі кездеседі. Бұл тайпалардан патриархатқа өту кезеңінде матриархаттың да қалдығын байқауға болады. Мұны үндістердің жиіне, яғни қарындасының ұлына мұрагерлікті, көсемдік орынды беретінінен көреміз.

Солтүстік-батыс үндістердің жануарларды асыраумен айналыса бастағанын көруге болады. Семш және тлинкит тайпалары ұзын жүнді ақ иттің тұқымын өсірген. Олардың жүнінен киім тігу үшін жіп иірген. Мұндай иттерді олар аңшы иттерден бөлек ұстаған.

Енді олардың еңбек құралдары мен қару-жарақтарына келсек, олардың бәрі дерлік (балталары, пышақтары, садағы мен найзаның ұшы, қырғыштары, инелері)

тастан, сүйектен жасалған. Үндістер анды сүңгімен, найзамен, садақпен аулаған. Әсіресе, олар көп уақытқа дейін сүңгі мен найзаны пайдаланған. Оларды әрі аңшылыққа, әрі соғысқа қолданған. Үндіс аңшысының сенімді қаруы бұрын — тастан, кейініректе — темірден істелген қанжар болған.

Осы солтүстік тайпаларда, әсіресе, ағаш өңдеу кәсібі жақсы дамыған. Олар тас балтаның көмегімен, бөренелермен үйдің қабырғасын тұрғызып, төбесін жапқан. Ағаштан жүз адамға дейін көтеретін қайықтарды шебер жасай білген. Әсіресе, хайда тайпасының қайық жасауға шебер болғандығын айта кетуге болады. Сонымен бірге олар ағаштан үй тіршілігіне керекті тұтыну заттарын көптеп әзірлеген. Бет жағын төтемдік аңдарының суретімен бөзендіріп, әдемі сандықтар жасаған. Бұлардың бәріне олар қарапайым келген тас балға, шапқыларды қолданған. Ал ағашты ойып әсемдеу үшін үшкір тастан, сүйектен жасаған пышақты қолданған. Үндістер қарапайым жасалған желбегеймен жүрген. Аяқ киім ки-меген, тек қыстың күні шаңғы байлау үшін мокасинді-теріден жасалған байпақты пайдаланған.

Солтүстік Американың алгонкин және атапаскі тайпаларының тіршіліктері біраз зерттелген. Олар — аңшылар мен балықшылар тайпасы. Алгонкин тайпасына кри, монтанье, наскопи және тағы басқалары жатады. Олар көпшілігінде етпен қоректенген. Аңшылар тобы бірнеше үлкен әулеттерден құралған. Бұлар — аталық жағынан топтасқан экзогамдық ұжымдар. Ру қыс кезінде бірлесе отырып, аңшылықпен айналысса, жаз кезінде барлық рулар бір жерде қоныстанып, балық аулаумен әрі аңшылықпен шұғылданады. Қазіргі кезеңдегі Лабрадор үндістерінің әлеуметтік құрылысына көңіл аударсақ, олар аналық рулықтан патриархалды әулетке өту дәуірінде өмір сүріп келеді. Рулық топтарды жер жағдайымен етене таныс, білгір аңшы басқарады. Оның құрамының өзгеруіне байланысты, аң аулайтын жердің өзгеруіне қарай топ бастығы ауысып отырады.

Атапаскі тайпасының қоғамдық қарым-қатынасы да алгонкиндік Лабрадор үндістеріне ұқсас тарихи жағдайда дамыды. Ал шығыс және батыс атапаскілік тайпалар тобының қоғамдық құрылымында айырмашылық бар. Маккензин бассейніндегі шығыс тайпалары бірнеше көшпелі аңшылар топтарынан құралған. Бұларда ұрпақ әке жағынан да, ана жағынан да саналған. Олар аңшы-

лықты, оның өнімін пайдалануды бірге, ұжымдық түрде жүргізген. Осы тайпалардың әдет-ғұрпына қарай аналық рудың болғанын байқауға болады. Мәселен, жана үйленгендер алғашқы баланың пайда болуына дейін әйелінің үйінде тұратынын айтуға болады. Батыс тайпалар топтарында көп уақытқа дейін таза аналық ру өмір сүріп келген.

Жоғарыда айтқанымыздай, үндістер еуропалықтар келгенше қарибу бұғыны көп аулаған. Оларды өте тұрпайы құралдармен-ақ аулап отырған. Олар қақпан жасау әдісін жақсы білген. Терісі жақсы аңдарды аулау еуропалықтардың келуімен тығыз байланысты. Бірте-бірте аңшылық тек өздерінің қоректенуі жолындағы қажеттіліктен, товарлы аң аулауға ауыса бастады. Себебі үндістер өздеріне қажетті заттар үшін, еуропалықтарға айырбастау мақсатымен аңшылық кәсібін онан әрі дамытты.

Лабрадор алгонкиндік тайпаларында балық аулау да аңшылықтан кем дамыған жоқ. Балықты аумен, қармақпен аулады. Бұл үндістердің шаруашылығы тікелей көшпелі өмірлеріне байланысты. Қыс кезінде олар шаңғы мен шанапы пайдаланды. Жаз уақытында қайық үлкен рөл атқарды. Олар қайықты жеңіл етіп жасап, қызыл түске бояуды ұнатқан.

Алгонкиндік және атапаскілік тайпалардың заттай мәдениетінің бірқатар ұқсастықтары бар. Олардың бәрі бұғы терісінен жасалған киім киген. Әйелдер киімі ерлер киімінен әлдеқайда ұзын болады. Бұл киімдерді көбіне таспамен тіккен. Бұғыдан басқа қоян терісі де пайдаланылған. Үндістер мереке кездерінде беттерін қызыл, қара бояулармен боянып алады.

Алгонкиндер мен атапаскілер жаз кезінде күмбезденіп салынған үйде тұрады. Ал қыста ұзынша ғып, төбесін шатырлап жапқан төртбұрышты лашықтарда тұрады.

Алгонкиндерде төтемдік сенім өрістеген. Олар өз төтемдеріне өздерінің тіршілігіне қажетті аңдарын алып, барлық әдет-ғұрыптарын соған қарай ыңғайлайды. Қазірдің өзінде Лабрадор үндістері католик дінінде болса да, аю мерекесі сияқты әдет-ғұрыптарын әлі сақтап келеді. Атапаскілерде табиғатқа табыну дәстүрі дамыған. Бұған өздерін рух пен адамдар арасындағы дәнекер ретінде көрсететін шамандардың ықпалы болғаны сөзсіз. Атапаскілердің үлкен екі әдет-ғұрпын айтуға болады. Оның бірі — өлген адамның жылдығына арнап ас беру,

екіншісі — бір айдан соң еске алу жиыны. Олар адам жанынын о дүниедегі тіршілігіне сенеді.

Шығыс және оңтүстік-шығыс аудандарында, қазіргі АҚШ-тың ұлы көлдер аймағы мен солтүстік-шығыс штаты жерлерінде егіншілікпен айналысқан алгонкин және ирокездер тайпалары тіршілік еткен. Ирокездік сенека, қаюга, онондага, мочаук, онейда тайпаларының өмірі жақсы зерттелген. Олардың қоғамдық құрылысын зерттеу ғылымға елеулі жаңалық әкелді. Көне герман, рим, грек тарихының құпиясын білу үшін Л. М. Морган ирокездерді зерттеген. Ф. Энгельс өзінің «Семьяның, жеке меншіктің және мемлекеттің пайда болуы» деген еңбегіне Морганның ирокездер қоғамын зерттеудегі еңбегін негізге алады. Ирокездер дамыған аналық-рулық қауымды басынан кешкен.

Ирокездер тайпасы руға, ал ру болса әулеттік қауымдарға бөлінген. Олар бір үйде тұрған. Оварчиде билікті әйелдер жүргізген. Олар шаруашылық пен тұтыну жұмыстарын басқаратын өздерінің жәрдемшісін бекіткен. Қажетті мәселелерді шешуге рулық кеңес шақырылып, оған соның ересек мүшелерінің бәрі қатынасқан. Рулар ортақ тотемі бойынша бірге мерекелер өткізіп отырған. Өлген адамның мұрагерін әйелден тағайындап, туысқандық ажырату да әйелдер жағынан есептелген. Бірнеше ру фратрияны құрып, әр ру өзінің мүшесі үшін жауап берген. Екі фратрия біркөк тайпаларды ру ақсақалдарынан құралған тайпалық кеңес басқарған. Тайпалар кеңесіне әйелдер сайланбағанмен, олардың ықпалы өте күшті болған. Тайпалық кеңес жалпы тайпалық істерді шешіп, өздерінің шешімдерінің бұлжытпай орындалуын қадағалаған. 1570 жылдары ирокездер тайпалар одағына біріккен. Оны 50 рудың ақсақалдары қосылған жалпы кеңес басқарған. Бұлайша бірігу ирокездердің бірлігін арттырып, сыртқы жаудан қорғануда маңызды рөл атқарды.

Ирокездердің негізгі шаруашылығы — егіншілік. Жерді шотпен (мотыга), ағаш күрекпен, үшкірленген таяқпен өңдеген. Олардың басты дақылы — жүгері (маис). Онан кейін темекі, күнбағыс т. б. өсірген. Ерлер орманның ағаштарын кесіп, егістік орын әзірлей, оны құнарландырумен шұғылданған. Ал тұқым егу, егісті күтіп, өнімді жинау жұмыстарымен әйелдер айналысқан. Егістіктері ауыл маңына орналасқан. Майдагерлік кәсіп жақсы дамыған. Тамақтарын саздан жасалған ыдыстар-

да пісірген. Аң аулаумен де шұғылданған. Күз, қыс, айларында ерлерден ғана құралған топ орманды жерлерге аңға шығып, көктем шығарда ғана оралатын болған.

Ирокездер жаз кезінде ерлер мықынын жабушы лыпа мен әйелдер беліне алжапқыш байлаған. Қыс кезінде бұғы терісінен істелген желбегейді киген. Аяқ киімдері басқа үндістерге ұқсас келеді. Олар ұзындығы 10, ені 6—8 метр шамасындағы үлкен үйде тұрған. Үйдің мұндай үлкен болуы онда тұратын кісі санына байланысты екені белгілі. Бір мекенде осындай 10—13 үй болған.

Ирокездердің діни сенімі аралас болып келеді. Төтемизм мен магиямен қатар, өсімдіктер мен жануарлардың рухына сенді.

Осы шығыстағы алгонкин тайпаларының ішінде делавар тайпасы үлкен тайпа болып саналады. Олар отарлау басталған кезде Нью-Джерси мен Делавэр штаттарының көп жерін, Нью-Йорк штатының оңтүстік бөлігін және Пенгильванияның шығысын мекендеген. Заттай мәдениеті бойынша олар ирокездер тайпасына ұқсас. Олар қасқыр, тасбақа және түйетауық деп аталатын үш руга немесе фратрияға бөлінді.

Делаварлардың тамаша пиктографиялық жазуы болғаны мәлім. 1820 жылы біраз аңыздары бар тайпаның жазба тарихы табылған. «Валом олум» — «Қызыл жазу» деп аталатын бұл жазба 184 белгіден тұрады. Онда делаварлардың өмірі, басқа тайпалармен байланысы, олардың шаруашылығы туралы едәуір мәлімет бар. Жазба ақырында ақ адамдардың Делавэр өзеніне келе бастауын баяндаумен аяқталды. Ирокездер мен делаварлар арасында қақтығыс болып, ирокездер оларды Огайо даласына ығыстырған болатын. 1811 жылы Текумсе бастаған алгонкин тайпаларында американдықтар Миссисипиден ары ығыстырып тастады.

ПРЕРИЯНЫҢ АҢШЫ ТАЙПАЛАРЫ

XVII—XVIII ғасырларда Прерияға тайпалар қоныстана бастаған. XIX ғасырдың басында бұл жерде алгонкин тайпалары (арапаки), чейлни, сну тайпалары (дакота), кэдо тобына жататын шауни, вичита және тағы басқалар болды. Бұл тайпалардың тіл айырмашылығына қарамастан, мәдениетінде жалпылай ұқсастық бар. Прерия тайпаларының қоғамдық құрылысында XIX ғасырдың ақырына дейін матриархалды құрылымда болып,

ұрпақ ана тарапынан саналып келеді. Мүлікті мұрагерлік жасап немдену екі жолмен жүріп жатты: жылқы қостарын ерлер жағы, ал қалған мүлікті әйелдер немденді. Бірқатар рулардың қоғамдық құрылысына әкелік-рулық құрылыс ене бастады. Еуропалықтардың келуімен әрі жылқы шаруашылығының одан әрі дамуына байланысты көптеген топтар көшпелі тайпалар бірлестігіне айналады.

Прерия тайпаларының негізгі тіршілік көзі отарлаушылар келгенге дейін бұл жерлерде табын-табын болып жайылып жүретін бизондарды аулау болатын. Бизондардың майы мен етін тамақ үшін пайдаланса, терісін үйлерін жабуға, киім тігуге жұмсады, мүйіздерінен садақ жасады. Олар жылқы түлігімен еуропалықтар келгеннен кейін ғана танысты. Оған дейін иттің көмегімен үндістер бизондарды садақпен аулайтын. Аңшылықтың әр түрлі әдісі пайдаланып, тобымен жүріп ауласа жалғыз жүріп аң аулау еуропалықтар келген соң басталды.

Прерия үндістері темірді білмеді. Садақтың ұшын, найзаны, балтаны тастан, сүйектен, мүйізден жасайтын. Ағаш табақ, тері қапшық тағы басқаларды тұтынатын. Көшпелі өмірлеріне сай бұл тайпалардың үйлері бизон терісін тапқан сүйір төбелі лашық болып келеді. Әрбір отбасы лашықтарын түзіп қоралай тігеді. Жерге де тері тулақ төсейді. Ортасына тайпалық кеңестің лашығы орналасады. Үйлердің бұлай шеңбер құрып, қатар-қатар орналасуы төтенше шабуылдардан қорғануға негізделген.

Бұл тайпаларда аналық-рулық және әулеттік қауымдық қарым-қатынас дамыған. Тек еуропалықтардың келуімен осы алғашқы рулық қарым-қатынас өзгере келе, аймақтық көшпелі бірлестікке айнала бастады. XIX ғасырдың аяғына дейін көптеген тайпаларда матриархалды қарым-қатынастар болып, туыстық жақындық та ана тарапынан есептелді. Дегенмен едәуір тайпалар әкелік-рулық қарым-қатынасқа өтті. Жылқылар қосын баққан жеке меншік иелері шыға бастады. Осы жылқы шаруашылығымен бірге, енді үндістер арасында бай тайпалар пайда болып, теңсіздік туды. Жылқысын көбейту үшін тайпалар басқа тайпалардың малына барымта жасап отырды. Одан барып бұл жерлерде әрдайым ұрыс-жанжалға даяр отырып, жастарды соғыс өнеріне баулыды. Қолбасшылардың беделі бұрынғыдан да арта түсті. Тай-

паның көсемін енді атағы шыққан жауынгерлер тобы сайлайтын болды.

Қоғамдық қарым-қатынастың тез өзгеруі үндістердің рухани өміріне де көптеген соны сипаттар енгізді. Оларда тұтыну заттарын, киімдерін әшекейлеу дамыды. Үндістер әрбір жылды пиктографиялық жазумен бейнелеп отырды. Сонымен қатар, Прерия үндістерінің діни түсініктеріне де өзгерістер енді. Бірінші кезекте олар күнге табынса, онан соң жер, су, от, ауа өзгерістеріне табынды. Емдеу, арбау жөнінен шамандардың алар орны ерекше. Осы уақытқа дейін сақталып келген әдет-ғұрыптың бірі би өнері.

Калифорнияда терімшілікпен және аң аулаумен айналысушы тайпалар тұрады. Әр түрлі тіл тобына, семьясына бөлінетін хока, пенути, алгонкин, атапаскі, шошон тайпаларының негізгі шаруашылығы — терімшілік пен аң аулау, аз болса да балық аулау. Бұл тайпалар осы жердің табиғатына бейімделіп, терімшілікті қатты дамытқан. Олар дәндерді, тамырларды теру үшін, үшкір таяқты пайдаланды. Себетті үндістер үлкен шеберлікпен жасайды. Аңшылықпен, негізінен, ерлер айналысып, садақты қару еткен. Еңбек түрлері жынысқа қарай тиянақты бөліне қоймаған. Балықты бірлесе жүріп, аумақ, қармақпен аулаған. Суда жүзу үшін олар құрақтан тоқылған жалғыз ескекті қайық пен сал жасаған. Отырықшы болмағандықтан бұлар да жеңіл лашықтарда тұрады. Бұл жерде күн жылы болғандықтан олар кей кездерде көлеңке әрі жаңбыр суы ақпас үшін төбесі ғана жабылған жеңіл үйшіктерде тұра береді.

Калифорния үндістерінің киімдері де жұпыны. Ерлері лыпа, әйелдері етеккөйлек сияқты киімдермен шектелген. Суық түскенде олар аң терісін жамыла салады.

Еуропалықтардың келуімен бұлар да әкелік-рулық құрылысқа өте бастаған. Тек жерге, аңшылық, балық мүліктеріне, түскен өнімге қауымдық-рулық билік жүргізіледі. Көптеген тайпаларда матриархалдық қатынас сақталғанмен, қазір әке рөлінің де көтеріле түскені байқалады.

Олар көсемді сайлап отырған. Діни сенімдері Солтүстік Американың басқа тайпаларымен де сай келеді.

Оңтүстік-батыс бөлікте екі тайпа тобы бар. Олар: ютоацтектік (папаго, пима және тағы басқалары) пен солтүстіктен келген атапаскі тайпалары (навахи, апа-

чи). Бұл тайпалардың барлығы егіншілікпен қатар аңшылықпен де айналысқан. Юто-ацтек тайпаларында егіншілік жоғары дәрежеде дамыған. Олар жүгерінің бірнеше түрін, асқабақ тағы басқаларын өсіруді білген. Жерді шотпен, үшкір таяктармен өңдеген. Жер қауымның меншігі саналып, әрбір отбасына бөлініп берілген. Әулеттерді аналық тұрғыдан саналатын туыстар құрған. Бұл жердің үндістері қыштан баспалдақ сияқты тауға өрмелете салынған үйлерде тұрған. Содан да бір үйдің төбесі одан жоғарырақ салынған, екінші үйдің ауласы болып кете берген. Бүкіл ауыл сырттай қарағанда үлкен бір қорғаныс қамалы секілді.

Бұл мекендерде жұптық отбасыларға бөлінген әр түрлі рулық топтар тұрады. Олардың бұл қауымын сайланған ақсақалдар — қасиктер басқарады. Қасиктің билігі тіршілігінде жалғаса береді. Олар барлық тіршілікті, дінн өмірін, мерекелер мен әдет-ғұрыпты өткізуді де басқарған. Соғыс ісін басқару үшін екі көсем сайланған.

Бұлардың діни сенімі тікелей егіншілікке байланысты. Күнге табыну, Жерге, жаңбырға табынып, осыған орай әдет-ғұрыптар өткізеді.

Олардың мәдени жетістіктерінің біршама жоғары дәрежеде болғандығын қыштан жасаған заттарды өте әсем безендіруінен, мақтадан тоқыма маталарын өндіруінен көруге болады. Кейінірек мал шаруашылығымен танысқан олар тоқу өнерін онан әрі дамытқан. Пуэбло үндістері темір өндіруді білмеген. Олардың қару-жарақтары тас, ағаш және сүйектен жасалған. Навахи тайпалары еуропалықтар келген соң темірмен танысып, одан да тамаша заттар жасаған. Осы уақытқа дейін олардың күмістен жасаған әшекей бұйымдары жоғары бағаланады.

Орталық Америка — Солтүстік пен Оңтүстік Американы жалғастырушы дәнекер. Орталық Америкада Гватемал, Гондурас, Никарагуа, Коста-Рика және Панама мемлекеттері орналасқан. Испандықтан жаулап алғанға дейін Орталық Американы экономикалық-әлеуметтік және мәдени дәрежелері әр түрлі үнді тайпалары мекендеген. Төменгі Калифорния жарты аралында көшпелі тайпалар өмір сүрген болса, ал оңтүстікте Орталық және Оңтүстік Мексикада. Юкатанда мекен еткен кейбір халықтар да еуропалықтар келер қарсаңында алғашқы таптық қоғамда болғанмен, кейін олардың өнер

мен қолөнері де дамып, иероглифтік жазбалары да пайда болды.

Орталық Америка халықтарының Колумбқа дейінгі, әсіресе, одан да ерте дәуірлік тарихын зерттеу үшін қажетті негізгі материалдарды тек археологиялық зерттеулер ғана бере алады. Ондай археологиялық жұмыстар Орталық Америкада ХІХ ғасырдың 90-жылдарында-ақ өрістей бастады. Бұл жұмыс, әсіресе, Мексикада кең қанат жайғанмен, археологтар Орталық Американың барлық жерлерін бір дәрежеде жақсы зерттей алған жоқ. Осындай деректердің тапшылығынан Орталық Америка халықтарының тарихын, тұрмыс, мәдениетін, әлеуметтік қатынастарын жалпы түрде сипаттаудың өзі қиынға соғады. Мексика — Латын Америкасының ірі елдерінің бірі.

Орталық Американың әр түрлі бөліктерінде халық бір қалыпты орналаспаған. Егіншілікпен айналысуға қолайлы жазықтарында, әсіресе, Орталық және Оңтүстік Мексикада тығызырақ орналасқан. Солтүстік Мексиканың құрамында, Мексика бұғазының батпақты жағалауларында, Оңтүстік Юкатанның тропикалық ормандарында халық өте сирек мекендеген.

Бірақ біздің дәуірімізге дейінгі екі мыңыншы жылдарда Мексика мен Орталық Американың территориясын саны жағынан шағын — аң, балық аулаумен, жеміс терумен айналысқан көшпелі тайпалар мекендеген. Шамасы, біздің дәуірімізге дейінгі бір мыңыншы жылдардың бас кезінде егіншілікпен айналысу пайда болған. Бірақ жүгерінің тұңғыш отаны Оңтүстік Америкадағы Анд бойы ма, әлде Гватемала ма — бұл әлі күнге дейін анықталған жоқ. Жоғарыда аталған тұрғындар жүгеріден басқа түрлі мәдени дақылдар егу кәсібімен де айналысқан. Ежелгі егінші тайпалардың жүгерісі Орталық Мексиканың жазбалары арқылы жақсырақ зерттеліп отыр.

Кейінгі кездерде археологтар Орталық Америкадан ескі мәдениеттердің беттерін ашып, оларды Майя, Ольмек, Тольтек, Ацтек және Инк мәдениеттері деп беске бөледі.

Майя халқы — Американың көне халықтарының ішінде өзгелерден бұрын жоғары даму сатысына көтерілген ел. Америка құрлығында бірден-бір дамыған жазба жүйесін жасаған да осы халық. Майялардың тарихын, этнографиясын, мәдениетін суреттейтін деректердің

бір көзі «Диэго-Ланд» — жазба естелігі болып саналады. Біздің дәуіріміздің ара шегінде Петен-Ица көлінің солтүстік-батысына қарай Майя мемлекетінің көне қалалары пайда бола бастады. Мұнда көптеген қалалардың (Тикаль, Вашактум, Волантун, Балакбаль т. б.) күйреген жұрттарынан тас құрылыстар) тас аландар мен пирамидалар) мүсіндік құймалар және тас пен қышқа жазылған иероглифтік жазбалар табылып отыр. Майялықтарда әрбір жиырма жылдан кейін белгілі бір датамен аяқталатын иероглифтік жазбалары бар әр құймалар тұрғызу салты болған. Сондай көне әк құйма біздің заманымызға дейінгі 328 жылы тұрғызылған. Табылған жазулардың ең көнесі біздің заманымыздың V—VI ғасырдың басына тұспа-тұс келеді. Майялықтардың мәдениетінің жоғары дәрежелі болғандығын олардың тамаша сәулетшілік ескерткіштерінен, мүсіндерінен және қабырғаға салынған суреттерінен аңғаруға болады.

Осы деректерге қарағанда майя халқының негізгі шаруашылығы егіншілік болған. Майялықтардың көне заманда егінжайдың орнын қоршап өртеу әдісімен әзірлеген. Ол әдіс осы күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Юкатанда жыл құрғақ (қараша-мамыр) және жаңбырлы (шілде-қазан) деп екі маусымға бөлінген.

Майяның әулеттік құрылысы — күрделі проблемалардың бірі. Майяның әлеуметтік құрылысы ежелгі шығыс қоғамының даму сатыларына (ежелгі Шумер мен Египет) жалпы ұқсас болып келеді. Көне шығыстағы сияқты майялықтардан біз қауымның, құлдар мен құл иеленушіліктің сақталғандығын жиі кездестіреміз. Әскери құл иеленуші ақсүйектер құлдармен қоса қауымдарды да қанаған. Жеке меншікті қатал заң қорғап отырды. Майяның негізгі бұқарасы — бағынышты қауымдықтар мен құлдар. Село тұрғындары территориялық қауымды құраған.

Майяда елдің ішінде де, сондай-ақ көрші халықтармен де недәуір айырбас қатынасы болған. Айырбаста орта айырбас құралы ретінде зығыр, какао пайдаланылған. Сол сияқты құлдар да айырбас заты ретінде жүрген. Құлдар бейнесі Майяның көне тарихи кезеңдерінің ескерткіш өнерлерінде кездеседі.

Майя мәдениеті көрші халықтарына үлкен әсер еткен. Америка құрлығында майялықтар тұңғыш рет иероглифтік жазу жүйесін жасап шығарды. Соның ық-

палымен тольтектер мен саптектердің де жазбалары пайда болды. Майялықтар жасаған күнтізбе Мексиканың көптеген халықтарының пайдалануына өзгеріссіз кірген. Астрономия саласында ерекше табыстарға қол жеткен. Астрономдар күндік жылдың ұзақтығын бір минутқа дейінгі дәлдікпен есептеген.

Майяның сәулеті барынша әр түрлі болған. Олардағы түрлі сәулет құрылыстарының ішінен ғибадатханалар мен сарайлар, баспалдақты пирамидалар, астрономиялық обсерваториялар, доп ойнайтын стадиондар, би билеп, ойын көрсетуге арналған алаңдар, булы монша үйлері т. б. сұлулығымен таңдандырады. Майяның көне сәулетшілігінің үлгісі ретінде 14 баспалдақты, 16 ақ бедерлі мүсіні бар Вшактундегі сатылы пирамиданы айтуға болады. Көне бедерлі мүсіндерде бас пен аяқ, дененің біраз мүшелері шартты бейнеленген болып келеді. Көптеген бедерлерде күрделі көріністер (соғыс, әкім алдындағы тұтқын, тақта отырған әкім т. б.) кездеседі және оларда ерекше шыншылдық пен әдемілік бар. Майяның дөңгелек мүсімінің тамаша үлгілері көп. Мәселен, Копанда «Жүгерінің жас құдайы» әлі жақсы сақталған.

Майялықтардың сурет өнерінің үлгілері өте аз сақталған. Бірақ солардың қолда барларының өздерінен ақ Майяның көне суретшілерінің шеберліктерін айқындау қиын емес. Майялықтардың сурет өнерінің асқан ескерткіштерінің бірі соғыс жағдайын бейнелеген Бонампак фрескасы (VIII ғ.). Бұл елдің сурет өнерінде шартты бейнелеу дәстүрі мол. Вшактунның қираған жерінен фрескалы сурет өнері табылған. Бейнелеу өнерінің үлгісі — ыдыстардың сыртына салынған суреттер (солардың ішінде Чамадан, Небахадан және Ратинлинмульден табылған ыдыстардың үлгілері).

Ольмек мәдениеті — аз зерттелген тамаша мәдениет, сол жақында ғана (1938—46 ж. ж.) ашылды. Бұл мәдениеттің негізгі ескерткіштері Беракрус штатының оңтүстігіндегі және Табас-кодағы, Ла-Венттегі, Трес-Сапотестегі, Сан-Лоренсо мекендерді қазған кезде табылды. Аталған жерлер, шамасы, ірі мәдени орталықтар болған. Ольмек мәдениетінің құрушылардың тілдері қандай болғандығы белгісіз. Ертедегі испандық және үнділік хабарламаларда көне замандарда бұл жерлерде Ольмек халқы тұрғандығы еске алынады.

Ольмектердің сәулетшілік ескерткіштерінің майя ескерткіштерінен айырмасы аз. Бірақ олардың ауқымдылығы мен құрылыстарының беріктігі жағынан нашарлау. Ольмек жерлерінде тас аз болғандықтан, абorigендер құрылыс салу үшін, негізінен, сазды, бамбук пен қамысты пайдаланған. Ольмек сәулетшілігінің майядан өзгешелігінің бір белгісі ретінде соңғылардың бағаналар ретінде алты қырлы базальт қадаларын пайдаланатынын атауға болады. Бағаналарға қажетті материалдар алыстан тасылған.

Ольмектерде мүсін өнері әлдеқайда жоғары дәрежеде дамыған. Мысалы, Трес-Сапотестен, Ла-Венттен және Сан-Лоренсодан табылған адамдардың ірі мүсіндерін айтуға болады. Осы ескерткіштердің ең үлкенінің биіктігі екі жарым метр, салмағы 30 тоннадан астам.

Сондықтан Ольмек мәдениетінің басқа орталықамерикандық тайпалар мен халықтардың ертедегі өнер ескерткіштеріне елеулі әсер еткендігі таңданарлық нәрсе емес. Ольмектерде майя жазбаларына ұқсас иероглифтік жазбалар болған. Олардың тасқа жазылған бірнеше жазулары да табылып отыр.

Сапотек мәдениеті бірсыпыра белгілері жағынан Ольмектер тұрғындарының мәдениетіне жақын. Осы кезеңнің мүсін ескерткіштері ішіндегі ең қызықтысы бастарына түрлі бас киімдер киіп, билеп жүрген адамдарды бейнелеген үлкен бедерлер. Ондай суретті бедерлердің кейбіреуінің жан-жағынан қысқа иероглифтік жазулар бар. Монте-Альбананың екінші кезеңі (б. з. II—V ғ.), ең алдымен, беттерінде адам өңін дәл өзіндей көлемде шынайы бейнелеген тамаша әшекейлері бар қабірлік қыш ескерткіштердің пайда болғандығымен ерекшеленеді. Үшінші кезеңінде (V—X ғ. ғ.) Монте-Альбананың өнері өзінің гүлденген шағына жеткен. Осы тұста құдайлар немесе жазуы бар тақсырлар бейнеленген аса ірі ескерткіштер жасалған. Мүсінші өз туындысында бас киімдер мен сырт киімдердің бөліктерін дәл жеткізуге ерекше назар аударады. Соңғы екі кезеңде саяси және діни орталық ретіндегі Монте-Альбананың біртіндеп құлдырай бастағанын көрсетеді. Төртінші кезеңнің аяғы мен бесінші кезеңнің басында (XIII ғ.) тұрғындар мекендерінде Монте-Альбанада оның бұрынғы өмір сүрушілерінен өзгеше, басқа этникалық элементтер кіре бастағанын нұсқайтын археологиялық ескерткіштер пайда бола бастаған.

Тольтек мәдениетінің өмір сүруі біздің заманымыздың IV—IX ғасырларына тура келеді. Бұл мәдениеттің ольмек өркениетіне кейбір ұқсастығы бар. Алайда өздерімен көрші халықтар арасында тольтектердің бәрінен бұрын құрылысшылық, өнермен, соның ішінде ұшар басы сүйірленіп бітетін сатылы пирамидалар салуымен даңқы шыққан. Олардың сондай құрылыстарының ішіндегі ең заңғарлары — 42 және 65 метр биік Ай пирамидасы мен Күн пирамидасы.

Ацтектер Мехико жазығындағы осы күнгі қонысына XIII ғасырдың екінші жартысында келген. 1325 жылы олар Тескок көлінің батыс бөлігіндегі батпақты аралда Теночтитлан атты мекеннің негізін салған. 1428 жылы биікке келген ацтектердің көсемі Ицкоатл кезінде бұл тайпалар таптық қоғамда өмір сүрген. 1440 жылы Ицоатл өлгеннен кейін ацтектердің билеушісі болып оның ұлы Монтесум I болды. Монтесум I әкесі сияқты тұрақты соғыс жүргізіп, өзінің билік шеңберін одан әрі кеңіте түскен.

Ацтектердің жеріне жеткізген өнерінің бірі — тас өңдеу. Олар тас бетін тамашалап жалтыратуды жақсы білген. Үлкен обсидиан бетін жалтыратып, сырлау жолымен айнадай ғып дайындаған. Өздері бағындырған тайпалардан алғаш мыстан ацтектер мылтық пен қайла, сондай-ақ садақтар жібесін жасай бастайды. Мыс құралдары, негізінен, ағаш өңдеу үшін қолданылды. Ацтектер өздеріне белгілі әдіспен мысты суық күйінде өңдеді. Мыстан дайындалған бұйымдардың бірсыпырасын тексеріп келгенде, ондай бұйымдардың құрамында мырыштың шамалы ғана мөлшері бар екенін көрсетті. Қайсыбірінің құрамы қолаға жақын екені анықталды.

Ацтектер алтынды зергерлік бұйымдар жасауға кеңінен қолданған. Өкінішке орай, олардың алтыннан жасаған бұйымдары біздің кезімізге дейін аз сақталған. Ацтектік алтын бұйымдарының көбін испан жаулап алушылары алып кеткен.

Ацтектердің күшті әскери ұйымы болды. Олар әскери іске үйретуді жүйелі түрде 15 жасынан бастаған. Оларда «шағын» деген тактикалық бөлімшелер 20 әскерден құралды. Олар 200-ден 400 адамға дейін жететін отрядтар құрамына енді. Әскерлер үстеріне сырты илсен-ген терімен қапталған қалың тоқыма кенеп киімдер киді. Кейбір ацтек әскерінің басында ағаш каска да болды. Табиғи байлық терінің көптігі мен қолөнердің

дамуы ацтектер арасында айырбастың кеңейіне жағдай туғызып, оның көлемі кеңейтілді.

Инк мәдениеті — Андтың орталық бөлігіндегі мекендеуші халықтардың мәдениеті. Тарихи-этнографиялық өркеніет саласында биік мәдениеттің ірі ошағы болған Анд жотасы орталық бөлігінің аудандарында, оның батыс беткейлері мен жағалау шектерінде және боливийлік белестерде мочита, кеуча және басқа да тіл семьяларына жататын көптеген халықтар мекендеген. Кечуаны біріктіріп XV ғасырдың ортасында құрылған қарапайым таптық қоғамы бар мемлекеттің құрылуының маңызы ерекше екендігін бұл елді жаулап алу дәуірі кезіндегі испандық хабарламаларда суреттелген.

Археологтар X ғасыр мен XV ғасырдың бас кезінің аралығында пайда болды деп есептелетін ертедегі инк мәдениеті дегенге бөлекше қарайды. Бұл мәдениеттің ерекшелігі — ондағы қыштан ерекше жасалған сәулетшілік құрылыстардың молдығы.

Инк деген термин кейініректе бірнеше мағынаға ие болған. Перу мемлекетіндегі үстем әулеті билеушілердің лауазымын, сонан соң халықтың тұтас аты деген ұғымды білдіреді. Бастапқыда инка деген атау Кусто жазығында аймара, уалья, кеуар және басқа да тайпалармен қатар тіршілік еткен бірнеше шағын тайпалардың біріне қатысты болған. Интер мәдениетінің дәуірлеген кезінде бұл тілді рунасами (адамзат тілі) деп атап, кечуа тілінде сөйлескен. Тарихи аңыздарда инктердің 13 билеушісі ерекше аталады. Олардың 8 билеушісі Пачакут реформасы бойынша орталықтанған билікті нығайтқан. XV ғасырдың ортасында инктер тайпалары одағы мемлекет болып өзгерген. Одан кейінгі жүз жылда инктер өздеріне бүкіл Анд аймағындағы тайпаларды жаулап алып, Оңтүстік Колумбияның солтүстігі мен Орталық Чилиге дейінгі аралықты алып жатқан қуатты держава құрған. Роудың шамамен жүргізген есебі бойынша, инктер мемлекетінің халқы 6 миллионға жеткен.

Инктердің басты кәсібі егіншілік болған. Қандай дала жұмысы болмасын инктер өте салтанатты жағдайда, әр түрлі тамашамен бастаған, үлде мен бүлде киім хиген Инка өз руының және нөкерлерінің қолпаштауымен Күн құдайына арналған егістікке бет алған. Мұнда келген соң олар алтын күрекшелермен шұқыр қазып, жиіналған көптің қостауымен Күн құдайы құрметіне арналған діни әнұран айтып тұрып, оған миас егетін

болған. Ертеңіне осы егіс басына бүкіл халық шақырылған.

Күн құдайына арналған алқаптардағы жұмыс біткен соң жұрт өз жерлерін, сонан соң Инкаға қарасты жерлердің егінін өңдеуге кіріскен. Осындай салтанат-сауық астық жинау кезінде де өткізілген. Ірі қара өсіру мұнда мардымсыз болған. Инктер тауларда тек лампу мен альпактар ғана өсірген. Оларды бақташылар баққан. Мал есебін ерекше шенді адамдар жүргізген. Мал жүнін қырку жылына бір рет жүргізілген. Әйелдер жүн тазартып, мата тоқыған. Олар тоқыған матаның екі жағы бірдей, жұмсақ, бояулары шықпайтын болып келеді. Инктердің қыш және асыл бұйымдары ерекше әдемі.

Инктер 5 металды: мысты, мырышты, қорғасынды, күмісті, алтынды және солардың қоспаларын кең пайдаланған. Металл өңдеу тәсілдерінің әр түрлілігі жөнінен Анд жотасы орта бөлігінің тұрғындарына теңдес келетін Колумбаға дейінгі Америкада ешбір халық жоқ. Инктердің материалдық мәдениетінің ұлы жетістіктері ішінде оларға әлемдік данқ әкелген нәрсе — тамаша жолдары. Бұл халық түрліше суару жүйелері каналдар, су құбырлары, шлюздер, бөгеттер т. б. құрылыстарын салуда ерекше өнерпаздық көрсеткен.

Инктер ешбір шеге, тақтай жұмсамай-ақ ұзындығы 60 метрге дейін жететін көпірлер, әсіресе, аспалы көпірлер салуға аса шебер болған.

Көп уақытқа дейін Нерудің және қоғамдық құрылысы, мәселен, ацтектердікімен салыстырғанда әлдеқайда нашар зерттеліп келді. Морган өзінің «Көне қоғамында» инктерді зерттеген жоқ.

Өзінің инктер қоғамын зерттеуінде Кунов инктер мемлекетінде рулық ұйымдастырудың қалдықтарының әлі де болса көп орын алғандығын көрсетті.

Инктер мемлекетінің жойылуы деп Манке баласы, инктердің соңғы жоғарғы билеушісі Тупаку Амару тұтқынға алынып, жазаланған 1572 жыл болып есептеледі. Отаршылық езгіге қарсы өздерінің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күреске көтерілген үндістер көтерілісшілерінің көптеген жетекшілері өз есімдерін сол Тупаку Амарудың атымен атаған.

Материалдық мәдениет ескерткіштеріне сүйеніп, аталған ірі мәдени орталықтардың тұрғындары әуелгі таптық-қоғам сатысын бастан кешірген, олардың ара-

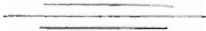
сында тіпті мемлекет құрылып, құрылмаса да соның бастамасы қалана бастаған деп есептеуге болады. Көрсетілген ежелгі бес жоғары мәдениеттің бәріне қатысты сипатты белгілер оларда жақсы дамыған сәулет өнерінің мүсіндік тамаша ескерткіштердің, иероглифтік жазбалардың (тотонактардың жазбасының табылмағанын атап айту қажет) болуы.

Қазір Америка тұрғындары тілдеріне қарай негізгі екі топқа бөлуге болады. Үнді-еуропа тіліндегі сөйлеушілер, бұрынғы үндістер тілін сақтаушылар. Үндістер тілінде сөйлеуші тұрғындар Орталық және Оңтүстік Америкада ғана сақталған. Олар Мексикада тұратын Майя, Колумбия, Чили жерлеріндегі кечуа және аймара тайпалары. Елдің үнді-еуропа тілінде сөйлейтін (ағылшын, испан және португал) бөлігіндегі тұрғындар өздерінің үндіс тілін сақтай алған. Олардың көпшілігі екі тілде еркін сөйлеседі. Ағылшын тілінде АҚШ пен Канаданың және Вест-Индияның бірқатар аудандарының тұрғындары, француз тілінде Канаданың бірқатар, Гайти тұрғындары сөйлейді. Ал испания, португалия тілдерін Латын Американың солтүстігіне XVIII ғасырға дейін-ақ қоныс аударушылар Англиядан, Ирландиядан және Шотландиядан әкелген. Олардың басым көпшілігі ағылшындар еді. Алғашқы кезде отаршылар жергілікті үндістермен іскеге тұрып, олармен араласа бастады. Бірақ «бос» жерлерге қызығып көбейе бастаған отаршылар тобы үндістердің жерін тартып алып, оларды «төменгі нәсіл» деп санады. XIX ғасырдың екінші жартысында АҚШ тұрғындарының құрамы Еуропа елдерінен келген келімсектер есебінен өте тез өсті. Оның батыс аудандарына жапондықтар мен қытайлықтар да қоныс аудара бастады, алайда кейіннен АҚШ үкіметі оларға тыйым салды. Мұнда келген әр түрлі еуропалық халықтардың әр өкілдері өзара бірге тұруды жақтады. Сондықтан АҚШ-та ұлттар арасында қайшылық туып отырды. АҚШ-тың солтүстік-батыс аудандарында ағылшындар, Нью-Йорк штатында немістер мен голландықтар тұрады. Ал Орталық штаттар мен Атлантика бойлары кейін келген келімсектер есебінен көп араласып кеткен тұрғындар болып келеді. Оңтүстік-шығыста ағылшын, француз плантаторлары мен олардың құлдары негрлер тұрады. АҚШ-тың оңтүстік пен оңтүстік-батысының тұрғындары да солай қалыптасқан. Батыс штаттарында басым көпшілігі мексикалықтар болса, Тынық мұхит

жағалауларында қытайлықтар мен тапондықтар, филиппиндіктер бар.

Аляскада негізінен эскимостар мен атапаскілер тұрады. Еуропалықтар бұл жерде өте аз болып, олардың өзі де тұрақты жасамайды.

АҚШ-та аз ұлттар көбіне шеттетілсе, еуропалықтар «негізгі» тұрғындар болып саналып отыр. Әсіресе, мексикалық және негр ұлттарына қысым өте көп. Оңтүстік штаттардағы плантациялардағы ауыр жұмыста істеуші құлдар-негрлердің тұрмысы өте ауыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлем халықтарының этникалық дамуында белгілі бір заңдылықтар бар. Оны адам баласының жер бетіне таралуынан аңғаруға болады. Алғашқы қоғамның этникалық тарихына қарасаңыз, алдымен адамдар топ-топ болып, кейін ру-ру және тайпалар болып белгілі бір аймақта тіршілік етсе, кейін олар мекендерінің шеңберін кеңейтіп, жылы жақтан салқын жаққа қарай жылжи бастаған.

Жер шарына адамдардың шашырай орналасуының негізінде дәл этникалық бөліну процесі жатыр. Капиталистік формацияға дейінгі этникалық бөліну процесі және соған байланысты жаппай қоныс аудару көптеген жаңа мекендердің, қалалардың пайда болуына себепші болды.

Капиталистік қоғам бас кезінде этностардың жер бетіне таралуына жаңа ерекшеліктер әкеліп, өз ықпалын тигізді. Көптеген Еуропа халықтары испандықтар, ағылшындар, голландықтар, португалдар және басқалар басқа құрлықтағы аймақтарға қоныс аударып, Америка, Оңтүстік Африка, Австралия және Океания (Мұхит аралдарын) отарлап, сол арқылы жаңа этникалық халықтар қалыптасты. Солтүстік Америкада — американдықтар, ағылшындар, француздар, Австралияда — ағылшындар, Мұхит аралдарының көпшілігінде — ағылшындар, американдықтар және басқа ұлттар пайда

болды. Осылайша жер шарын мемлекет өзара бөлшектеліп алғаннан кейін, XX ғасырда этникалық бөліну процестері едәуір азайды.

Этникалық процестер әр алуан оқиғалардың ықпалымен дамыды, ол этностардың өзара мәдени саладағы байланысы және экономикалық, территориялық, саяси-демографиялық, идеологиялық т. б. сондай алуан түрлі себептердің нәтижесінде болып жатады.

Этникалық дамудағы күрделі факторлардың бірі — халықтардың таптық мемлекет құруы болып табылады. Көпшілік жағдайда туыстас тайпалар бірігіп, мемлекет болып құрылады. Мұндай жағдайда тайпалардың бұрыннан қалыптасқан тіл мен мәдениет жақындықтарының негізінде бұл құрылымның саяси-территориялық, экономикалық, әлеуметтік, мәдени-психологиялық бірліктері бір мемлекет ретінде нығая түседі.

Халықтан кейінгі негізгі этникалық бөлік — ұлт. Әлеуметтік-этникалық жағынан алғанда, оның мүлде айқын анықтамасы бар. Құрылым, әсіресе, капиталистік қоғам кезінде ұлт бұрынғы қоғамға қарағанда ерекшеленіп, таныла түседі. Этникалық жағынан халықтың тайпадан қандай айырмашылығы болса, ұлттың да халықтан сондай ерекшеліктері бар. Жер, экономикалық, тіл, мәдени-психологиялық, салт-дәстүр және т. б. бұлар — ұлттық бірліктің негізгі алтын арқауы. Бұлар әр халықтың тарихи даму жағдайына байланысты, қолайлы кезеңде тездетіп дамып отырса, тарихтың қолайсыз кезеңдерінде оның дамуы баяулап кетеді.

Әр ұлттың өзіне тән заттай және рухани мәдениеттері бар. Заттай мәдениет деп адам баласының саналы еңбегінің нәтижесінде пайда болған мүліктерді айтатын болсақ, оларға — еңбек құралдары, баспаналар, ұлттық киімдер, ұлттық тамақтар және т. б. жатады. Бұл мәдениеттің дамуы сол халықтың өмір сүріп келе жатқан табиғи-географиялық ортасына, оның даму дәрежесіне, жерінің байлығына және көптеген жағдайларға байланысты пайда болады және дамып отырады. Бірақ бір халықтың заттай мәдениеті екінші халықтың (тіпті көршілес халықтың) мәдениетінен ерекшеліктері арқылы ажыратылады. Олардың кейбіреулері дәлме-дәл ұқсас, жақын дегенмен, үніліп зерттегенде олардың өзгешеліктерінің бар екенін байқауға болады.

Әр халықтың рухани мәдениеттерінде де осындай ерекшеліктер болмаса, сол халықты не ұлтты баспасы-

най ажыратып алу оңай болмас еді. Мәдениетсіз халық болмайды, ал мәдениеті онша өркендемеген жұрттың да бар екендігі өмір шындығы.

Рухани мәдениет — әр халықтың ақыл-ойының жемісі. Ол өзінің пайда болу, даму сағасын көне дүниедеп алады. Бастарынан өткерген тарихи жағдайларға байланысты, әр халықтың жалпы мәдениетінің, оның бір бөлігі рухани байлығының даму дәрежесі бірдей болмайды.

Міне, осы жайлардың барлығы да — туған бесігіміз жер шарын мекен еткен жүздеп-мыңдап саналар әр жұртты бір-бірінен ажырататын, өзара туыстығын дәлелдейтін этнография ғылымының енішісіндегі ұшықиырсыз мол қазына. Шағын оқу құралында оның бәрін игеріп, айтып шығу мүмкін де емес әрі алдымызға ондай мақсат та қойған жоқпыз. Біздің мақсат — әр елді, әр құрлықты көктей шолып, олардың тұрғындарының кешегі шығу тегі мен бүгінгі өмір сүру ерекшеліктерін, әрқайсысыларының өздеріне ғана тән салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері туралы мағлұмат беру ғана.

ПАИДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Этнография бойынша жалпы әдебиеттер

- Бромлей Ю. В. Этнос и Этнография. М., 1973.
Брук С. И. Население Мира. М., 1981.
Громов Г. Г. Методика полевых этнографических исследований. М., 1967.
Зарубежная Азия. М., 1959.
Народы мира. М.—Л., 1954—1966. Т.Т. 1—13.
Нтс Р. Ф. Введение в этнографию. Л., 1974.
Современные этнические процессы в СССР. М., 1958.
Токарев С. А. История зарубежной этнографии. М., 1978.
Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы и культуры. М., 1971.

Азия халықтары

Алдыңғы Азия

- Шпажников Г. А. Религии стран Западной Азии. М., 1976.
Этнические процессы и состав населения в странах Средней Азии. М., 1963.

Оңтүстік Азия

- Малые народы Южной Азии. М., 1978.
Этнические процессы в странах Южной Азии. М., 1976.

Оңтүстік-Шығыс Азия.

Шпажников Г. А. Религии стран Юго-Восточной Азии. М., 1980.

Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. М., 1974.

Шығыс және Орталық Азия.

Алексеев В. М. В старом Китае. М., 1958.

Анугин Д. Н. Япония и японцы. М., 1907.

Воробьев М. В. Древняя Япония. М., 1958.

Гражданцев А. Корея. М., 1948.

Народы Восточной Азии «Народы мира». М., 1957.

Австралия және Мұхит аралдары

Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи. М., 1968.

Кабо В. Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М., 1969.

Пучков П. И. Население Океании. М., 1967.

Пучков П. И. Формирование населения Меланезии. М., 1968.

Африка халықтары

Брайант А. Т. Зулуцкий народ до прихода европейцев. М., 1953.

Дэвидсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры. М., 1975.

Исмагилова Р. Н. Этнические проблемы современной Тропической Африки. М., 1973.

Обычаи и фольклор Мадагаскара. М., 1965.

Шпажников Г. А. Религии стран Африки. М., 1981.

Райт М. В. Народы Эфиопии. М., 1965.

Народы Африки. («Народы Мира»). М., 1954.

Еуропа халықтары

Бунак В. В. К вопросу о происхождении северной расы (Русский антропологический журнал. 1—2. 1929).

Златковская Т. Д. У истоков европейской культуры. М., 1961.

Кларк Г. Доисторическая Европа. М., 1953.

Народы Зарубежной Европы. М., 1961.

Нидерле Л. Славянская древность. М., 1956.

Народы Зарубежной Европы. (Очерк). М., 1957.

Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1952.

Этнические процессы в странах Зарубежной Европы. М., 1970.

Америка халықтары

Аверкиева Ю. П. Индейцы Северной Америки. М., 1974.

Аверкиева Ю. П. Разложение родовой общины и формирование ранних классовых отношений в обществе индейцев северо-западного побережья Америки. М., 1962.

Морган Л. Дома и домашняя жизнь американских индейцев. Л., 1934.

Морган Л. Древнее общество. Л., 1935.

Народы Америки. Т.Т. 1—2. («Народы Мира»). М., 1959.

Файнберг Л. А. Индейцы Бразилии. М., 1975.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Этнография дегеніміз не, ол нені үйретеді?	5
ШЕТЕЛДІК АЗИЯ	21
Таяу Азияның халықтары	21
Этногенез және этникалық тарих	23
Таяу Шығыс Азия халықтарының кәсіптері мен тұрмыстары	31
Тұрмысы	34
Отбасы	34
Рухани мәдениеті	35
Оңтүстік Азия халықтары	36
Шаруашылығы	42
Өнері	49
ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ	52
ШЫҒЫС ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ	67
Шығыс және Орталық Азия халықтарының шаруашылығы	83
АВСТРАЛИЯ МЕН ОКЕАНИЯНЫҢ ХАЛЫҚТАРЫ	87
Австралия мен Тасмания	87
Океания халықтары	101
Малайезия мен Жаңа Гвиней халықтары	104
Полинезия мен Жаңа Зеландияның халықтары	115
Микронезия халықтары	124
ШЕТЕЛДІК ЕУРОПА ХАЛЫҚТАРЫ	129
АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫ	137
Африканың этникалық тарихы және этнографиясы	138
Қазіргі Африка халықтары	151
АМЕРИКА ХАЛЫҚТАРЫ	165
Өз мекеніндегі өгейлер	181
Рухани мәдениеті және халық өнері	186
Солтүстік-Батыс Америка жағалауларындағы тайпалар	187
Прерияның аңшы тайпалары	192
Қорытынды	204
Пайдаланылған әдебиеттер	206